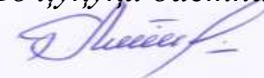

ДОНИШГОҶИ ДАВЛАТИИ ОМУЗГОРИИ ТОҶИКИСТОН
БА НОМИ САДРИДДИН АЙНӢ

ТДУ 809.155.0
ТКБ 81.2. (2 тоҷик)
Л - 71

Бо ҳуқуқи дастнавис

УМЕДҶОНИ ЛОИҚШО

БАРРАСИИ ЛИНГВИСТИИ ДИАЛЕКТИЗМҶО
ДАР ОСОРИ СОҶБОН

Диссертатсия

барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илмҳои филологӣ
аз рӯйи ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Роҳбари илмӣ: номзади илмҳои
филологӣ, дотсент
Мирбобоев Азизхон

Душанбе-2024

МУНДАРИЦА

КАЛИМАҲОИ ИХТИСОРШУДА	3
МУҚАДДИМА	4
ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ	12
БОБИ I. ДИАЛЕКТИЗМҲО, МАФҲУМ, ТАЪЙИНОТ ВА ЗАРУРАТИ ИСТИФОДАИ ОНҲО ДАР АСАРҲОИ СОРБОН.....	17
1.1. Мафҳуми диалектизм.....	17
1.1.1. Шарҳи диалектизм аз дидгоҳи муҳаққиқони рус	18
1.1.2. Тафсири истилоҳи диалектизм аз нигоҳи услубшиносони рус.....	20
1.2. Тавзеҳи диалектизм дар забоншиносии тоҷик	21
1.2.1. Диалектизмҳо – объекти пажӯҳиши шевашиносии тоҷик.....	22
1.2.2. Диалектизмҳо – мавзӯи баҳси услубшиносии тоҷик.....	23
1.3. Вазифаи диалектизмҳо дар забони асарҳои Сорбон.....	28
1.4. Маҳорати эҷодии Сорбон дар корбурди диалектизмҳо	42
БОБИ II. ТАСНИФОТИ ДИАЛЕКТИЗМҲО ВА ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ОНҲО ДАР ОСОРИ СОРБОН	58
2.1. Назаре ба масоили таснифоти диалектизмҳо	58
2.2. Диалектизмҳои фонетикӣ	67
2.3. Диалектизмҳои лексикӣ.....	76
2.3.1. Диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол	78
2.3.2. Диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмол	89
2.3.3. Диалектизмҳои этнографӣ.....	95
2.4. Диалектизмҳои семантикӣ	140
БОБИ III. ГУРӯҲБАНДИИ МАВЗУИИ ДИАЛЕКТИЗМҲО ВА ХУСУСИЯТҲОИ ЛУҒАВИЮ СЕМАНТИКИИ ОНҲО ДАР ОСОРИ СОРБОН	145
3.1. Матолиби муқаддамотӣ	145
3.2. Диалектизмҳои предметӣ	147
3.2.1. Диалектизмҳои марбут ба шахс.....	147
3.2.2. Диалектизмҳои мафҳуми макнӯро ифода мекунанд.....	148
3.2.3. Диалектизмҳои ифодагари номи хӯрокҳо ва маҳсулоти ғизоӣ	151
3.3. Диалектизмҳои ғайрипредметӣ (сифатӣ).....	154
ХУЛОСА.....	162
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ	167
НОМГӯИ АДАБИЁТ	168
ФЕҲРИСТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ УНВОНЧӯ	187

КАЛИМАҲОИ ИХТИСОРИШУДА

1. Б.СШ, №1, 2014 – Сорбон. Барзгар (роман) // Садои Шарқ, №1, 2014. – С.8-71.
2. З.СШ, №10, 2016. – Зуза (роман) // Садои Шарқ, №10, 2016. – С.17-65.
3. З.СШ, №11, 2016. – Зуза (роман, поён) // Садои Шарқ, №11, 2016. – С.15-56.
4. КОА – Комиссияи олии аттестатсионӣ
5. ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь.
6. М. 2013 – Сорбон. Мағзреза (дида ва шунида). – Душанбе: Адиб, 2013. – 352с.
7. МТОК – Муассисаи таҳсилоти олии касбӣ
8. МТМУ – Муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ
9. Р.СШ, №1, 2010 – Сорбон. Росу (роман) // Садои Шарқ, №1, 2010. – С.8-61.
10. Рус. диал. – русская диалектология
11. ФЗТ – Фарҳанги забони тоҷикӣ
12. ФГҶЗТ – Фарҳанги ғуёишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ
13. ФЯТ – фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ
14. Ш.СШ, №7, 2015. – Сорбон. Шаҳрбону (роман, аввалаш) // Садои Шарқ, №7, 2015. – С.39-79.
15. Ш.СШ, №8, 2015. – Шаҳрбону (роман, поён) // Садои Шарқ, №8, 2015. – С.8-44.
16. Ҷ.СШ, №2, 2019. – Ҷугӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, №2, 2019. – С.8-67.
17. Ҷ.СШ, №3, 2019. – Ҷугӣ (роман). Китоби 2 // Садои Шарқ, №3, 2019. – С.59-83.
18. ЭСРЯ – энциклопедический словарь русского языка

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик маҳсули марҳалаҳои гуногуни тараққиёти ҷомеаи тоҷикон буда, аз ҳисоби забони зиндаи халқ-лаҳҷаву шеваҳо сарватманд гаштаву такмил ёфтааст. Бояд зикр намуд, ки тамоми иқтидор ва ғановатмандии забони тоҷикӣ, қабл аз ҳама, дар офаридаҳои шоиру нависандагони тоҷик, хусусан, осори насрии адибони он инъикос ёфтааст. Ин ду қабати забони тоҷикӣ дар ҳолати додугирифти мудом ва таъсири ҳамешагии тарафайн қарор дорад.

Омӯзиши осори адибон имконият медиҳад, ки дар забоншиносии тоҷик ба мақоми калима дар таркиби ҷумла, хусусиятҳои савтӣ, рушди маъно ва имкониятҳои морфологию калимасозии он баҳои ҳаққонӣ дода шавад. Баррасии масъалаи истифодаи диалектизмҳо дар осори мансури адибони тоҷик барои инкишофи нутқи адабӣ ва адабии гуфтугӯии ҷомеа, дарки матлаб, баёни кутӯҳу мучаз, ҳозирчавобӣ, беҳтар гардидани маданияти гуфтори одамони синну соли гуногун мусоидат менамояд.

Аз ин рӯ, тасмим гирифтём, ки ба мақоми диалектизмҳо, анвои онҳо, омилҳои роҳ ёфтанишон ба забони асари бадеӣ, мақсадҳои услубию фардии адибон дар офаридани образҳои гуногун ва ҳодисаҳои мухталиф, нишон додани муколамаи байни персонажҳоро дар заминаи маводи асарҳои насрии адиби шинохтаи тоҷик – Сорбон, ки интиҳобу истеъмоли калимаҳои лаҳҷавии осори ӯ дар робита ба инъикоси ҳодисаву рӯйдодҳои гуногун дар ин ё он маҳали чуғрофӣ, ки ба ҳудуди интишори шеваю лаҳҷаҳои забонамон – шеваи шимолӣ, лаҳҷаҳои гузаранда ва шеваи ҷанубӣ мувофиқ меоянд, муайян намоем.

Роҷеъ ба муҳим будани омӯзиши унсурҳои шевагӣ тавассути осори бадеӣ ва матбуоти даврӣ, ҷиҳати умумӣ гардонидани онҳо ҳанӯз дар миёнаҳои асри XX (1967) М. Шакуров ин гуна таъкид кардааст: «Ба ганҷинаи забони адабии чандинасра ганҷинаи забони зиндаи гуфтугӯйии ҳозира зам шуд, бисёр шаклу воситаҳо, калимаю ибораҳо ва маҷозҳои, ки дар забони мардуми одии тоҷик мавҷуд ва ҳанӯз ба забони адабӣ надаромада буданд, бо ҷараёни бузурге ба забони адабиёти бадеӣ ва матбуот дохил гардиданд ва забони адабиро ба

умумихалқии он боз ҳам наздиктар оварданд, қувваю тавоноӣ ва имкониятҳои онро як бар чанд афзудаанд [107, с.57].

Дар робита ба ҳалли ин масъала қарор дода шуд, ки мавқеи диалектизмҳо дар осори Сорбон, ки асосан дар замони шуравӣ ба воя расидаву шогирдии мактаби адибони варзида – С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев ва дигаронро гузашта, айни замон аз ҷумлаи нависандагони соҳибсабқу соҳибмактаб эътироф шудааст, аз ҷиҳати лингвистӣ баррасӣ гардад. Мо бештар ба маводи ҳикояву романҳои нависанда, ки дар давраи истиқлоли миллию давлатӣ иншо шудаанд, таъя намудем, зеро солҳои аввали истиқлолро давраи нави ба забони адабӣ роҳ ёфтани калимаҳои лаҳҷавӣ номидан мумкин аст.

Муҳимии таҳқиқро дар нуктаҳои зерин метавон арзёбӣ намуд:

1. Мавзӯи «Баррасии лингвистии диалектизмҳо дар осори Сорбон» дар забоншиносии тоҷик ҳамчун объекти таҳқиқ бори аввал сурат мегирад. Таҳқиқи он барои ҳалли масоили хусусиятҳои луғавию маъноии калима (дар лексикология - вожагон), ба тағйироти савтӣ дучор омадани калимаҳо дар муҳитҳои гуногуни этнолингвистӣ (дар бахши савтиёт), нишон додани алоқаи байниуслубӣ – услубҳои гуфтугӯӣ ва бадеӣ, мушкилоти фарҳанги гуфтор, муайян намудани робитаи байни шевашиносӣ ба забони адабии муосир бо услубшиносӣ ва маданияти сухан мусоидат хоҳад кард.

2. Забони осори мансури бадеӣ дар рушди таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик нисбат ба назми муосир афзалият дорад, зеро дар матнҳои, ки бо услуби бадеӣ дар жанри наср эҷод шудаанд, имкониятҳои луғавию маъноӣ ва услубии калимаҳо, хоса диалектизмҳо фаровонтар аст.

3. Дар замони Истиқлоли давлатӣ зарурати ба ҳам наздик шудани забони адабӣ ва лаҳҷаю шеваи забонамон бештар ба мушоҳида мерасад, ки дар ин чода саҳми адибон бағоят калон мебошад. Маҳз ба воситаи асари бадеӣ калимаҳои лаҳҷавӣ қобилияти умумишавӣ пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, давраи Истиқлолро марҳалаи дуҷуми ба забони адабӣ ворид шудани ғавҷи калони вожагони лаҳҷавӣ номидан мумкин аст.

4. Пӯшида нест, ки дар лаҳҷаҳо калимаҳои қадимии тоҷикӣ шаклу маъноии аслии худро нигоҳ дошта, мавриди истифодаи аҳолии минтақаи муайян қарор гирифтаанд. Ба қавли профессор Р. Ғаффоров «баръакси солҳои бисту чил (асри XX) ҳоло аз мавзӯҳои гуногуни кӯҳистон як зумра шоиру нависандагонӣ болаёқат ба майдони адабиёт омадаанд. Баъзе аз онҳо асарҳои қалони насри таълиф намудаанд, ки аз рӯйи имкониятҳои доманадори худ миқдори зиёд ва хеле гуногуни калимаҳои лаҳҷавиро фаро мегирад. Шубҳае нест, ки ба тавассути таълифоти ин адибон бисёр калимаҳои шоистаи қадимӣ, ки як вақтҳо дар истифода буда, сониҳо фаромӯш шудаанд, бозгашт ба забони адабӣ меоянд» [20, с.138].

5. Истифодаи бамавриди диалектизмҳо барои сабук, шевою гӯшнавоз ва фаҳмо гардидани забони асари бадеӣ мусоидат мекунад, то ки хонандагон дар ҳини мутолиа ҳастагӣ эҳсос наҷамоянд. Дар чунин ҳолатҳо, диалектизмҳо дар асари бадеӣ барои қушодани симои зоҳирӣ, олами ботинӣ, дараҷаи фарҳангии персонажҳо чун воситаи барҷастаи тасвири бадеӣ ба қор меҷаванд.

6. Раванди ба забони адабӣ ворид шудани диалектизмҳо дар даври замонҳои гуногун якхела сурат нагирифтааст. Масалан, дар солҳои 20-30-юми асри гузашта (XX) бо даъвати устод С. Айнӣ бо мақсади наздиктар сохтани шакли забони адабии китобӣ (хаттӣ) бо шакли гуфтугӯӣ он ҳаракати ҷустуҷӯ ва бозёфтӣ калимаҳои лаҳҷавӣ, интиҳоби онҳо ҷиҳати қорбурд дар забони осори бадеӣ ва жанрҳои мухталифи матбуотӣ даврӣ баҳри содатар қардани забони адабӣ хеле вусъат пайдо қарда бошад, пас, дар миёнаҳои асри XX (солҳои 50-70-ум) барои ба ҳадди ифрот нарасонидан ва вайрон нақардани меъёрҳои лексикаи забони адабӣ ин гуна даъватҳо садо меҷоданд: «Дар ҳар қадоме аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ баробари қалимаву ибораҳои ҳанӯз умуминашудаи қобил, қалимаю ибораҳои низ мавҷуд мебошад, ки ниҳоят маҳдуд ва носозанд, ки рақобати онҳо бо қалимаҳои маъмул ва умумихалқӣ қатъиян берун аз имкон аст. Ба ин вачҳ, онҳо забони адабро бой намеқунанд. Агар ҳар як нависандаи мо бе ҳеч андеша ин гуна қалимаҳоро ба забони адабӣ овардан қирад, дар андак вақт дулобие ба вучуд меояд, ки қирифтани пеши он хеле душвор аст» [168, с.65].

7. Дар давраи Истиклол истифодаи зиёди калимаҳои дурушту қабехмаъно, услубан дилғашкунандаву хароби умумихалқӣ вусъати тоза касб намуд. Ин буд, ки бо мақсади тозаю озода нигоҳ доштани забони адабӣ ва танҳо аз ҳисоби беҳтарин дурдонаҳои сухан, ки қобилияти умумишавӣ доранд, таъмин намудани талаботи ҷомеа бо унсурҳои лаҳҷавӣ аз ҷониби Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон бахшида ба таҷлили Рӯзи забон (05.10.2019) ва дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон (26.12.2019) ин масоили ҷолиб дар назди аҳли тадқиқ ба миён гузошта шуд.

8. Як қабати муҳими забони осори Сорбонро диалектизмҳо ташкил медиҳанд, ки аз ҷиҳати мавзӯ, маъно ва хусусиятҳои морфологию сохторӣ гурӯҳбандӣ намудани онҳо, аз вазифаи муҳим ва асосии пажӯҳиши мазкур ба ҳисоб меравад.

9. Муайян аст, ки як паҳлуи калони ҳаёти ин ё он халқро риояи анъанаву таомул ва расму оинҳои этникӣ ташкил медиҳанд, ки бо таърихи мардуми ин диёр алоқаи ногустастанӣ дорад ва мавҷудияти онҳо боиси рӯ задани як қабати калони таркиби луғавии лаҳҷаҳо – диалектизмҳои этнографӣ мегардад. Баррасии забонии этнографизмҳо дар баробари аҳаммияти лингвистӣ доштан, инчунин, барои ҳалли баъзе мушкилоти илмҳои таъриху этнография (мардумшиносӣ) низ кумак карда метавонад.

10. Дар диалектизмҳо бисёр ҷиҳату хусусиятҳои миллӣ ва равонӣ низ маҳфуз мебошанд, ки онҳо барои шинохти халқияти тоҷик чун унсури фарқгузор зарур мебошанд.

11. Калимаҳои лаҳҷавии осори Сорбон дар давраи Истиклол аз ду ҷиҳат дар ин пажӯҳиш мавриди муқоиса қарор мегиранд: а) аз ҷиҳати муносибат ба забони адабӣ; б) аз ҷиҳати муносибат ба шеваю лаҳҷаҳои муайяни забони тоҷикӣ.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Масъалаи истеъмоли диалектизмҳо дар осори нависандагони тоҷик бо ташаккул ва рушди илми услубшиносӣ, ки ҳадафи асосии он тадқиқи забон ва услуби асари бадеӣ мебошад, вобастагӣ дорад. Бо таълифи асари барҷастаи худ «Очеркҳо оид ба икишофи забони адабии тоҷик»

(1959), ки асоси онро таҳқиқи забон ва услуби повести «Марги судхӯр»-и Садриддин Айни ташкил медиҳад, Н. Маъсумӣ ҳамчун асосгузори фанни услубшиносии тоҷик эътироф гардидааст. Масалан, ӯ оид ба зарурат ва тарзи истифодаи калимаҳои забони зиндаи халқ дар повести «Марги судхӯр»-и С. Айни чунин навиштааст: «Ҳар чизе, ки С. Айни дар бораи зарурият ва тарзи истифодабарии ҳазинаи забони зиндаи халқ гуфтааст, намунаи амалан татбиқ карда шудани онро дар эҷодиёти худӣ ӯ мебинем ва забони повести «Марги судхӯр» як мисоли барҷастаи он аст» [42, с.118]. Н. Маъсумӣ дар робита ба масъалаи мазкур дар таркиби рисолааш фасли ҷудогонаеро дар ҳафт банд таҳти унвони «Калимаҳои халқӣ – гуфтугӯӣ дар забони повест» [42, с.116-162] бахшидааст. Дар хулосаи ин фасл Н. Маъсумӣ таъкид кардааст, ки «дар забони «Марги судхӯр», чи тавре ки элементҳои маҳдуди шевагӣ ҷой надоранд, ифодаҳои мутлақо жаргонӣ ҳам нестанд» [42, с.161]. Аз ин ҷо бармеояд, ки бештари калимаҳои ба истлоҳ «халқӣ-гуфтугӯӣ» аллакай дар солҳои 50-уми асри ХХ хусусияти умумихалқӣ касб кардаанд.

Аз ҳамин нуқтаи назар, бояд тазаққур дод, ки дар забоншиносии тоҷик ду тарзи таҳқиқи диалектизмҳо ва истеъмоли онҳо дар асари бадеӣ ба мушоҳида мерасад: а) қорҳои илмӣ – тадқиқотие, ки дар онҳо истифодаи диалектизмҳо ҳамчун як ҷузъи масъалаи забон ва услуби асари бадеӣ арзёбӣ шудааст; б) қорҳои илмӣ – тадқиқотие, ки ҳадафи онҳо бевосита баррасии лингвистии диалектизмҳо мебошад.

а) Қорҳои илмӣ - тадқиқотие, ки дар онҳо истифодаи диалектизмҳо ҳамчун як ҷузъи масъалаи забон ва услуби асари бадеӣ арзёбӣ шудааст. Теъдоди ин қабил қорҳо зиёд буда, ба чунин навъи тадқиқ Н. Маъсуми (1959) бунёд гузоштааст.

Дар пайравӣ ба Н. Маъсумӣ забоншинос Р. Ғаффоров оид ба забон ва услуби Раҳим Ҷалил (дар асоси маводи романи «Одамони ҷовид») соли 1966 рисолаи илмӣ таълиф кардааст ва дар он пиромуни истифодаи унсурҳои забони зинда фасли муҳимро дар ҷаҳор банд: 1) луғати одӣ-гуфтугӯӣ, ки мафҳуми предметиро дар бар мегирад; 2) калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ, ки мафҳуми

сифати ро ифода мекунад; 3) калимаҳои феълӣ; 4) калимаҳои зарфӣ изҳори андеша намуда, ҳолатҳои дуруст ва бемавқеъ истеъмол ёфтани калимаҳои «халқӣ-гуфтугӯӣ»-ро дар забони асар нишон додааст [19, с.22-37].

Чунин тарзи таҳқиқ дар рисолаҳои муҳаққиқон Б. Камолиддинов «Забон ва услуби Ҳаким Карим» (1967), Х. Ҳусейнов «Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ» (1973), И. Ҳасанов «Хусусиятҳои луғавӣ ва фразеологии романи «Духтари оташ»-и Чалол Иқромӣ» (1966), С. Хоҷаев «Хусусиятҳои забони насри ибтидоӣ асри XX» (дар асоси маводи «Тухафи аҳли Бухоро»-и Мирзо Сироч Ҳаким) (1967), Т. Шокиров «Хусусиятҳои забони осори Фазлиддин Муҳаммадиев» (1986), М. Холов «Хусусиятҳои луғавии романи «Дохунда»-и Садриддин Айнӣ» (1971), Х. Юсупов «Хусусиятҳои луғавии забони осори Садриддин Айнӣ» (1971), М. Юсупова «Хусусиятҳои фразеологияи романи «Дохунда»-и Садриддин Айнӣ (1972) ба мушоҳида расида, минбаъд дар давраи шуравӣ ва замони Истиқлол идома меёбад.

Ба таҳқиқи ин масъалаи муҳимми илмӣ донишмандони зиёде аз қабилӣ Н. Маъсумӣ «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» (1976), Гаффаров Р. «Нависанда ва забон» (1977), Н. Ҳикматуллоев «Хусусиятҳои маъноӣ-услубии муродифҳои лексикӣ дар асарҳои сегонаи Чалол Иқромӣ «Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро»» (1993), М. Олимҷонов «Хусусиятҳои лексикӣ услубии насри таърихӣ» (аз рӯи осори бадеии С. Улуғзода) (2002), Ш. Рустамов дар китоби «Забон ва замон» (1981), Қ. Мухторӣ «Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ» (2006), Ю. Ш. Нурмаҳмадов «Категорияҳои луғавӣ ва хусусиятҳои услубии онҳо дар эҷодиёти Лоиқ Шералӣ» (2007), Н. Саидов «Хусусиятҳои лексикӣ ва фразеологии ҳикояҳои Абдулҳамид Самад» (2014) ва мақолаҳои донишмандоне чун Ш. Исмоилов «Як омили халқияти забони асар» (2001), Ҳ. Аҳмадов «Баъзе хусусиятҳои лексикӣ публитсистикаи С. Айнӣ» (1991), А. Холова «Вожаҳои этнографӣ дар романи «Занони Сабзбаҳор» (2005), Х. Шарифзода «Баррасии як романи Сорбон» (2015), А. Сайфуллоев «Ҳусну маънии романи иҷтимоӣ ва ахлоқӣ» (2010), ва ғ. рӯи қор омадааст.

Ба омӯзиши хусусиятҳои забонию услубии осори манзум А. Абдуқодиров дар мавзуи «Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода» (1988), С. Сабзаев «Забон ва услуби шоирони маорифпарвар» (1991), С. М. Расулов «Хусусиятҳои луғавӣ ва услубии ашъори Нақибхони Туғрал» (2011) тадқиқот анҷом додаанд.

Аз лиҳози адабиётшиносӣ Д. Ғ. Қаямова «Хусусиятҳои жанрию услубии ҳикоя ва повестҳои Сорбон» (2019) мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст.

б) Корҳои илмӣ-тадқиқотӣ, ки ҳадафи онҳо бевосита баррасии лингвистии диалектизмҳо мебошад. Миқдори ин гуна корҳо ангуштшумор буда, дар ин самт ҳамагӣ ду кори илмӣ-тадқиқотӣ арзишмандро номбар кардан мумкин аст: Ш. Раҳимова соли 1992 дар соли аввали Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳти унвони «Вазифаҳои услубии диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи асарҳои Ҷалол Иқромӣ)» ва Ҷ. Саидова соли 2019 «Диалектизмҳо ва хусусиятҳои услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ» (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад)» рисолаи номзадӣ дифоъ кардаанд.

Аз тафсили мухтасари сатҳи омӯзиши масъалаи истеъмоли диалектизмҳо дар асари бадеӣ ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки бо вучуди чун масъалаи мубрами илмӣ-тадқиқотӣ эътироф гардидан дар ҷодаи омӯзиши забон ва услуби осори адибони тоҷик, корҳои баанҷомрасида чандон зиёд нестанд ва баррасии амиқи ин масъала ҳанӯз дар пеш аст. Дар бобати зарурати корбурди диалектизмҳо дар забони асари бадеӣ бошад, пажӯҳишҳо кам андар каманд.

Зухуроти мақоми давлатӣ гирифтани забони тоҷикӣ аҳли илмро ҷиҳати ҳифзи покизагии забон, риояи меъёрҳои забони адабии ҳозираи тоҷик, аз ҳисоби беҳтарин унсурҳои забони зинда ғанӣ гардонидани таркиби луғавӣ он, наздик сохтани забони адабӣ ва забони гуфтугӯӣ умумиҳалқӣ даъват менамояд.

Солҳои 90-ум ва ибтидои асри ХХ аз ҷониби нависандагони баркамол – насл, ки фаъолияти адабии онҳо дар даврони пошхӯрии Иттиҳоди шуравӣ ва замони ба даст овардани мустақилияти миллию давлатӣ сурат гирифтааст, асарҳои зиёди пурқимати бадеӣ офарида шудаанд.

Аз ҷумла, ба забон ва сабки хосаи нависандаи халқи тоҷик барандаи Ҷоизаи давлатии Тоҷикистон ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ Сорбон муҳаққиқон дар

замони шуравӣ баҳои баланд додаанд: чунончи, шоири халқии Тоҷикистон М. Қаноат навиштааст: «Дар ҳақиқат, забони асарҳои нависанда ғанист, аз фолклор моҳирона истифода мебарад, дар тасвири ҷузъиётҳо бозёфтҳои аҷиб дорад. Дар асарҳои бисёр хarakterистикаи конкрет, портретҳои боварибахш офаридашудаи қаҳрамон, тасвири манзараҳои дилфиреби табиат мушоҳида мешавад. Қариб дар аксари повесту ҳикоятҳои Сорбон инкишофи воқеа ва амалиёти персонажҳо дар як мавзӯ, чи навъе ки мегӯянд, аз як минтақа (регион) ба вуқӯ меояд» [2, с.2]. Ё ин ки, нависандаи муъруф Ф. Муҳаммадиев чунин нигоштааст: «Сорбон услуби хоси баён дорад. Тасвирҳои воқеӣ, равоӣ руҳбахшанд. Образу хarakterҳои хеле зиндаю боварибахш бо ибораҳои маҷозӣ ва серрангубор меофарад» [179, с.2].

Ба вучуди ин, забон ва сабки осори Сорбон ҳанӯз омӯзиширо интизор буда, муҳаққиқону мунаққидон ҷо-ҷо дар омади гап ва ё дар радифи ҳалли масъалаи дигаре ба эҷодиёти Сорбон рӯ овардаанд. Масалан, Р. Гаффаров доир ба мавҷудияти масъала, вале мавриди баррасии пурра қарор нагирифтани осори Сорбон чунин қайде дорад: «Мо таҳлили муфассали забони асарҳои Сорбонро ба вақти дигар мавқуф гузашта, алҳол танҳо дар хусуси истифодаи калимаҳои лаҳҷавӣ баъзе мулоҳизаҳо баён мекунем. Сорбон дар истеъмоли ин категорияи луғавӣ рағбати махсус дорад. Танҳо дар ду повести вай «Санги Сипар» ва «Ҷугӣ» қариб 200 воҳиди шевагӣ истеъмом ёфтааст. Ин калимаҳо аз ҷиҳати аҳаммияти худ хеле муҳталиф буда, нишон додани зарурати услубии онҳо тадқиқоти махсусро талаб менамояд. Ҳоло ҳамин қадар метавон гуфт, ки дар ин миён калимаҳои ҳастанд, ки истифодаи онҳо муҳим ва ҷоиз аст, чунин калимаҳои низ дучор мешаванд, ки хеле маҳдуданд ва ё қодир нестанд, ки бо муродифҳои умумии халқии худ рақобат намоянд» [20, с.139].

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Диссертатсияи мазкур дар доираи нақшаи панҷсолаи илмии кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни таҳия гардидааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Мақсади асосии таҳқиқ гурӯҳбандӣ, таҳлилу муқоиса ва муайян намудани хусусиятҳои услубии диалектизмҳои осори мансури Сорбон дар давраи истиқлол ба шумор меравад. Ба ин васила, таҳқиқи ҳамаҷонибаи таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик, рушди меъёрҳои он, наздик гардидани забони адабӣ бо ғӯйишҳои мардумӣ ва ниҳоят, то ҳадди ба як забони умумихалқӣ дастрасу фаҳмо расидани он осон мешаванд ва шароитҳои зарурӣ фароҳам мегарданд. Дар робита ба ин масъала, қорбурди диалектизмҳоро мо чун як қисми муҳими луғати забони асари бадеӣ бо хусусиятҳои луғавию маъноӣ, тематикӣ, услубию эмотсионалӣ ва экспрессивияшон ба инобат гирифта, мавриди баррасӣ қарор медиҳем.

Вазифаҳои таҳқиқ. Қиҳати ҳалли масоили марбут ба аҳдофи асосии таҳқиқ ҳалли вазифаҳои зерин зарур донистем:

1. Қамъоварию гурӯҳбандии диалектизмҳои осори мансури Сорбон дар давраи Истиқлол ва таҳлили луғавию маъноӣ онҳо;

2. Нишон додани мафҳуми диалектизм ҳамчун объекти тадқиқи илми забоншиносӣ – ҳоса баҳши услубшиносии он, орогани баҳси илмӣ пиромуни анвои диалектизмҳо ва дар забони асари бадеӣ хусусиятҳои услубӣ зоҳир қардани онҳо;

3. Таҳқиқи омилҳо ва зарурати истифодаи диалектизмҳо дар забони осори мансури замони истиқлол; муайян намудани мансубияти диалектизмҳо ба лаҳҷаҳои тоҷикӣ ва доираи интишори онҳо;

4. Инъикоси истифодаи диалектизмҳо чун воситаи тасвири бадеӣ дар забони осори Сорбон;

5. Нақши навъҳои гуногуни диалектизмҳо, мақому мавриди истеъмоли онҳо ҳамчун воситаи тасвири бадеӣ дар офаридани образҳои мусбат ва манфӣ;

6. Таҳқиқи вижагиҳои диалектизмҳое, ки тавассути онҳо тобишҳои эҳсосӣ, таъсирбахшӣ, ҳусну қубҳи гуфтор, калимаҳои лаҳҷавии доираи истифодашон васеъ ва маҳдуд бо нишон додани аломатҳои савтӣ, луғавию маъноӣ, калимасозию морфологӣ дар мисоли маводи осори Сорбон;

7. Нишон додани хусусиятҳои барҷастаи корбурди диалектизмҳо, ки қобили умумишавианд ва баръакс, истеъмоли ноҷо ва ифроти унсурҳои лаҳҷавӣ, ки боиси кошта гардидани забони асар мегардад, зеро нависанда асари бадеиро барои хонандагони минтақаи муайян не, балки барои қулли хонандаи тоҷик новобаста аз мансубияти маҳаллию шевагиаш менависад.

Объекти таҳқиқро диалектизмҳои осори дар замони Истиқлол (пас аз соли 1991) ба таърихонаи Сорбон ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқи диссертатсияро диалектизмҳои романҳои Сорбон мисли «Росу» (2010), «Барзгар» (2014), «Шаҳрбону» (2015), «Зуза» (2016), «Ҷугӣ» (нашри дуюм, 2018) ва маҷмуаи ҳикояҳо «Мағзреза» (2013) ташкил медиҳад.

Асосҳои назарии таҳқиқро таълимоти забоншиносони рус: В. В. Виноградов, Ф. П. Филин, Д. Н. Шмелёв, Г. О. Винокур, Е. М. Шанский, А. В. Калинин, О. С. Ахманова, О. Б. Сиротина, А. И. Ефимов, А. А. Брагина, В. Н. Прохорова, А. И. Фомина, В. С. Расторгуева, инчунин тадқиқоти муҳаққиқони тоҷик: Н. Маъсумӣ, Р. Ғаффоров, Б. Камолиддинов, Ҳ. Мачидов, Ш. Исмоилов, Ғ. Ҷӯраев, С. Раҳматуллозода, Н. Ғадоев ва дигарон, ки ба масоили забон ва услуби асари бадеӣ ва мушкилоти лаҳҷашиносии тоҷик бахшида шудаанд, ташкил медиҳанд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Зимни арзёбии масъалаҳои таҳқиқ, асосан, ба методҳои тасвирӣ, синхронӣ, методҳои лингвистию услубию таҳлили фонетикӣ, таҳлили луғавию семантикӣ, таҳлили услубӣ, таҳлили муқоисавӣ ва ғ. така қарда шуд.

Навоварии илмӣ таҳқиқ. Навгони илмӣ қор, қабл аз ҳама, дар он инъикос меёбад, ки ба сифати мавзӯ ва масъалаи илмӣ дар забоншиносии тоҷик дар шакли рисолаи алоҳидае, ки дар он як қабати луғавии забон – диалектизмҳо дар осори адиби барҷастаи тоҷик, ки дар осори онҳо унсурҳои луғавии ғӯйишҳои шимолӣ, лаҳҷаҳои гузарандаи водии Ҳисор, шеваи ҷанубӣ бо мақсадҳои гуногун дарҷ ёфтаанд, ба тариқи муқоиса бори нахуст баррасӣ мегардад.

Баъзе масъалаҳои таҳқиқоти мазкур, ки бо омӯзиши забону услуби адибони тоҷик – С. Айнӣ (Н. Маъсумӣ), Аҳмади Дониш (Н. Маъсумӣ), Ҳаким Карим (Б. Камолиддинов), Р. Ҷалил (Р. Ғаффоров), С. Айнӣ (Х. Ҳусейнов), Ҷ. Иқромӣ (И. Ҳасанов) ва дигарон қисман ва ё аз ягон ҷиҳат мавриди пажӯҳиш қарор гирифта бошанд ҳам, муаллифон дар онҳо хусусиятҳои луғавию семантикӣ, савтӣ, морфологӣ ва услубии диалектизмҳоро дар доираи як рисолаи ҷудоғона ҳадафи тадқиқ қарор намодаанд.

Шакли аналогии пажӯҳиш ҳамагӣ бо ду рисола Ш. Раҳимова «Вазифаҳои услубии диалектизмҳо дар адабиёти бадеӣ» (аз рӯйи асарҳои Ҷалол Иқромӣ) (1992) ва диссертатсияи Ҷ. Саидова «Диалектизмҳо ва хусусияти услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи осори Абдулҳамид Самад)» дида мешавад.

Нуктаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Маводи рисола аз эҷодиёти адиби маъруфи тоҷик – Сорбон, ки дар замони Истиқлоли Ҷумҳурии Тоҷикистон дар жанрҳои гуногуни мансур–роман, повест (қисса) ва ҳикоя аз солҳои 90- уми асри гузашта (XX) то имрӯз ба таъби расидаанд, интиҳоб ва ҷамъоварӣ гардидааст, зеро дастовардҳои муҳими адабию бадеии ӯ дар забон ва услуби осораш ифода ёфтааст.

2. Сорбон тавассути моҳирона истифода бурдани имкониятҳои забон, қабатҳои семантикии калимаҳо, вожаҳои иқтибосӣ, воҳидҳои фразеологӣ, қолабҳои морфологию калимасозӣ, навъҳои мухталифи диалектизмҳо ва воситаҳои калимасозу калимабанд дар адабиёти тоҷик мақоми хоса дорад ва осори ӯ дар масъалаи ифодаи руҳи миллию этникии халқи тоҷик, умумӣ гардидани забони адабӣ ва лафзи зиндаи омма мусоидат менамояд.

3. Дар эҷодиёти ин адиб диалектизмҳо ва калимаҳои умумихалқӣ бо мақсадҳои гуногун - инъикос намудани табиат ва руҳи халқи тоҷик, ифодаи хусусиятҳои эҳсосотию таъсирбахшии тасвири ҳодисаҳо, фардӣ гардонидани нутқи персонажҳо, хусусан, нишон додани сарватмандии забони зиндаи халқ, ки тавассути истеъмоли анвоии гуногуни диалектизмҳо – хусусиятҳои фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ ва калимасозӣ сурат мегирад, истеъмом ёфтаанд.

4. Сорбон сабки махсуси эҷодӣ дошта, дар бобати интиҳоб ва корбурди унсурҳои лаҳҷавӣ, мақоми истифодаи онҳо ва мутобиқати диалектизмҳо ба шароити иҷтимоӣ ва зарурати истеъмолашон дар нутқи ин ё он насл ва ё мардуми маҳали ҷудогона дар робита ба ҳудуди интишори лаҳҷаю шеваҳои забонамон муносибати эҳтиёткорона ва мақсаднок дорад.

5. Сорбон донандаи хуби қонунҳои рушди забон, меъёрҳои забони адабӣ ва риояи онҳо, ҳадду ҳудуди истифодаи диалектизмҳо дар забони асари бадеӣ мебошад. Вай дар ҷустуҷӯ ва интиҳобу корбурди дурдонаҳои лафзи мардумӣ маҳорати баланд дорад, калима ва ибораҳои адабибобро аз гуфтори лаҳҷавӣ дарёфта, барои пур кардани ҷойҳои холимондаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ, хоса истилоҳоти меъёрзеб саҳми намоён дорад.

6. Корбурди диалектизмҳо дар осори мансури ин адиби даврони Истиқлол, на танҳо барои афзудани обуранги бадеӣ, муассирии баён, тобишҳои услубию маъноии калимаҳо мусоидат кардааст, балки ҷиҳати пайдоиши як идда муродифҳо, зухуроти ҳамгунашавии калимаҳо ва ифодаи мафҳумҳои зидмаъно дар таркиби луғавии забони адабӣ ҳам имконияту шароитҳои мусоид фароҳам овардаанд.

7. Истифодаи диалектизмҳо дар забони осори Сорбон зухуроти тасодуфӣ набуда, қабл аз ҳама, аз он ҷиҳат мақсаднок аст, ки ӯ забони адабӣ, меъёрҳои он ва таъсири тарафайни онҳоро бо нутқи лаҳҷавӣ хуб медонад, дар муносибат бо забон, адабиёт ва маданияту сатҳи маърифатнокии миллати худ арҷгузор мебошад, дар ҷойе чун ҳомию пуштибони покизагии забони адабӣ баромад кунад, ҷойи дигар барои рушду равнақ ва сарватмандии он аз ҳисоби истифодаи диалектизмҳо саҳмгузор мебошад.

Аҳаммияти назарии таҳқиқ. Омӯзиши омилҳои истифода ва навъҳои гуногуни диалектизмҳо дар забони осори давраи истиқлол, махсусан, забони ин давраи Сорбон ба аҳаммияти назариявии махсус дорад. Маъъалаҳои назариявии фароҳамомада барои такмил ва ҳалли мушкилоти назариявии фанҳои забони адабии ҳозираи тоҷик (бахши лексикология), услубшиносӣ ва маданияти сухан, ки дар сатҳи зарурӣ пажӯҳиш наёфтаанд, мусоидат карда метавонанд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ. Натиҷаҳои назариявӣ амалии тадқиқотро мутахассисон барои таҳияи барномаҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ аз фанҳои забони адабии ҳозираи тоҷик (бахши лексикология), услубшиносӣ, маданияти суҳан истифода бурда метавонанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Рисолаи илмӣ таҳти унвони «Баррасии лингвистии диалектизмҳо дар осори Сорбон» ҷиҳати дарёфти дараҷаи илмӣ номзади илми филология бо шиносномаи ихтисоси илмӣ 10.02.01 – Забони тоҷикӣ комилан, мувофиқат менамояд.

Саҳми шахсии доктараи дараҷаи илмӣ дар он ифода меёбад, ки бораи аввал дар илми забоншиносии муосир баррасии лингвистии диалектизмҳо дар осори давраи Истиқлолии Сорбон мавриди таҳқиқ қарор гирифтааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Натиҷаҳои таҳқиқ дар конференсияҳои забоншиносӣ, ки дар Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ баргузор гардидаанд (солҳои 2019-2023), дар шакли маърузаю гузоришҳои илмӣ пешниҳод гардидаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи назария ва амалияи забоншиносии Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ (суратҷаласаи №3, аз 26.10.2023) муҳокима гардида, ба ҳимоя пешниҳод шудааст.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Мазмуну мундариҷаи рисола дар 9 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 6-тои он дар маҷаллаҳои тақризшавандаи КОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъби расидааст,

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб (бо фаслҳо), хулосаву тавсияҳо, номгӯи адабиёт ва наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия таркиб ёфтааст, ки дар умум 188 саҳифаи ҷопи компютериеро ташкил медиҳад.

БОБИ I.
ДИАЛЕКТИЗМҲО, МАФҲУМ, ТАЪИНОТ ВА ЗАРУРАТИ ИСТИФОДАИ
ОНҲО ДАР АСАРҲОИ СОРБОН

1.1. Мафҳуми диалектизм

Истилоҳи **диалектизм** аз калимаи юнониасли «*dialektos*» гирифта шуда, маънои тоҷикии он «гуфтугӯ, шева, лаҳча» мебошад [216, 76]. Дар робита ба ҳамин маънӣ, **диалектизм** мафҳуми «мансуб ба лаҳчаю шева»-ро ифода мекунад ва онро бештар дар мавриди пажӯҳиши яке аз услубҳои забони адабӣ - услуби бадеӣ дар қиёс бо материали лаҳчавӣ бо забони адабии меъёрӣ истифода мебаранд. Диалектизм воҳиди луғавие мебошад, ки хоси гуфтори минтақавӣ ё иҷтимоӣ мебошад. Истилоҳи диалектизм хусусияти умумӣ дошта, он барои улуми назарияи забоншиносӣ, луғатшиносӣ, лаҳчашиносӣ ва услубшиносӣ ба таври муштарак қор фармуда мешавад.

Оид ба моҳият, вазифаҳо ва суду зиёни истифодаи диалектизмҳо дар забони асари бадеӣ андешаҳои муҳаққиқони тоҷик дар робита бо афкори лингвистии забоншиносони рус ташаккул ёфта, тадричан бо назардошти ба эътибор гирифтани хусусиятҳои миллию этникии интишори лаҳчаҳо ва баҳрабардорӣ аз маводи шевагӣ осори зиёде аз дид ва мавқеи илмҳои мазкур рӯйи қор омадааст. Махсусан, саҳми муҳаққиқи шеваҳои тоҷикӣ профессор Ғ. Ҷӯраев дар масъалаи муайян намудани мафҳуми диалектизм, муносибати онҳо бо лексикаи умумитоҷикӣ, диалектизмҳои лексикӣ, диалектизмҳои лексикӣ истеъмолашон фарох ва ҳудуди қорбурдашон маҳдуд хеле қалон аст. Танҳо дар робита ба шинохти диалектизмҳо ӯ мақолаи хеле муҳимми ҳудро таҳти унвони «Қалимаҳои хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он» (1976, 2016) интишор қардааст. Ба қавли Ғ. Ҷӯраев «Истилоҳи мазкур дар лаҳчашиносии тоҷик қайҳо боз маълум мебошад. Вале агар шарҳу маънидоди то имрӯз роҷеъ ба «қалимаҳои хоси шева» қойдоштаро бодикқат мулоҳиза қунем, дида метавонем, ки нуқтаи назари бештари тадқиқотчиён фақат бо зохирбинӣ маҳдуд монда, шарҳи илмии масъаларо батамом дар бар намегирад» [97, с.45].

Бинобар ин, тасмим гирифтем, ки ба таври мухтасар тафсири истилоҳи «диалектизм»-ро аз ду ҷиҳат: а) дар забоншиносии рус; б) дар забоншиносии тоҷик аз назар гузаронем.

1.1.1. Шарҳи диалектизм аз дидгоҳи муҳаққиқони рус

Оид ба мафҳуми диалектизм дар забоншиносии рус муҳаққиқон аз нимаи дуюми садаи XX шуруъ карда бештар ибрази андеша намудаанд ва дар ин чода миёни онҳо фикри ягона мушоҳида карда намешавад. Иддае аз забоншиносон зери истилоҳи «диалектизм» калима, шаклу воситаҳои грамматикиро дар назар доранд, ки онҳо дар нутқи лаҳҷавӣ истеъмол меёбанд. Иддаи дигар чунин меҳисобанд, ки танҳо ҳамон калимаю ифодаҳоеро, ки дар азбони асари бадеӣ ба кор рафта, барои забони адабии меъёрӣ унсури бегонаанд, диалектизм меноманд. Дар робита ба ҳамин нуқтаи назарҳо мулоҳизаи тадқиқгарони русро қаблан аз диди шевашиносӣ ва баъдан аз нигоҳи услубшиносӣ дида мебароем. Чунончи: «Калима ё ифодаҳое, ки ба ягон лаҳҷа ё мавзеи ҷудогона тааллуқ дошта, дар забони умумихалқӣ истифода намешаванд, диалектизм мебошанд» [82, с.247]. Бино ба маълумоти «Луғати калимаҳои хориҷӣ» «диалектизм калима ё мафҳуме мебошад, ки хоси ягон лаҳҷа буда, дар забони адабӣ дучор намеояд» [229, с.222]. Тибқи андешаҳои Б. Н. Головин «Диалектизмҳо – вожаҳои ба ягон шеваю лаҳҷа хос мебошанд, ки чун воситаи иртибот дар забони умумӣ истеъмол намеёбанд» [16, с.94]. Мулоҳизаҳои Ф. П. Филин дар ин бобат нисбатан домани фарохтар дорад: «муайян намудани меъёри диалектизм ба аёнӣ ё воқеияти ифодакунандаи он дар тасавури мо, ки ба ҳамин рӯйдод равона шудааст, марбут нест, балки ба худи калима ва ба мақома, ки он дар таркиби луғавии забон пайдо кардааст, алоқаманд аст» [87, с.19]. Ҳудуди интишор доштани диалектизмҳоро Ф. П. Филин ин тавр таъкид намудааст: «Агар калима изоглосси муайян надошта бошад, қатъи назар аз муносибат ба ягон бахши лексика, диалектизм буда наметавонад» [87, с.22]. Мафҳуми диалектизмро шевашинос А. В. Калинин мушаххастар ин гуна тавзеҳ додааст: «Ин калима, ибора, таркиби

овозӣ ё аломати грамматикӣ махсус аст, ки ба шева тааллуқ дорад ва онро ҳамчун унсури забони адабӣ эътироф кардан мумкин нест» [30, с.119].

Роҷеъ ба оғозу анҷом доштани минтақаи паҳншавии диалектизмҳо дар нутқи маҳалҳои алоҳида М. Фомина нигоштааст, ки «Ба гурӯҳи лексикаи шевагӣ унсурҳои луғавӣе шомил мешавад, ки ҳудуди интишорёбии онҳо аз ин ё он мавзеи географӣ берун баромада наметавонанд» [88, с.171]. Н. М. Шанский навиштааст, ки «Дар зери мафҳуми диалектизм воситаҳои мадди назаранд, ки онҳо дар низомии забони умумихалқӣ мавқеъ надоранд ва фақат дар доираи интишори як ё якчанд лаҳҷаи забони умумимиллӣ истифода бурда мешаванд» [99, с.117]. Барои диалектизмҳо тибқи ҳулосаҳои забоншиносони рус аз ҳудуди географӣ берун набаромадани калима ва ё ба нутқи аҳолии як ё якчанд мавзё мансуб будани вожаҳо характернок аст: «Лексикаи ҳоси лаҳҷаро вожаҳои ташкил медиҳанд, ки доираи васеи истифодабарӣ надоранд ва ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил намешаванд» [72, с.201]. Ё ин ки: «Диалектизмҳои номи маҳаллии ашёву ҳодисоте мебошанд, ки онҳо дар забони меъёрӣ муродифоти дигар доранд» [122, с.25-28].

Ба ҳамин тариқ, дар заминаи афқору андешаҳои муҳаққиқони рус аломатҳои асосии диалектизмҳо чун объекти тадқиқи шевашиносӣ ба тариқи зайл муайян кардан мумкин аст:

- дар забони адабӣ (меъёрӣ) дучор намеоянд;
- калимаҳои ҳосе мебошанд, ки танҳо дар гуфтори мардуми як ё якчанд мавзё, ки ба лаҳҷаи шеваи муайян мансуб мебошанд, дучор меоянд;
- дар забони адабӣ муродифҳои худро доранд;
- бештар ҷиҳати номгузории ашё, ҳодисаву рӯйдодҳои иҷтимоӣ табиӣ, ки мансуби минтақаи ҷудогона мебошад, ба қор мераванд;
- ҳудуди интишор ва доираи истеъмоли диалектизмҳо маҳдуд буда, барои дигар намояндагони лаҳҷаву шеваҳои номафҳуманд;
- омили муҳими фарқгузор дар байни лексикаи лаҳҷаи муайян бо забони адабӣ ва дигар лаҳҷаи шеваҳои забони умумимиллӣ ба ҳисоб меравад.

1.1.2. Тафсири истилоҳи диалектизм аз нигоҳи услубшиносони рус

Аз нуқтаи назари услубшиносӣ муҳаққиқони рус моҳияти диалектизмро чунин тавзеҳ додаанд: «Диалектизмҳо калимаҳое мебошанд, ки ба лаҳҷаю шеваҳои гуногун мутааллиқ буда, бо мақсади услубӣ барои тасвири манзараҳои табиати маҳал ва тавсифи персонажҳо дар забони асари бадеӣ истифода бурда мешаванд» [225, с.95]. Дар фарҳангномаҳои нисбатан ба тозагӣ батабърасида ҳам моҳияти диалектизмҳо ба ҳамин маънӣ ифода ёфтааст: «Диалектизмҳо барои ғӯйишҳои минтақавӣ характернок буда, бо хусусиятҳои забонии худ онҳо ба нутқи адабӣ ворид карда шудаанд» [218, с.133]. Дар равшан намудани моҳияти диалектизмҳо ва вазифаи онҳо дар услуби бадеӣ Ф. П. Филин чунин мулоҳиза рондааст: «Вожаҳои лаҳҷавӣ дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳо вазифаи якхела надоранд. Диалектизмҳо дар асари бадеӣ чун категорияи услубӣ ба ҳисоб гирифта мешаванд» [87, с.19-20]. Ҳамин андешаро Н. М. Шанский ба таври дигар баён карда навиштааст: «Диалектизмҳо барои забони адабӣ унсури бегона ҳисоб ёбанд ҳам, вале онҳо дар адабиёти бадеӣ истифода мешаванд» [98, с.45].

Ба ҳамин тариқ, дар забоншиносии рус мулоҳизаи қобили қабул он аст, ки диалектизмҳо вожаҳои хоси маҳалҳои ҷудогона буда, бо мақсадҳо ва роҳҳои гуногун ба таркиби луғавии забони адабӣ дохил мешаванд. Истифодаи диалектизмҳо дар забони асари бадеӣ ва воситаҳои дигар ҳанӯз маънои мавқеи устувор пайдо кардани калимаҳои лаҳҷавиро дар лексикаи забони адабӣ надошта, барои умумишавии ин гуна унсурҳои луғавӣ як қатор омилҳои забонӣ (набудани муродифи калима ё шакли дурушту ғӯшхарош доштани муродифи он), услубӣ (ҳаққонӣ тасвир намудани чараёни инъикоси манзараҳо, воқеаҳо, фардӣ кунонидани нутқи персонажҳо), иҷтимоӣ (зарурат ба истеъмоли чунин калимаҳо, таъмини эҳтиёҷоти забон ва муоширати аъзои ҷомеа бо калимаҳои зарурӣ) ва вақти муайян лозим аст. Муҳим будани истеъмоли диалектизмҳо дар он инъикос меёбад, ки забони адабӣ ҷойҳои холигии худро аз ҳисоби калимаҳои шевагии забон пур карда метавонад.

1.2. Тавзеҳи диалектизм дар забоншиносии тоҷик

Пӯшида нест, ки забоншиносии тоҷик - хоса шевашиносӣ ва услубшиносии он, асосан, дар замони шуравӣ дар пайравӣ ба ақоиду афкори лингвистии рус ташаккул ёфтааст. Азбаски мафҳум ва моҳияти диалектизмҳо дар забоншиносии рус хусусияти духӯра дошт, ин ҷиҳат дар забоншиносии тоҷик низ осори худро гузоштааст. Аз ин лиҳоз, мафҳуми диалектизмҳо дар корҳои илмӣ-тадқиқотии муҳаққиқони тоҷик аз ду ҷиҳат: 1) чун объекти омӯзиши шевашиносӣ; 2) ҳамчун мавзӯи тадқиқоти услубшиносӣ, мавриди баррасӣ қарор медиҳем. Ана ҳамин маъноро дуруст дарк намуда, муаллифони луғати «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» зимни тафсири истилоҳи диалектизм якбора ду тавзеҳотро ҷоиз доништаанд: «1) калимаҳое, ки моли лаҳҷаю шеваҳои гуногун ба ҳисоб рафта, дар забони адабиёти бадеӣ ҳамчун воситаи муайяни услубӣ: барои ба вучуд овардани обурани хоси ин ё он маҳал, барои тавсифи нутқи персонажҳо истифода мешаванд; 2) аломату хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ, фразеологӣ ва семантикӣ, ки хоси шеваҳои ҷудогона буда, аз забони адабӣ фарқ мекунанд» [216, с.77].

Роҷеъ ба хосияти мухталиф зоҳир кардани диалектизмҳо Ғ. Ҷӯраев дуруст таъкид намудааст, ки «Дар адабиёти илмӣ унсурҳои хоси шева аксар вақт бо термини «диалектизм» иваз карда мешавад. Аммо истилоҳи «диалектизм», умуман, ва «диалектизми лексикӣ», хусусан, мафҳуми духӯра дошта, дар ҳар ҷо ба тарзи худ маънидод мешаванд: - **диалектизм аз нуқтаи назари услубшиносӣ**. Ин нуқтаи назар дар он тадқиқотҳои ривож ёфтааст, ки онҳо ба таҳқиқи забон ва услуби асарҳои нависандагон бахшида шудаанд. - **диалектизмҳо аз нуқтаи назари шевашиносӣ**, ки ин бештар дар асарҳои шевашиносон тақвият ёфта, моли хоси ин ё он шеvaro дар бар мегирад» [97, с.45-46].

Ақидаи мазкур қобили дастгирӣ ва дар рафти тавзеҳи мафҳуми «диалектизм» шарҳи онро аз ду ҷиҳат: 1) ҳамчун объекти таҳқиқи шевашиносӣ; 2) ҳамчун мавзӯи баҳси услубшиносӣ ба инобат мегирем.

1.2.1. Диалектизмҳо – объекти паҷуҳиши шевашиносии тоҷик

Истилоҳи «диалектизм» дар шевашиносии тоҷик чун мафҳуми махсус бори аввал дар рисолаи ба тавсифи лаҳҷаҳои Ленинободу Конибодом таҳиягардидаи В. С. Расторгуева ба мушоҳида мерасад. Ӯ танҳо дар як маврид – дар боби «Маълумоти мухтасар дар бораи лексика» ин номвожаро ба қор бурдааст: «Имеются в изобилии также различного рода **диалектизмы** не избежного происхождения. Некоторые из них ведут своё начало явно от иранских корней и отличаются от соответствующих слов литературного языка» [63, с.113]. Айнан ҳамин гуна шакли қорбурди истилоҳи «диалектизм» дар рисолаи «Каратагский говор таджикского языка»-и Л. В. Успенская дар мавриди таҳлили мухтасари лексикаи лаҳҷавӣ ва аз рӯйи мансубият ба ҳиссаҳои нутқ тасниф намудани онҳо дар ҷумлаи «ниже приводятся засвидетельствованные в говоре диалектизмы» ба назар мерасад [85, с.57].

А. Л. Хромов дар баробари мафҳуми «диалектная лексика» ба таври маҳдуд аз истилоҳи «диалектизм» қор гирифтааст: «Обычно исследователи ограничиваются лишь несколькими примерами из диалектной лексики, перечисляют некоторые характерные заимствования и, в лучшем случае, прилагают словарь диалектизмов» [92, с.74].

Зимни таҳқиқи ғӯйишҳои ҳардурӣ М. Эшнӣёзов истилоҳи «диалектизм»-ро танҳо дар ҳолати чун муродифи калимаҳои шевагӣ ба қор бурдан дар матни зерин: «Ба ин гурӯҳ диалектизмҳои этнографӣ, қасбу ҳунари ва аргои дохил мешаванд», истифода бурдааст [108, с.108].

Дар қорҳои илмӣ-тадқиқотии ба лексикаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ нигаронидашудаи Т. Мақсудов (1977), Ғ. Ҷӯраев (1980), Ш. Исмоилов (1982) мафҳумҳои диалектизм ва калимаҳои ҳоси лаҳҷа аз охири солҳои 70-уми асри ХХ сар қарда, ба таври мувозӣ мавриди қорбурд қарор гирифтаанд.

Дар рисолаву асарҳои шевашиносон: Х. Ҳамроқулов мафҳуми диалектизмро баррасӣ қарда, онҳоро бо истилоҳи «калимаҳои ҳоси шева» ном бурда, зимни шинохти унсурҳои лаҳҷавӣ рӯйи ин андеша аст, ки «калимаҳои ҳоси шевагӣ дар забони адабии тоҷик дида намешаванд» [94, с.143]; М.

Маҳмудов онҳоро «воҳидҳои луғавии хоси лаҳча» медонад [38, с.131]. А. З. Розенфелд бошад, истилоҳи «диалектная лексика» (вожағони гӯйишӣ)-ро ба гӯйиши мардуми як ва ё якчанд лаҳҷаи ҳамгурӯҳ нисбат дода, бо корбурди истилоҳи «незапольная лексика» (вожағони нопурра) калимаҳои лаҳҷавиеро дар назар дорад, ки онҳоро на танҳо дар як мавқеи интишори лаҳҷаи муайян, балки дар як ва ё якчанд минтақаи лаҳҷавии ҳамтип (масалан, тоҷикони Бадахшон) дучор омадан мумкин аст: «Барои вожаҳои лаҳҷавии тоҷикии ин минтақа (Бадахшони дар назар аст) истилоҳи «луғати ғайричинсияӣ», яъне вожаҳои умумӣ барои тамоми забонҳои помирӣ ва гӯишҳои маҳаллӣ, минтақавии тоҷикии дар ҷанубу шарқи Тоҷикистон маъмулро пурра истифода мебарем» [226, с.8].

Назари аксарияти кулли шевашиносон доир ба моҳияти диалектизмҳо қариб якхела аст: «Калима ва шаклу мафҳумҳое, ки элементҳои забони гуфтугӯӣ ё шохаҳои хурд-хурди он ҳисоб меёбад ва ба забони адабии умумимиллӣ тааллуқ надоранд, калимаҳои хоси лаҳча мебошанд» [28, с.8].

1.2.2. Диалектизмҳо – мавзӯи баҳси услубшиносии тоҷик

Дар осори илмие, ки ба масоили забон ва услуби асари ҷудоғона ва ё эҷодиёти адибони тоҷик баҳшида шудааст, оид ба корбурди истилоҳи «диалектизм» муносибати якхела дида намешавад. Масалан, Н. Маъсумӣ дар аввалин рисолаи ба забон ва услуби асари бадеӣ ба таъби расонидааш мафҳуми «калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ»-ро истифода бурда, роҷеъ ба ин масъала фасли калонеро ҷудо карда, муҳим будани истифодаи унсурҳои забони зиндари ҷун як воситаи муассири бадеию услубӣ таъкид намуда, навиштааст: «Қайд кардан даркор аст, ки дар забони асари бадеӣ кор фармуда шудани калима ва ибораҳои халқӣ-гуфтугӯӣ танҳо вобаста ба хусусиятҳои мавзӯ, жанр, метод ва приёми эҷодӣ, услуб ва тарзи ифода мувофиқ меафтад. Бинобар ин, дар интиҳоб ва истеъмоли ин гуна элементҳо маҳорат ва забондонии нависанда роли асосӣ мебозад» [40, с.119]. Ў доир ба ҷойгоҳи истеъмоли ин қабил унсурҳои луғавӣ таваққуф намуда, зикр мекунад, ки «калима ва ибораҳои халқӣ, одатан,

дар услуби нутқи шифоҳӣ дар гуфтугӯӣ муқаррарӣ характерноканд. Онҳо дар муносибатҳои расмӣ, хизматӣ ва дар забони асарҳои илмӣ муносибати бевосита надоранд» [42, с.118].

Таҳқиқгари забон ва услуби романи «Одамони ҷовид»-и Р. Ҷалил, Р.Ғаффоров шакли «калимаҳои халқӣ-гуфтугӯӣ»-ро, ки Н. Маъсумӣ истифода кардааст, чаппа оварда, «калимаҳои гуфтугӯӣ-халқӣ» номгузорӣ карда, бинобар ба забони омма наздику қаробат доштан, услуби Раҳим Ҷалилро услуби халқӣ-фолклорӣ номида чунин менигорад: «Луғатҳои халқӣ ба асарҳои вай содагӣ, возеҳӣ, ҷозибаяу рехтагӣ-хулоса руҳи халқӣ бахшида, асарҳои ӯро ба китобҳои дӯстдоштаи халқи мо табдил додаанд. Маҳз аз ҳамин сабаб услуби Раҳим Ҷалилро услуби халқӣ-фолклорӣ меноманд, ки он асоси мустаҳкам дорад» [19, с.22].

Дар забони асарҳои Ҳаким Карим истеъмоли диалектизмҳо мавқеи муҳим дорад, ки ин паҳлуи масъаларо ба мушоҳида гирифта Б. Камолиддинов мафҳуми мазкурро аз тариқи «лексикаи нутқи гуфтугӯӣ» ифода намуда менависад: «Беҳуда нест, ки ҳар як нависанда тамоилҳои услубии худро дорад. Майли зиндаю табиӣ тасвир кардани образҳо, бо таъбирҳои махсуси худашон ба тарзи реалӣ инъикос намудани ҳаёти меҳнаткашон, роҳ надодан ба сохтакорӣ забон, бо назари эҳтиром нигоҳ кардан ба бойигарӣ забони халқ ва ҳусну назокати он маҳз бо ёрии лексикаи нутқи гуфтугӯӣ осонтар аст» [31, с.12].

Гарчанде ки истилоҳи «диалектизм»-ро бори аввал чун объекти таҳқиқи услубшиносӣ Х. Ҳусейнов манзур карда, бо унвони «Диалектизм дар ҳикояҳои Ҳаким Карим» [200, с.58-72] мақолаи калонҳаҷме ба таъъ расонида бошад ҳам, минбаъд низ дар таҳқиқоти муаллифони дигар мафҳуми **диалектизм** бо истилоҳоти гуногун ифода мегардад. Адабиётшинос Т. Зеҳнӣ онро андаке дигаргуна «калима ва шаклҳои маҳаллӣ» номгузорӣ карда, дар эзоҳи ин истилоҳ чунин овардааст: «Дар осори шоир ва нависандагон гоҳе калима ва ибороти маҳаллӣ низ оварда мешавад. Агар ин гуна калима ва ибораҳо ба нормаи умумии забон мувофиқ бошад, чӣ хуш; вале агар калима ва ибораҳо ғайри маънус (забонзад)-и халқ бошад, ба фасоҳат ва балоғат халал мерасонад» [25, с.57-69].

Н. Маъсумӣ дар рисолаи дигари худ – «Забон ва услуби Аҳмади Дониш» (1976) баъзе хусусиятҳои забонию сабки асарҳои Донишро бо Савдо муқоиса намуда, истилоҳоти «калима ва ибораҳои халқӣ» ва «унсурҳои шевагӣ»-ро, ки мафҳуми «диалектизм»-ро дода метавонанд, истеъмоли намудааст: «Аз ин ҷиҳат Савдо дар шеърҳои ҳаҷвӣ ва ҳазломези худ калима ва ибораҳои зиёди халқиро қор мефармояд» [42, с.69]. Номбурда ба ҷои мафҳумҳои боло, ҳамчунин, муқодимаҳои наздикмаъноӣ онҳо – «унсурҳои забони халқ», «ифодаҳои халқӣ», «унсурҳои забони гуфтугӯӣ» ва дар таъриҳ ба Садриддин Айнӣ истилоҳи «забони авом»-ро [42, с.69-72] низ қор бастааст.

Р. Ғаффоров бошад, дар рисолаи «Нависанда ва забон» (1977) ба масъалаҳои назария ва амалияи забон ва услуби асари бадеӣ рӯй оварда, дар бобати муносибати нависандагонӣ муосир – С. Айнӣ, Ҷ. Иқромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, Ф. Муҳаммадиев ба лаҳҷаҳои забон як фасли қалони рисола бахшида, дар таъриҳ ба муҳаққиқи рус А. И. Ефимов истилоҳи «калимаҳои маҳаллии шевагӣ» [20, с.119]-ро ба қор бурда, дар баррасии масъала, инчунин, муодили унсури мазкур – «калимаҳои халқӣ ва гуфтугӯӣ»-ро истифода бурдааст [20, с.124]. Зимнан, ӯ хусусиятҳои истеъмоли унсурҳои нутқи гуфтугӯӣ ва унсурҳои шевагиро низ дар осори мансури адибони тоҷик нишон додааст. Ӯ ба сабки Р. Ҷалил эрод гирифта қайд мекунад, ки «нависанда дар истифодаи калимаҳои лаҳҷавӣ чандон эҳтиёткор нест. Вай баробари доништа, дар вазифаҳои муайяни услубӣ ба қор бурдани унсурҳои шевагӣ гоҳҳо онҳоро нодуруст ва бемавқеъ низ истеъмоли менамояд. Нависанда баъзан саргарми фардӣ қунонидани нутқи персонажҳо шуда, худаш ҳам аз пайи онҳо меравад» [159, с.131]. Минбаъд Р. Ғаффоров, асосан, ҷиҳати ифодаи мафҳуми «диалектизм» истилоҳи «калимаҳои шевагӣ» ва «калимаҳои лаҳҷавӣ»-ро мавриди қорбаст қарор додааст [20, с.118-150].

Ш. Исмоилов дар мақолаи ба забон ва услуби достони «Мотами Сафед»-и Гулруҳсор Сафиева бахшидааш истилоҳи «воҳидҳои халқӣ»-ро бештар ба қор бурдааст: «Воҳидҳои халқӣ аз нигоҳи маъноӣ ва тобишҳои семантикию услубӣ дар ниҳояти гуногунӣ амал мекунанд. Аҳли суҳан аз ин вожа гоҳ бехтаринашро

саррофона санчида дар эҷодиёти хеш мавриди истифода қарор медиҳанд» [172, с.145].

Қайд кардан ҷои аст, ки дар ду кори илмӣ-тадқиқотӣ, ки бевосита ба истеъмоли диалектизмҳо дар забони асари бадеӣ муроҷиат шудааст, рисолаҳои Ш. Раҳимова (1992) ва Ҷ. Саидова (2019) қобили қайд мебошанд, ки дар онҳо муаллифон оид ба ҷойгоҳи диалектизмҳо дар асари бадеӣ, таснифи онҳо, зарурат ва омилҳои истифодаи диалектизмҳо дар мисоли эҷодиёти Ҷ. Иқромӣ (Раҳимова, 1992) ва Абдулҳамид Самад (Саидова, 2019) маълумоти муфассал додаанд.

Ба ҳамин тариқ, аз таҳлили мухтасари тавзеҳи истилоҳи «диалектизм» ва мафҳуми он бармеояд, ки он хусусияти духӯра дошта, объекти омӯзиши ду соҳаи ҷудогонаи забоншиносӣ-шевашиносӣ ва услубшиносӣ маҳсуб ёфта, дар яқумӣ мафҳуми «калимаи хоси лаҳча ё шева» ва дар дувумӣ «калимаи лаҳчавие, ки дар забони асари бадеӣ чун воситаи тасвири бадеӣ ба қор меравад», фаҳмида мешавад.

Чи аз мавқеи шевашиносӣ ва чи аз нигоҳи услубшиносӣ муайян намудани моҳияти диалектизмҳо ба ҳудуди интишори онҳо вобастагӣ дорад, чунки дар рафти истифодаи диалектизмҳо дар забони асари бадеӣ эҳтиёҷ ба истеъмоли ин қабил вожаҳо, ки заминаи шевагӣ доранд, ба назар гирифта мешавад. Диалектизмҳо моли нутқи аҳолии маҳалли муайян буда, онҳо дар шаклҳои бадеӣ чун воситаи услубии забони адабӣ дар робита ба мақсадҳои мушаххаси адибон истифода бурда мешаванд.

Ба ҳамин минвол, диалектизмҳое, ки дар забони асари бадеӣ истеъмом меёбанд, дорои чунин хусусиятҳо буда метавонанд:

а) чун воҳидҳои луғавии забони меъёрӣ диалектизмҳо хусусияти номгузорӣ доранд. Ҳиссаи онҳо дар ифодаи унвони ашъи рӯзгор, асбобу анҷомҳои хоҷагӣ, сару либос, расму русум ва маросимҳои мардуми маҳаллоти гуногун кам нест;

б) калимаву ибораҳои лаҳчавӣ дар қолаби ҷумла муттаҳид гардида, хусусияти коммуникативӣ пайдо намуда, барои таъмини таъбодули афкор буда метавонанд;

в) диалектизмҳо дар услуби оммавӣ ё рӯзноманигорӣ барои дар маҳалли муайян дар матни рӯзномаву маҷаллаҳои минтақавӣ ҷой додани мафҳуми ашӯ, ходиса, кушодани ягон хислату характери хубу манфури одамон низ ба кор мераванд;

г) дар адабиёти бадеӣ бошад, имкониятҳои корбурди диалектизмҳо васеътар мебошад, зеро: 1) барои фардӣ кунонидани нутқи персонажҳо заруранд ва тавассути диалектизмҳо дараҷаи фарҳангию сухандонӣ, хислату характер ва сатҳи иҷтимоии одамон равшан мегардад; 2) дар ҳолатҳои дигар адиб мехоҳад ба воситаи нутқи персонажҳои асараш бо истифода аз диалектизмҳо курсинишинони бепарвою бемасъулиятро, ки нисбат ба ҳалли мушкилоти зиндагии мардум бетарафанд, танқид менамояд; 3) дар мавриди тасвири зебоиҳои табиат, баъзе лаҳзаҳои зиндагӣ ва маишати одамон ба истифодаи диалектизмҳо даст зада метавонад.

1.3. Вазифаи диалектизмҳо дар забони асарҳои Сорбон

Доир ба муносибат ва таъсири тарафайни забони адабӣ ва шеваҳои забони тоҷикӣ профессор Р. Ғаффоров чунин навиштааст: «Забони адабӣ, ки шакли олий ва сайқалёфтаи забони умумихалқист, дар идомаи инкишофи худ ҳамеша аз забони зинда ва шоҳаҳои шевагии он ғизо гирифта, пай дар пай ғанӣ ва муқтадир мегардад» [20, с.118]. Дар ин ҷо вазифаи захиравии калимаҳои лаҳҷавӣ зикр ёфтааст, вале муҳаққиқи мазкур дар ҷойи дигар таъкид мекунад, ки «забони адабӣ пай дар пай ба шеваҳо таъсир намуда, онҳоро танг ва маҳдуд мекунад, ки дар натиҷа онҳо ногузир рӯ ба фано ниҳода, оқибат мавҷудияти худро аз даст медиҳанд» [20, с.119]. Дар ин маврид як навъ раванди бо забони адабӣ маҳлут шудани лаҳҷаю шеваҳо дар назар аст, ки зимни он забони адабӣ беҳтарин калимаю ибора ва таъбироти гӯйишҳои маҳаллиро бо роҳҳои мухталиф ҷаббида мегирад ва лексикаи худро аз ин ҳисоб ғанӣ мегардонад. Дар ҷодаи дарёфт ва умумигардонии вожаҳои адабибоби лаҳҷаҳо нақши шоиру нависандагон бағоят калон аст. Масалан, устод Айнӣ ба масъалаи оммафаҳм будани калимаҳои шевагӣ итминон ҳосил намуда, сипас дар забони осораш онҳоро мавриди истифода қарор медод. Дар сурати пайдо шудани шубҳа вай калимаҳои хоси шеvaro бо муродифоти адабияшон ба таври мувозӣ кор мефармуд: *вартииш* – бедона, *бигиз* – дарафш, *чарогак* – чахмоқ, *қаровул* – посбон ва ғайра. Ҳамин гуна анъанаи корбурди диалектизмҳоро адибони маъруфи замони шуравӣ – Ҷ. Икромӣ, Р. Ҷалил, С. Улуғзода, М. Турсунзода, Ф. Муҳаммадиев ва дигарон, ҳамчунин шоиру нависандагони даврони истиқлол Гулрухсор, Бозор Собир, Сорбон, К. Мирзо, Ш. Ёдгорӣ, А. Самад ва амсоли инҳо пайравӣ кардаанд. Ба масъалаи муносибати забони осори нависандагон бо лексикаи лаҳҷавӣ таваққуф намуда, дар баробари таҳлили осори бисёр адибони тоҷик Р. Ғаффоров роҷеъ ба забони ду повести Сорбон – «Санги сипар» ва «Ҷугӣ» андешаронӣ карда, хеле зиёд корбаст шудани чунин унсурҳои луғавиро дар ин асарҳо ба мушоҳида гирифта навиштааст: «Аввалин чизи қобили диққат ҳамин аст, ки нависанда ба ивази баъзе калимаҳои тасодуфӣ, ки дар забони адабии имрӯза падида меоянд,

калимаҳои асили тоҷикиро ёфта, ба кор бурдааст. Қисме аз ин калимаҳо дар асарҳои дигарон дучор мешаванд, аммо услуби фарқкунандаи Сорбон ин аст, ки вай онҳоро доништа бештар истифода менамояд. Чунончи, калимаҳои *най*, *чафидан*, *лолаҳасак*, *дарафш*, *коза*, *полон*, *фӯк*, *сӯк*, *парворӣ*, пармуч, даққӣ, луҳ, кашу фарҳаш, қафа, луссак, хартут, мунда, хомхоба, поза, ғур, мурғак рафтани ва монанди инҳо [20, с.139-142), ки бештарини онҳо дар гузашта дар забони адабии классикиямон маъмул буданд ва корбурди чунин воҳидҳои луғавӣ барои эҳё ва умри дубора бахшидани қадимаҳои таърихан тоҷикӣ мусоидат кардааст. Дар баъзе мавридҳо ба ҳадди ифрот расонидани истеъмоли диалектизмҳо Ч. Иқромӣ дар мактуби кушодааш ба Сорбон бо унвони «Насихат ба рафиқи чавонам» ба зерӣ танқид гирифта, қайд мекунад, ки «нависанда ин масъалаи муҳимро фаромӯш кардааст, ки дар ҳар қадоме аз лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ баробари калимаю ибораҳои ҳанӯз умуминашудаи қобил, калимаю иборасое низ мавҷуд мебошанд, ки ниҳоят маҳдуданд, ба дараҷае маҳдуд ва носоз мебошанд, ки рақобати онҳо бо калимаҳои маъмул ва умумихалқӣ қатъиян берун аз имкон аст. Ба ин вазъ онҳо забони адабию бой намекунанд, балки доғдор ва вайрон менамоянд» [168].

Пас, мо дар бобати корбурди диалектизмҳо Сорбонро яке аз нависандагони пешоохангу муваффақ ҳисоб кунем, хато намекунем, чунки эҷодиёти вай ҳанӯз солҳои 70-уми садаи гузашта таваччуҳи Ч. Иқромӣ барин устои варзидаи каломи бадеъ ва забоншиноси маъруф Р. Ғаффоров ба худ ҷалб карда будааст.

Адабиётшинос Д. Қаюмова оид ба «Хусусиятҳои жанрию услубии повесту ҳикояҳои Сорбон» (2018) таҳқиқот анҷом дода, фасли якуми боби сеюми рисолаашро ба сабки баёни Сорбон бахшидааст. Номбурда дар қатори бисёр вижагиҳои забонии қиссаву ҳикоеҳои нависанда корбурди калимаҳои нодирро, ки қисме аз онҳо аз истеъмол дур афтада, бархеи дигар дар забони лаҳҷаву шеваҳо дучор меоянд, таъкид карда, истифодаи калимаҳои *поғунда* (помонаки зинапоя), *огард* (чӯяк), *воиш* (хавоза), *чамидан* (хиромидан; маҷозан: лангидан), *хомдарид* (маҷбуран кори вазнин фармудани кӯдакону наврасон), *гӯшона* (пичинг, гапи таҳдор, киноя), *дарвагна* (дари атрофи боғу ҳавлӣ)-ро аз ҷумлаи як

хусусияти хоси матни қисса ва ҳикояҳои Сорбон номидааст. Дар «Фарҳанги Доро» дар тавзеҳи 72 вожаи умумиточикию лаҳҷавӣ ба эҷодиёти Сорбон муроҷиат шудааст. Ҳамчунин, дар қатори калимаҳои нодир унсурҳои луғавии *гулпурсӣ* (дидаву доништа пурсидан), *қирмғуҷ* (қирмхӯрда), *ғумҷӯ* (ҷӯёи касе, баҳусус фарзанд), *ғалтанак* (аз дард ба худ печидан), *бармола* (замини кишти домани кӯҳ), *латтамуд* (пахтаи нимсӯхта барои доштани хунравӣ), *шибар* (замини нами сералаф ва ҳамешасабз)-ро низ ворид намудааст.

Истеъмоли калимаҳои лаҳҷавӣ яке аз нишонаҳои муҳимми фарқкунандаи забони повест ва ҳикояҳои нависанда ба ҳисоб рафтааст: *риши мунда*, *риши мутта* (риши кутох), *тағу тирез* (порчаҳои буридашудаи матоъ; маҷозан: аслу насаб, буду шуди одам), *вот* (суғдӣ: макон, нишемангоҳ, тахт; дар лаҳҷа: канори кишт, атрофи мазраъ), *шавнӣ* (даханбанд), *рӯбадастурӣ* (мисли рӯбоҳ пӯст кандан), *ҷоғаҳ* (зарф, асбоби рӯзгор), *шиғ* (девори аз шоҳу навдаҳои дарахтон сохташудаи гирди ҳавлӣ ва боғ), *васак* (пӯсти қоҳпурқардашудаи ғӯсола), *эдир* (нарма шудани синаи гов ва омода шудани он ба ширдиҳӣ), *бурдоқӣ* (моли бонидашуда), *нишхӯрд* (пасмондаи қоҳу алафи чорво), *шовахона* (ҷузъи обрави осиеб), *сингор* (монанд), тахир (тақир, талх), *қаврун* (подош), *кукан* (ресмони бузғола), *элпӣ* (бод додани гандум ва ғалла) [29, с.131-134].

Аз ин ҷо ба натиҷае расидан мумкин аст, ки муҳимтарин вазифаи истифодаи диалектизмҳо дар асари бадеӣ ин 1) ғаноманд гардонидани таркиби луғавии забони адабии ҳозира ва меъёрҳои он; 2) ба забони асар ва тарзи баёни нависанда ҳусну ҷилои тозаии бадеӣ мебахшанд ва ҳалқияти забони асари бадеиро таъмин мекунанд. Дар робита ба ин масъала бояд афзуд, ки диалектизмҳо ба ду ҷанба молик мебошанд: а) захиравӣ; б) услубӣ. Аз ҳисоби ҷанбаи аввали онҳо бештар ҷойҳои холимондаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ пур шавад, аз ҳисоби ҷанбаи услубӣ робитаи байни калимаҳо дар матн бо мақсади офаридани манзараҳои дилангези адабӣ бадеӣ ва расонидани таъсири эстетикӣ ба хонанда дар назар дошта мешавад, ки ин ҷиҳатро Ф. П. Филин «категорияи услубӣ» номгузорӣ кардааст.

Боз як чихати муҳимми истифодаи диалектизмҳо дар забони осори Сорбон ва умуман асари бадеӣ дар он аст, ки онҳо дар кушодани мавзӯ, мазмуну мундариҷаи асар, хислату характер ва қору рафтори персонажҳо, нишон додани сатҳи фарҳангию дараҷаи иҷтимоӣ ва синнусолии иштирокчиёни воқеаҳои асар низ мусоидат мекунад. Дар ин гуна мавридҳо диалектизмҳо монанди дигар воситаҳои тасвири бадеӣ дар забони асари бадеӣ ба қору рафта, чихати амалӣ сохтани аҳдофи услубии нависанда нақши муҳим пайдо мекунад.

Услубшиноси рус А. И. Ефимов ишора ба он дорад, ки забони умумихалқӣ на танҳо тамоми захираҳои луғати худро ба ихтиёри нависанда вомегузорад, балки ҳуқуқи интихоби онҳоро низ ба дӯши ӯ бор мекунад [23, с.75].

Нависандаи суҳанвар дар офаридани симои персонажҳо, хислату характери онҳо бештар ба нутқи гуфтугӯияшон эътибор медиҳад. Нутқи персонаж бошад, дар робита ба муҳити иҷтимоӣ ва макону минтақаи зисти ӯ ба худ хусусиятҳои хос пайдо карда метавонад, агар нависанда баробари персонаж бо оҳанги гуфтор ва шеваи баёни ӯ чур шавад ва ҳарф зада тавонад. Таъмини ин чихати образофарӣ ба вазифаи услубии диалектизмҳо ҳамоҳанг мебошад, ки муҳимтаринашон аз инҳо иборат аст:

1. Қорбасти диалектизмҳо бо мақсади таъмини фардияти нутқи персонажҳо. Адабиётшинос Худой Шарифзода дар як мақолаи «Баррасии як романи Сорбон» романи «Барзгар»-ро, ки соли 2014 дар маҷаллаи «Садои Шарқ» (№1) ба таъб расида буд, таҳқиқ намуда, роҷеъ ба алоқамандии мавзӯҳои тасвиршаванда ва макони онҳо барҳақ менависад, ки «асоси мавзуоти романи «Барзгар»-и Сорбон ҳодисоти замони фӯрӯпошии Иттиҳоди Шуравӣ ва тағйироти азими сиёсӣ ва иҷтимоии марҳилаи нави таърихӣ мебошад. Ҳодисоти роман дар ҳудуди як деҳа ва қору рӯзгори мардумони он рӯй медиҳанд, вале барои руҳ намудани ҳаводиси деҳа чараёни аз ҳам рехтани низоми сиёсӣ, иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва муносибатҳои одамони саросари кишвари собиқ таъсирдоранд» [201, с.126]. Чунин дигаргуниҳо, қабл аз ҳама, дар забони ин асари Сорбон дар мисоли як маҳалли маҳдуд инъикос ёфтааст. Номбурда ба масоили забону услуби роман низ рӯ оварда чунин нигоштааст: «Аз назари забон ва тарзи

сухан сабки роман забони адабии тоҷикӣ дар заминаи ғӯйиши тоҷикии водии Зарафшон то Самарқанд аст. Калима ва ибораҳои ғӯйиши ин минтақа дар забони роман зиёданд, вале онҳо бо ҳамохангию ҳаммаъноӣ бо забони адабӣ сабки хоси асарро ба вуҷуд овардаанд, на сухани лаҳчагии маҳдуд ба як минтақаро. Сухани нависанда аз забони вай ва аз забони қаҳрамонон аст ва тарзи ҳикоят дорад» [201, с.126]. Муҳаққиқ барои намуна аз забони роман чанд намунаи калимаю ибори хусусияти шевагӣ дошта: *ҳарина, лақу дақ мондан, сарокалла шудан, эдир карда, доғулӣ, қилла, девонаи ғирт, монанди тифли афғона, дастмурӯсак, ландахури фӯла* ва ғайраро оварда, чиҳати ороиши нутқ ба кор рафтани зарбулмасалу мақолҳоро дпар забони асар муҳим арзёбӣ кардааст. Х. Шарифзода ба маҳорати адабию эҷодии Сорбон дар романи «Барзгар» баҳои баланд дода навиштааст: «Меъёри асосии фикрии нависанда, ба назари мо, тақдири инсон, беҳбуди зиндагонии мардум, адолати иҷтимоӣ ва фардӣ мебошад. ...Аз ин чиҳат, романи «Барзгар» - романи андеша ва назари ҳақимона ва нависандаи он адиби андешаманд ё ителлектуал мебошад. Чунин романбори маънии фаровоне дар худ дорад, ки ҳосили андешаҳои ҳақиқатан халқӣ мебошанд, зеро вай аз мавқеи ҳимояти мардум ва дар мақоми андешаи мардумӣ ҷойгоҳи муносибе барои фаъолияти адабии худ ёфтааст» [201, с.138]. Қайд кардан ҷоиз аст, ки нависанда баробари дар роман мунъақис сохтани андешаҳои худ персонажҳояшро низ ба андеша водор карда, бо ифшои дарду алами дарунӣ бори гарони рӯзгорро кам кардан хостаанд: *-Надонам, ки чӣ толеъ аст? Якero дар хобаи диҳад, дитгарero ройгон. Ризқаш аз осмон борад. Мани берӯзиро надиҳад. Як дон зери хок карданиям, ки даҳ дон шавад. Мурғони гурусна тӯй бикунанд ризқамро Моли амонат бимирад, моли худам қувват надорад. Инро бубин. Ин тамошоро бубин* [203, с.35]. Гунаи луғавии вожаи **ҷӯяк** дар нутқи лаҳчавии маҳалли маҳдуд бо диалектизми **огард** (обгард, ҷойи чараёни об) ифода ёфтааст, ки ин тарзи баён гоҳо дар нутқи тасвирӣ ва андешарониҳои худӣ адиб низ мушоҳида карда мешавад: *Гоҳи огард гаитан дид, ки як пайкари логар миёни дашти дароз бо канори роҳи мошин мӯрона роҳ меравад, на ба канор*

нигараду на ба пас. Хаёлан дарёфт, ки мисли ӯ дар зери бори гарони андеша хаста ва шалпар гаштааст ва поҳояш мадорои рафтан надоранд (36).

Нутқи ҳар як персонаж хусусияти фардӣ дошта, он дар доираи захираи луғавӣ, сатҳи савод ва маълумот, мақоми шахс дар ҷомеа, минтақаи зист (шаҳр ё деҳа), синну сол ва монанди инҳо сурат мегирад. Вобаста ба хусусиятгирии нутқи персонаж ба истифодаи ду навъи диалектизмҳо – 1) диалектизмҳои фонетикӣ ва грамматикӣ; 2) диалектизмҳои лексикӣ истеъмолашон маҳдуд эҳтиёҷ меафтад.

Диалектизмҳои фонетикӣ ва грамматикӣ дар нутқи персонажҳо мутобиқи қоидаву меъёрҳои талаффуз бо сабки гуфтугӯӣ сурат мегирад. Масалан, дар матнҳои зерини романи «Ҷугӣ» (2019) ҳодисаи афтидан ва ихтисор шудани калимаҳо – **ита** (ин тавр) бо мақсади табиӣ сурат гирифтани сухани персонаж сурат гирифтааст; ба ҷойи пешоянди номии изофии «мисли, монанди» бештар гунаи умумиточиқӣ он **ранги** истеъмом ёфтааст; калимаи дуруштмаъноӣ **фалакзада** (муродифаш: худозада) дар нутқи диалогии персонажҳо психологияи муносибати байни одамон, ҳислату характери баъзе мансабдоронро инъикос ёфтааст:

- *Шумо **фалакзада**, хоболуд бошед, ман чӣ кор кунам?*

- ***Ита** нагӯ, раис...*

- *Акнун сарат **ранги** себча мепарад [208, с.12].*

Дар порчаи дигар ҳамин гуна тарзи ифодаи нутқи персонажҳо боз ҳам барҷастатар тасвир ёфтааст:

- *Ҳамун оббоз? Ӯ зан шуда **натонад**.*

- ***Чува?***

- ***Нархар.***

- ***Ита** нагӯ, шунавад дар ду дунё розӣ нашавад [208, с.18].*

Р. Ғаффоров роҷеъ ба роҳи фардӣ қунонидани нутқи персонажҳо ҷунин мешуморад, ки як қисми нависандагон нутқи қаҳрамонони асари худро бо ёрии диалектизмҳо ва гурӯҳи дигар, дар асоси забони умумихалқӣ фардӣ мекунанд [20, с.149-150]. Ба назари мо, ҳар ду роҳи фардиқунонӣ дар забони асарҳои

Сорбон ҷой дорад, зеро нависанда вобаста ба шахсияти персонаж сатҳи нутқи ӯро низ муайян мекунад. Масалан, дар романи «Чугӣ» тоҷикдухтаре, ки дар хонаи Тағой – ҷугӣ келин шуда омадааст, падари домодро бо лафзи онҳо – **дия**, вале падари худашро бо лаҳҷаи худаш – **бобӣ** мегӯяд, ки ин саҳна хеле табиӣ баромадааст. Чунончи: *-Бубахи, дия, бобим сахт нотоб шудаст* [208, с.82]. Ё ин ки, дар забони ҳикоёти Сорбон дар мусоҳибаи байни шахси калонсол ва бачаи наврас, як навъ тафовут гузоштан ба хубӣ мушоҳида карда мешавад: *Писар бо сари остин оби чаим ва оби бинияширо пок кард ва қач нигарист ба мارد:*

«- **Чияй?**»

- Пул.

- Пули мо **ин хелӣ нестай** [206, с.335].

Дар романи «Зуза» якҷоя омадани унсури лексикии лаҳҷавии туркии **ота** (падар) бо воситаҳои грамматикӣ, ки ба нутқи лаҳҷавии персонаж ва калимаҳои умумихалқӣ мутобиқ сурат гирифтааст:

- **Отет-ба раҳмат, писари Курбонқул. Барои ҳамин раисон нағзат мебинанд** [204, с.40].

Дар матни дигари ҳамин асар диалектизми **далхак** (дахл доштан; муносибат доштан) бо вожаи умумиточикии **ҳамун** (ҳамон) мутаносибан мавриди қорбасти қарор гирифтааст:

- *Бо худат далхак барин...*

- *Танҳо бо ман не, бо ҳама ҳамун хел* [205, с.48].

Дар романи «Шаҳрбону» низ ба инобат гирифтани хусусиятҳои хоси лаҳҷаи маҳалли маҳдуд дар нутқи персонажҳо риоя гардидааст: диалектизми ҳаф андохтан ба маънои «буғӣ кардан; ба гардан банд андохта куштан», масдари **ошурдан** (шӯридан; омехта кардан) ва шакли тасрифии он **меошурӣ** дар мочарои хушдоман бо келин далел шуда метавонад:

- *Ман ба ҷойи ту бошам, худамро ҳаф андохта, мекушам!*

- *Кӣ дастӣ туро доштаст?! Куш!*

Хамир ошурдану нон пухтанро донад;... бо дасти чап кам-кам об рехта, меошурӣ [210, с.68].

Дар кори фардӣ кунонидани нутқи персонажҳо мақоми калимаҳои иқтибосии арабӣ, ки дар мусоҳибаву гуфтугӯи байни одамон барои ба нутқ бахшидани тобиши услубӣ ва эмотсионалӣ ба кор рафтаанд, низ кам нест. Чунончи, вожаҳои *билло*, *волло* (ба номи Аллоҳ; ба номи Худо) дар нутқи диалогӣ барои муайян намудани мавқеи ҷонибҳо дар содир кардани амале мафҳуми савгандро якҷоя бо ҳиссаҷаи инкории тоҷикии «не» дар романи «Росу» ин гуна ифода кардааст:

- «*Билло не!*» «*Волло не!*»

- *Агар не! Чӣ бояд кард?* [207, с.9].

Диалектизмҳои фонетикӣю грамматикӣ доираи васеи интишор доранд, бинобар ин, якбора муайян намудани намояндаи кадом минтақаи лаҳҷавӣ будани персонажҳо душвортар аст, вале ҳалли ин масъала бо истифодаи диалектизмҳои луғавӣ, ки онҳо дар доираи минтақаи муайян гардиш меҳӯранд ва мафҳуми онҳо бештар ба намояндагони як ва якчанд маҳал равшан асту бас. Чунончи, дар матни зерин калимаи исми *мазок* ва вожаи феълии *хуллондан* (пӯсидан, вайрон шудан) истифода шудааст, ки аввалӣ – *мазок* ба маънои «чуқурӣ, пастӣ» [231, 668] маҳсули давраҳои нисбатан қадимтари таҳаввулоти забонамон – асрҳои 1Х-Х маҳсуб ёфта, дувумӣ хоси лаҳҷаҳои шимолӣ-ғарбии забони тоҷикӣ (Панҷакент, Самарқанд, кӯҳистони Ҳисор) мебошад ва ибори *мазоки чашм* – чуқурии чашм ва косахони чашм маънидод мешавад. Чунончи, намуна аз ашъори Низомӣ ва Ҷомӣ:

Фалак дар баландӣ, замин дар мазок,

Яке ташти хун шуд, яке ташти хок [231, с.669].

Шайх дидаш ба хок афтода,

Чашмҳо дар мазок афтода [231, с.669].

Намуна аз ҳикоети Сорбон: *Мазоки чашм хуллонд ва чашмро нобино гардонд* [206, с.254].

Зухуроти ачибе, ки доир ба корбурди мутавозии унсурҳои забони адабӣ ва диалектизмҳои бо ихтирооти худи адиб дар муносибати муродифӣ қарор гирифта ба ҳисоб меравад. Масалан, дар романи «Росу» дар чанд маврид бо калимаи мурдагона муродиф гардидани калимаи иқтибосии марг, ибораҳои саройи марг, боргоҳи марг, хонаи маргу мурда мебошад, ки онҳоро ба ду маънӣ тафсир кардан мумкин аст: 1) хонае, ки дар он ҷо касе мурдааст; 2) бинои махсуси беморхона, ки он ҷо то пайдо шудани соҳибони майит мурдаҳоро нигоҳ медоранд ва ташхиси анатомӣ-паталогӣ мегузаронанд. Мисолҳо: *Бӯйе, ки мушони нохондаи ба умеди дона омада мешунаванд, шояд бӯйи мурдагона бошад? Тозанд сӯйи саройи марг. Лек чаро ин қадар ба хонаи маргу мурда метозанд, танҳо худашон донанд* [207, с.18]. *Боргоҳи марг рӯзҳои нав омадани Росу барин сермурда набуд. Ҳамчун одами бесоҳиб чанд муддат дар марг нигоҳ доштанд* [207, с.50]. **Боғи ҳайвонот** бештар дар байни кӯдакону наврасон бо истилоҳи иқтибосии «зоопарк» маъмул мебошад, вале нависанда онро дар шакли *боғи ҳайвон* ба кор бурда, гунаи маъноии ин калимаро ҳам аз нутқи хурдсолон ва ҳам аз гуфтори калонсолон шунида, корбурди вожаи *аҷоибхонаро* авлотар доништааст: *Ҳайфову дарего, ки дар Боғи ҳайвон касеро дучор омадан душвор буд. Аммо мушон баробари ба ин аҷоибхона даромадан, дар ҳайрат монданд* [207, с.12].

2. Истифодаи диалектизмҳо чӣ қадар таъмин намудани хусусиятҳои маҳаллии тасвир. Дар нутқи персонажҳои асари бадеӣ, бештар хусусиятҳои нутқи шифоҳии мардуми маҳал ва минтақаи муайян инъикос меёбад. Аз ин рӯ, нутқи лаҳҷавӣ бо калимаву иборот ва таъбирҳои хос, тарзи талаффуз, гузориши зада ва оҳанги гуфтор дар гуфтори намоёнҳои он дар забони асари бадеӣ инъикос мешавад. Ин қадар истифодаи диалектизмҳо ба вазифаи дигари услубии диалектизмҳо тааллуқ дорад, ки зимни он танҳо дар нутқи гуфтугӯии намоёнҳои ин ё он минтақа равшан эҳсос карда мешавад, ки дар натиҷа олами ботинии персонажҳо, мақсаду ниятҳои онҳо дар зиндагӣ, тасвири муҳити атроф, тарзи зист, вазъи руҳӣ ва маишати мардум ба таври зинда ва воқеӣ нишон дода мешавад. Масалан, чунин тариқи гуфтор, ки дар он хусусиятҳои маҳалли зисти

персонаж акс ёфта бошад, дар осори Сорбон кам нест: а) дар истеъмоли калимаҳои лаҳҷавии истеъмолашон маҳдуд: диалектизмҳои **ахча**, **калопуч**, **галберак** ҷиҳати номгузории навъҳои **чормағз** ба кор рафтаанд, ки чунин тарзи ном ниҳодан танҳо ба баъзе минтақаҳои миёнаоб ва поёноби дарёи Зарафшон хос мебошад, ки онро Сорбон дар забони яке аз ҳикоятҳои ба таври зайл тасвир кардааст: *Чормағзи ахча ҷид* [206, с.63]. *Сонӣ ҳама калопучҳоро он ҷо андохт. Ана ин ҷо чормағзҳои галбераку ахчаро гӯр мекунем* [206, с.64]. Ва ё истифодаи этнографизми **тоқивор**, ки хоси нутқи маҳалҳои тоҷикнишини ноҳияи Панҷакент мебошад, истеъмоли маҳдуд дорад, зеро дар бисёр манотиқи Тоҷикистон ин калима бо истилоҳи этнографии дигар – **иртиш** маъруф мебошад: *Чанозаи Ҳазрат будааст. Тоқивор (иртиш) мекашидаанд ба табаррук* [206, с.96]. Дар ҷойи дигар устокорона истифода шудани калимаи ширевез, ки маънои «кашак ё асбобе, ки барои овехтани зарфҳои ширдор» ба кор меравад, ё ин ки **дорҷӯб** ба маънои «дор (ҷӯб) ё воситаи асбобе, ки дар он **ширивезро** насб намоянд, тарз хоси номгузории маҳаллоти ҷудогоноро нишон медиҳад: Ҳайрон аз паси ӯ дида давонад; ширивезу дорҷӯб бинад [206, с.341]. Истеъмоли калимаи иқтибосии туркӣ-ӯзбекии **қуян** (харгӯш) танҳо хоси деҳоти манотиқи шимолии Тоҷикистон, ки дар онҳо нуфузи узбекзабонон кам нест, масалан, маҳаллоти ҳамвори Панҷакент, ки дар онҳо таъсири лексикаи узбекзабонон кам нест, бештар дучор меояд, ки чунин хусусият дар матни романи «Росу» равшан мушоҳида карда мешавад: *Туфаиш гализи часпак буд ҳамчун раги қуян, ки қассоб аз митёни рони чоккарда мебурад* [207, с.51]. Ё ин ки, ба ҷойи падар истеъмом ёфтани диалектизми этнографии дия, ки мафҳуми «падар»-ро ифода намуда, танҳо дар нутқи гурӯҳи этникии ҷугитабор мушоҳида карда мешавад, баҳри саҳеҳ инъикос намудани манзараи гуфтор дар забони асар мусоидат кардааст: *Дият (падарат) дар ноҳияи Сарносиё ба як узбекзанак ошиқ шуду моро партофта рафтӣ* [208, с.17]. Мафҳуми девори атрофи ҳавлию бог дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва дар дигар гӯйишҳои тоҷикӣ бештар бо диалектизми **шиз//шез//шьз** (девори аз шоху навдаҳои дарахтон сохташуда) маъмул аст, дар баъзе манотиқи интишори лаҳҷаҳои шимолӣ ин мафҳумро диалектизми

шоҳбаст ифода кардааст: *Аз наси гург гурги дигар пайдо шуд ва паҳлуяш омада, гарданг ёзид, то даҳан зада дорад нӯсти мешро, аммо сар миёни шоҳбаст дароварда наметавонист* [204, с.30]. Дар романи «Шаҳрбону» бошад, ба чойи диалектизми шоҳбаст нависанда бемалол вожаи этнографии **шиг**-ро кор бастааст: *Саломатхон аз роғи шиг пойид ва афту сару тани онҳо дида, аз дил гузаронд: «Ба сари Калонхон омаданд»* [211, с.21]. Ҳамчунин, мафхуми дари боғро, ки он ҳам аз шоҳу навдаҳои нисбатан бақуввати дарахтон сохта мешавад, агар дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бо диалектизми **чапарак** номгузорӣ кунанд, пас он дар ғӯйиши мардуми Панҷакент бо диалектизми лексии маҳдудистеъмоли **дарвагна** дар гардиш мебошад: *Ало ба қади дарвагна рост шуд. Иринҷос мезад* [204, с.28]. Шевашинос Р. Ғаффоров решаи дуҷуми калимаи мураккаби **дарвагна** – **ваг**-ро калимаи суғдӣ маънидод намуда, мафхуми «**банд**» доштани онро таъкид кардааст [20, с.141]. Ва ё истеъмоли диалектизми **парвезан**ро гирем, ки он ҳам хусусияти этнографӣ дошта, дар забони адабӣ ба ду маъно: 1) ғирбол, элак; 2) ҳар чизи шабакадор, ҳар чизи туршакл:

Пару парвезани ӯ гардиши чарх,

Харидорам сабӯсаширо ба ҳар нарх (Сайидо).

Чарх пиндорӣ бихоҳад бехтан,

З-он ҳамепӯшад либоси парвезан (Носири Хисрав).

Калимаи мазкур дар ФГҶЗТ (2012) дар лаҳҷаҳои тоҷикони Горон, тоҷикзабонони Вахон ва Ишкошим ба маънои «элак» ба қайд гирифта шудааст [230, с.530]. Дар ФЗТ этнографизми элак, ки баромади туркию узбекӣ дорад, бо мафхуми **парвезан** муродиф таъкид шуда, ҳардуи ин вожаҳо бо калимаи «ордбез» дар муносибати ҳаммаъноӣ қарор доранд. Бояд гуфт, ки аз рӯйи шакл **ғирбол** бо **элак** шабоҳат дошта бошад ҳам, вале **элак** ё **парвезан** танҳо барои бехтани орд таъин шудаасту **ғирбол** бошад, воситаи бехтан ва тоза кардани гандум ва дигар ғалладонагӣ маҳсуб меёбад:

Фалак гашт аз бори гардиш сабук,

Шуд элак зи беордиҳо тунук (Сайидо)

Маъруфияти калимаи элакро инчунин, зарбулмасали халқии «Элак баҳонаю дидор ғанимат» [231, с.614) собит месозад. Сорбон дар забони романи «Шахрбону» корбурди *парвезанро* ҳини тасвири як сахнаи этнографӣ чоиз донистааст: Ин хел не! Ордро аз чашми парвезан мегузаронӣ. Сабусро чудо мекунӣ [211, с.68].

Баррасии мисолҳои боло нишон медиҳад, ки нисбат ба дигар қишрҳои забон нақши этнографизмҳо дар инъикоси вазъи зиндагии мардум, маишат ва шуғли рӯзмарраи онҳо афзалият доштааст, бинобар ин, имконияти аз ҳисоби этнографизмҳо ва диалектизмҳои этнографӣ ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони адабӣ бештар мебошад, чунки як қисми онҳо дар забони адабӣ муродифу муодили мувофиқ надоранд. Масалан, этнографизми *хатна* дар матни як ҳикояи Сорбон якбора ҳам тавассути эвфемизми *даст ҳалол кардан* ва ҳам бо диалектизми этнографии *чук буридан*, ки байни худ муносибати муродифӣ доранд, ифода ёбад, шакли антонимии он – *даст ҳаром будан* бо таркиби –*чук нобурида* ҳаммаъно гардида, дар тасвири нависанда чунин инъикос шудааст: *-Дастам ҳаром нею чукам нобурида* [206, с.340]. *Ҳам дастамро ҳалол кунаду ҳам дафтари китоб харад* [206, с.340]. Дар як эпизоди дигар Сорбон аз имкониятҳои сермаъноии феълҳо истифода бурда, ба ҷойи мафҳуми дуруштмаъноии «чук буридан» ва ибораи фразеологӣ эвфемистии «даст ҳалол кардан» корбурди муродифи дигари он «буридан»-ро салоҳ донистааст: *-Пагоҳ Мухторро мебуранд. Чӣ қадар писараконро бурид. Мефаҳмад, ки буридан чӣ дард дорад...* [210, с.41].

3. Истеъмоли диалектизмҳо бо нияти таъмини ҷиҳатҳои эстетикӣ асари бадеӣ. Агар аз ин мақом ба корбурди диалектизмҳо назар афканем, бармало мушоҳида карда мешавад, ки онҳо дар забони асар баробари воситаҳои тасвири бадеӣ, воситаҳои таъмини оҳангнокӣ, тобишҳои эмотсионалии нутқ нақши муҳим доранд. Дар ҷодаи ба хонанда бахшидани таъсири эстетикӣ ҳамаи диалектизмҳо дар як мақом қарор надоранд: як гурӯҳи онҳо хусусияти сермаъноию услубӣ дошта, ба тасвиrotи нависанда ҷозибанокӣ, эҳсоси тоза, лаззати дарки олами зебоиро дучанд меафзоянд ва ба халқияти забони асар

мусоидат менамоянд; гурӯҳи дигар, ба истиснои фардӣ гардонидани гуфтори персонажҳо ва ишора ба макону замони ба вуқӯъ омадани ҳаводиси мавриди тасвир дигар функсия надоранд.

Чунончи, дар забони ҳикояи «Хонаравшанкунӣ» нависанда аз забони персонаж вазъи бемори вазнинро, ки дигар аз зиндагӣ умедашро кандааст, *хонаравшанкунӣ* номида, ин гуна нишон додааст: *-Хӯрдан мехоҳад, ё хонаравшанкунӣ бошад?* [206, с.116]. Ин калимаи мураккаби омехта аз қолаби ибораи фразеологии *хона равшан кардан* (беҳтар шудани аҳволи бемор пеш аз марг) сохта шуда, ҳам ба маънои аслий ва ҳам ба маънои маҷозӣ қорбаст шуда метавонад. Зарбулмасали *дуздиву заррӣ тағи саргини хар* таъбири сирф халқӣ мебошад, зеро кирдори ношоиста ҳамеша аз ҷониби ҷомеа маҳкум карда мешавад ва шахсияте, ки ин қорро содир намудааст, низ ошқор хоҳад шуд, яъне фарҷоми амал *ошқор шудан* бо диалектизми *рӯшод гардидан* ва фразеологизми *рӯйи об баромадан*, ки ҳар ду дар муносибати ҳаммаъноӣ қарор доранд, дар матни романи «Шаҳрбону» бисёр ҳикматомез акс ёфтааст: *Дуздиву заррӣ тағи саргини хар, рӯзе расад, ки ин ҳама тафтишу рӯшод гардад*; ҳаққу ботил *рӯйи об барояд* [211, с.13]. Ё ин ки истилоҳи хешутабории *хола* (хоҳари модар) дар матни ҳамин роман барои ифодаи мафҳуми «хушдоман, модари домод» қорбаст шудан ҳам ҷиҳати ифодаи эҳтиром ва ҳам барои нишон додани тарзи баёни ҳоси мардуми маҳалли ҷудоғона ба қор рафтааст. Дар бисёр лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳамин вазифаро истилоҳоти *оча* (модар) ва *амма* (хоҳари падар) низ иҷро мекунад: *-Чӣ гуфтед, хола? –бори нахуст калимаи холаро ба забон овард Шаҳрбону, ки наздиктарин кас модар бошад* [211, с.23].

Диалектизмҳое, ки дар забони осори Сорбон танҳо як функсияи услубиро адо кардаанд, кам нестанд, зеро бештаринашон хусусияти истилоҳӣ ва этнографӣ дошта, бе истифодаи онҳо нутқи персонаж дар маҳаллотӣ тасвири воқеаҳо таъсири эстетикӣ бахшида наметавонад ва ҳаққонияти худро гум мекунад. Чанд мисол: *Назди чилламазор – рӯ ба рӯйи особ рав* [206, с.201]. *Рӯзе ба чаши Имом гармиҷа (захм) баромад. Даво наёфт. «Аз паси зани гар салом бидеҳ»* гуфтанд [206, с.254]. Дар ин матнҳо *чилламазор* (мазоре, ки дар он

одамони бузург дафн шудаанд ва дар назди он чихати гӯшанишинӣ ё чилланишинии муллою шайхҳои порсову парҳезгор хонақоҳ бунёд карда бошанд) хусусияти этнографӣ дорад, аммо диалектизми *гармиҷа* (захми чашм) барои ифода намудани як вазифаи услубӣ – мафҳуми истилоҳи тиббӣ – «бемории чашм» ба қор рафтааст. Ҳамин мафҳумро дар шеваи ҷанубӣ диалектизми *гумиҷа//гъмиҷа//гъмъҷа* ифода менамояд, ки бо ғармиҷа муродиф мебошад: *Аруси нав гъмиҷа шидай* [230, с.161].

1.4. Маҳорати эҷодии Сорбон дар корбурди диалектизмҳо

1. Маҳорати Сорбон дар бозёфти диалектизмҳои классикӣ.

Диалектизмҳо ба монанди нутқи гуфтугӯӣ ва намунаҳои осори фолклорӣ таърихи хеле қадима доранд. Пӯшида нест, ки бо мурури замон бисёре аз диалектҳо қаблан ба сифати забони умумихалқӣ ва сониян, дар натиҷаи тақомул ёфтани забони адабӣ мубаддал гардидаанд. Яъне, дар байни забони адабӣ равобит ва додугирифтӣ калимаву ибораҳо таърихи қухан дошта, забони адабӣ лексикаи лаҳҷавиро барои таъмини эҳтиёҷоти одамон вобаста ба пешрафту таракқиёти сиёсӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодию фарҳангии одамон ҳамчун зарурат истифода мебаранд. Маълум аст, ки дар мароҳили гуногуни таърихӣ баъзе калимаҳо аз истеъмол мемонанд ва ҷойи онҳоро наввожаҳо ишғол мекунанд. Вале унсурҳои луғавӣ дар забони адабӣ дар нутқи лаҳҷавӣ мунтазам истифода шуда, мафҳуми худро нигоҳ медоранд. Тавассути осори адибон онҳо ба адабиёти хаттӣ роҳ меёбанд ва аз нав хусусияти умумихалқӣ пайдо мекунанд. Масалан, шакли таърихӣи вожаи афғона **афғона** мебошад ва ин муддаоро намунаи осори лексикографии асри XVII «Бурҳони қотей» исбот карда метавонад: **афғона** – бачаи норасида, ки аз шиками инсон ва ҳайвон бияфтад» [223, с.70]. Ин мафҳум дар забони умумихалқӣи тоҷикӣ бо таъбири «бача партофта» роиҷ мебошад ва мо бо боварии комил гуфта метавонем, ки онҳо барои ифодаи як матлаб ва як мафҳум ба қор рафтаанд ва онро чун калима – истилоҳи умумишаванда дар забони адабӣ ва ҳамчун истилоҳи тиббию биологӣ дар шакли **афғона** мунтазам истифода бурдан мумкин аст, ҳамон навъе, ки Сорбон дар романи «Шаҳрбону» мавриди қорбаст қарор додааст:... *шӯяш аввал назди падару модар даромада, аз афғона шудани кӯдакаш огоҳ гашта, олугдагӣ дорад* [211, с.12]. Дар ин матн калимаи **олугдагӣ** (хашмгинӣ, дар ҳолати қажру ғзаб қарор доштан) низ истеъмол ёфтааст, ки хусусияти умумишавии зиёд дорад ва таърихан баромади тоҷикӣ дошта, ханӯз дар асри X дар ашъори Рӯдакӣ дучор омада, имрӯзҳо дар лаҳҷаҳои Панҷакенту Самарқанд роиҷ аст:

олугда – қажролуд, хашмгин; чангара:

Шери олугда, берун чаҳад аз хона ба сайд,

То ба чанг оварад оҳураву оҳубараро [231, с.914].

Нозгунҷ дар гӯйишҳои водии Зарафшон «эрка» маънидод шуда, бо гунаҳои овозии нозпарвар//нозпарвард//нозпарварда ҳаммаъност: *Омӯзгори ҷавон шогирдонашро нозгунҷ карданист [210, с.48]. Арбада* – ситеза, чанҷол; чангҷӯйӣ, ғавғо:

Шаҳнаи бадмаст, ки ӯ хун кунад,

Арбада бо пиразане чун кунад? [231, с.80].

Анъанаи истифодаи ин вожа аз устод С. Айнӣ шуруъ шуда, то имрӯз истеъмоли он идома дорад ва бояд қайд намуд, ки имконияти зиёди умумишавӣ ба ин калима хос аст. Ҷ. Саидова дар осори А. Самад истеъмомол ёфтани онро ба мушоҳида гирифтааст:... *чун модараш аз оишона ӯро арбадаву таҳдид кард, саросема кафшҳояшро пӯшида, ба кӯча шитофт [134, с.109].* Сорбон ба ҳамин маънӣ ин вожаро дар романи «Шаҳрбону» қор бастааст:... *ҳама ҷой гирифта, арбадаву талош доштанд, чанг ба чанг шуданд; мӯғозаку мушту лагаткӯбӣ карданд [211, с.69].* **Остона** дар забони адабӣ асосан ба маъноҳои 1) қисми поёни даромадгоҳи дар, поиндарӣ, даромадгоҳ; 2) маҷ.: кафшкан, поёни хона; 3) дарбор, боргоҳи шоҳ маъмул мебошад, ки шакли қадимаи он – *stonu* (остон//остона) мебошад, ки бо андаке тафовути овозӣ имрӯзҳо ҳам дар забони адабӣ ва ҳам дар лаҳҷаҳои забонамон шакли умумишуда пайдо кардааст. Ин вожаро дар ҳамин шакл дар гӯйишҳои тоҷикони Бадахшон дар шакли *остун//остон* ба маънои «ҷойи муқаддас; мазор» А. З. Розенфелд дар рисолаи «Бадахшанские говоры таджикского языка» (1971) ба қайд гирифтааст. Дар забони яғнобӣ С. Мирзоев ин вожаро дар шакли остона ба маънои маъруфи он ба мушоҳида гирифтааст: **Остони давари нанид** [220, с.144]. Сорбон низ вожаи мазкурро ба маънои аслаш бо тавзеҳи хусусияти этнографии он дар матни романи «Шаҳрбону» моҳирона истифода бурдааст:

Нишаст бар остона, ки шиштанаи ба хурофот рост намеомад.

- *Хезед оча, бар остона нишастан хуб нест.*

- *Хубу нохуб фарқ надорад.*

- *Дар Фории мегӯянд, ки «бар остона нишастан қаҳтӣ орад»* [211, с.34].

Вожаи **бун** тоҷикиасл буда, таърихи тулонӣ дошта, сермаъно аст: «1) тағ, таҳ, зер; 2) поён, охир, интиҳо; 3) бех, реша, асос; 4) нумератив барои шумурдани наботот, муродифи **бех**» [231, с.212]. Сорбон ин калимаро ба ҳайси ҷузъи асосии ибораи исмии изофии **буни девор** ба маънии **бехи девор, тағи девор** ба тариқи зайл истифода бурдааст: *Иҷорашиноҳо чун барраҳои рамида аз гурғ буни девор чамъ шуда буданд* [211, с.9]. Сорбон дар истифодаи диалектизмҳо шаклҳои классикии калимаҳо ва намунаҳои лексикаи умумихалқӣ қаламкаш ва суханвари бочуръату зирак аст. Масалан, дар матни зер вай диалектизми **чурро**, ки дар шеваи чанубӣ **чур//чър** барои ифодаи мафҳуми «рост, сих» [230] бештар маъмул аст, ҳамчун синекдоха дар таркиби ибораи исмии изофии **бузи чур**, вожаи **чуккаро** низ дар чунин қолаб: **шоҳи чукка** ба маънои «рост» ва унсури луғавии архаистии **истехро**, ки дар забони адабӣ дар шакли **ситех//ситег** маъруф буду имрӯзҳо истеъмоли он маҳдуд гаштааст бо вожаи **боло** (баланд, рост) дар ҷуфти муродифӣ ҷо додаст, ки ин ҷаҳор калима дар ҷаҳор маврид барои ифодаи як мафҳум хизмат кардаанд:... *ин номи хандаоварро ба ӯ часпондааст, ки намои аҷиб дорад мисоли бузи чур, ки гоҳи нигоҳ шоҳи чукка ва гӯши чур баробари шунидан истеху боло мегашта бошанд* [210, с.61]. Гуфтан ҷоиз аст, ки решаи калимаи **чукка** дар лаҳҷаи тоҷиконни Бадахшон ба маънои «рост» бо диалектизми **чухт//чъхт** (рост) муродиф мебошад [230, с.852]. А. З. Розенфелд низ ба маънои рост дар гӯйиши Ғорон ва забони шуғнӣ ба кор рафтани вожаи **чукро** тасдиқ кардааст: **чук**-стоящий прямо (Ғорон: Қозидех); шугнанский: **чук** – высокий, прямой [71, с.89]. Дар ФЗТ калимаи **ситег//ситех**, ки онро Сорбон дар шакли **истех** кор фармудааст, мафҳумоти «рост, ростқад; боло; рост истода»-ро инъикос менамояд [231, с.249]. Феъли зоҳиран лаҳҷавии **охтан** аз шакли **охта//ахта** дар «Бурҳони қотей» мафҳуми «берункашида хоҳ бо теғ ва хоҳ ғайритеғ»-ро ифода намудааст [223, с.44], ки муродифи он дар забони яғнобӣ хассӣ [220, с.213] мебошад. Аксаран аспу барзаговҳои кориро **ахта** мекунанд, ки ин амал дар **ахтагона** сурат мегирад, аммо сахнаеро, ки Сорбон дар романи «Шаҳрбону» тасвир кардааст, ваҳшиёна **ахта кардан** ва бераҳмона қатл кардани

одамон аст, ки дар солҳои чанги шаҳрвандӣ рух меод: *Ишора кард Калонхон, ўро бурданд ба охтагона. Нахуст охтанд. Пасон, нишонданд бар сари мехи нўктез. Гарчи беҳуш буд, дард кашид, ки фарёд зад* [211, с.37]. Дар шеваи чанубӣ диалектизми **қур** «ахгар, хокистари гарм» [230] маънидод мешавад, ки онро дар чуқурчаи сандалӣ дар зарфе ниҳода, пойхоро гарм мекунад. Ана ҳамин чуқурчаи ахгаргириро Сорбон **охурча** гуфтааст, ки он дар луғат маънои «чойи хўрокхўрии ҳайвоноти хонагӣ» [230, с.516]; «чойи алаф хўрдани аспон» [223, с.44]; дар забони адабӣ: «чойи махсус барои кох, чав ва алаф андохтан ба пеши чорпоён; муродифи оғил ва саисхона» [231, с.941] тафсир ёфтааст: *Дар оташе пой сўхт ва аз дард дод зада бедор шуд, ки пойи падаршў ба пояш печида вазн овардааст ва пойи арус ба қўри охурчаи сандалӣ расида сўхтааст* [210, с.57]. Дар матни романи «Зуза» Сорбон маъноҳои дар забони адабӣ маъруфи калимаи **торро**: 1. нах, ришта, ресмон; 2. торақ, фарқи сар; 3. торик, тира, сиёх [231, с.372]) не, балки маънои лаҳҷавии онро: **тор**-боло, баландӣ [230, с.692] бо калимаи адабии **шеб** [Шакли кутоҳшудаи **нишеб**) дар муносибати антонимӣ: **тор** (боло) – **шеб** (нишебӣ, поён, пастӣ) қарор додааст: *Суроби гурги гўшу думбурида аз дами қир тофт, ки аз тор шеб мерафт, сўе, ки асп рафта буд* [205, с.27]. Калимаи **парчин** дар забони адабӣ: ««иҳота, ҳисор ё деворе, ки ба гирди боғ ё киштзор аз шох, хор, хасу хошок месозанд [231, с.420]; дар шеваи чанубӣ «парсинг (дар лаб); дар шеваи шимолӣ алалхусус, дар лаҳҷаҳои Бухоро диалектизми **парчин** «ду тахта ё ду чизи дигарро ба ҳам ҷафс карда бо мех маҳкам кардан» роиҷ мебошад, ки Сорбон дар матни романи «Шаҳрбону» ба маънои «ба хок яксон шудан»; маҷозан: «беҷадр шудан, паст ё беобрў шудан» истифода бурдааст: *Аз ин рў, парчинтар ба хок шуда буд ва мехост Калонхон ўро бардорад аз хок, то донад, ки суханонаш росту самимианд ё боз хасакӣ, сари забонӣ* [211, с.11]. Калимаи **парч гаитан** дар матни дигар ба маънои асли – «ба замин яксон шудан ё афтидан» корбаст шудааст: *Ин дам Шаҳрбону парч ба замин гаити шикам дудада дош, ки мояи муҳаббат аз батн ҷудо шуд* [210, с.56]. Вожаи **хасакӣ** низ хоси шева аст ва он дар лаҳҷаҳои Бухоро ба маънои «меваи дарахти худрўй» дар гардиш буда, маҷозан мафҳуми «дўсти номехрубон; тасодуфӣ»-ро ифода мекунад.

Дар матни мазкур нависанда онро ба маънои маҷозии «суханони дурӯғ, беасос, ғайрисамимӣ» корбаст намудааст. Диалектизми **зак** дар шеваҳои шимолӣ [219, с.102] ва ҷанубӣ: **зак//заг** бо вожаи зах, намнок, сернам [230, с.265] муродиф аст. Ин калима дар забони яғнобӣ «ахлооти бо пешоб омехташудаи зери пойи хайвонҳои хонагӣ» [220, с.84] маънӣ шудааст, дар забони романи «Шаҳрбону» Сорбон онро дар таркиби ибораи **заки охутакка** барои ифодаи мафҳуми «мумиё» ҳамон мафҳумро аз номи персонаж ба кор бурдааст: Замоне, ки Найгӯш шуҳрат ҳам дошт: соле, ки аз канори Шахи Сиёҳ заки охутакка ёфтӯ «мумиё» номид, тоқӣ якшоха монд [211, с.74]. Хунсо дар гӯйишҳои шимолӣ «касе, ки ҳам аломати мардӣ ва ҳам аломати занӣ дошта бошад»: *Ин сартарош хунсо будас – да* [219, с.233]. Сорбон ин вожаро дар нутқи персонаж бо шакли ба тағйири овозӣ дучорномада - **хумсо** чун дисфемизм барои ифодаи мафҳуми таҳқир ба кор бурдааст: *Ҳамин хел, писарам, ту бод хубтар аз ман донӣ, ин хумсоҳоро...* [210, с.67]. **Бора** вожаи адабии китобист, ки дар забони адабии ҳозира истеъмоли маҳдуд дорад. Дар осори Сорбон ин калимаи ҳамгунӣ ба маънои «девор» корбаст шуда, мунтазам дучор омада, умри дубора пайдо кардааст, он ҳанӯз дар аҳди Фирдавсӣ мафҳуми «девори қалъа, ҳисор»-ро ифода мекард:

Ту гуфтӣ яке бораи оҳан аст,

Ва ё кӯҳи Албурз дар ҷавшан аст [231, с.203].

Ин унсури луғавӣ дар романи «Шаҳрбону» чунин тази истифодаи худро ёфтааст: *Пархошу кашокаш мекард; шапотиву лагад мезад гоҳи аз ҳад зиёд ба ҳадукаш расидан; аммо дар гӯшаи хаёли зан наомада буд, ки рӯзе зери бора андозад* [210, с.73]. Дар мавриди дигар калимаҳои **полон** ва **мунда**, ки онҳо низ маҳсули давраҳои дури тараққиёти лексикаи забонамон маҳсуб меёбанд, истифода гардида, корбурди онҳо барои ба ҳадаф расидани нависанда мусоидат кардааст: **полон** – «пӯшише, ки ба пушти ҳайвоноти боркаш барои бор ниҳодан ва ё савор шудан мегузоранд» [231, с.83]; **мунда//мундӣ** – кӯзаи даҳоншикаста:

Хуб шуд он кӯзаро гардан шикаст,

То зани ҳамсоя бе мундӣ нашуд [231, с.732].

Калимаи мунда шакли лаҳҷавӣ ва мундӣ шакли маъруфи он аст, ки дар тасвири Сорбон така ба гӯйиши маҳал афзалият пайдо кардааст: *Шамшер рӯзона дар пешу тори **полони** хар кӯзаи **мунда** мебареду мебиёрад* [206, с.133].

Ба ин минвол, далелҳо оид ба интиҳоби диалектизмҳо, умри дубора бахшидан ба вожаҳои классикии тоҷикиасл ва ё бо тобишҳои тозаи овозию маъноӣ ба қор рафтани диалектизмҳо дар осори Сорбон зухуроти мақсаднок ба шумор рафта, ин ҷиҳат дар кушодани маҳорати эҷодии нависанда ва таъмини халқияти ҷакидаҳои хотири ӯ ёрӣ расондааст. Омезиш ёфтани каломии адабию бадеӣ бо калимаҳои хоси маҳалоти маҳдуд аз ҳадди баланди камолоти нависандагии ӯст: *Инро бубин, ин тамошоро бубин. Худоро ҳам фораду бандаро низ, хари боркашу борбардор натавонад ин борро кашидан, чунон гарону сангин фармуда бори умри маро. **Их, зор мон!*** [203, с.35].

2. Маҳорати эҷодкории Сорбон дар офаридани диалектизмҳо. Сорбон ба маъноӣ воқеияш нависандаи мутафаккир, суҳансозу суҳанофар аст. Ин паҳлуи маҳорати эҷодии адибро мо дар забони ҳикояву романҳои ӯ бештар мушоҳида мекунем, ки онҳо маҳсули андешаҳои шахсии муаллиф, мавзӯҳои интиҳобкарда, образи тасвирҳои офаридаи ӯ мебошанд. Масалан, Х. Шарифзода ба забону сабки романи «Барзгар» баҳои баланд дода чунин навиштааст: «Сабки хос ва тоза, вусъат ва истиқлоли назар, домани васеи мавзӯҳо, тарзи образ офаридан далолат бар он мекунанд, ки нависанда диди мустақил ва тоза ба воқеият ва таҷрибаи зиндагӣ асосёфта дорад... Нависанда дар олами мустақили андешаҳо ба шинохти ҷаҳон ворид шуда, аз андеша ва назарҳои қолабӣ берун рафтааст [201, с.139]. Мо бо ин мулоҳизаи муҳаққиқ комилан розӣ буда, доир ба баъзе аз паҳлуҳои маҳорати эҷодии Сорбон таваққуф менамоем:

а) дар сохтани калимаҳои нав: *лофгоҳ* (маҷлисгоҳ), *мушистон* (макони мушҳо, мушхона), *касалистон* (касалхона, дар вазни бемористон), *начотхона* (дар байни мардум бо истилоҳи «вазнинхона» маълум аст, утоқи табобатии беморони вазнин, «реаниматсионная палата»; дар беморхонаҳо онро бо истилоҳи «эҳёгарӣ» ном мебаранд, ки ба назари мо он матлабро чандон сахт ифода намекунад), *зоишгоҳ* (таваллудхона, роддом), *аккистон* (садои аккоси

баланду доманадори сагон), *говхона* (маъмулан дар забони адабӣ истилоҳи иқтибосии *ферма* бештар истеъмол мешавад), *писарзан* (зани писар, арус, келин), *бозичахона* (дар кӯдакистон ва парваришгоҳҳо (интернатҳо) «игровая комната» мавҷуд аст, ки мақсуди нависанда ҳамин аст), *гандахона* (вайрона; мабраз ва ё чойи ифлос), *кимиедармонӣ* (бо усули химиявӣ табобат кардани бемории саратон), *чоку барчок кардан* (буридан; чарроҳӣ кардан), *хафабанд* (гарданбанд, галстук), *зарибкорӣ* (муҳочирати меҳнатӣ), *занони формапӯш*, *занони зардинапӯш* (роҳрӯбон, ки дар бар либоси маҳсуси кории зард доранд), ки бештарини онҳо истилоҳзебанд ва маҳсули эҷодии ҳуди нависанда ба ҳисоб рафта, аз пайравии ӯ ба оҳангҳои халқии воҷасозӣ дарак медиҳанд: Чанд мисол: *Барои он ки лофгоҳ (маҷлисгоҳ, толор, зал) пури одам...* [206, с.129]. *Деворҳои касалистон аз шеърҳои шумо ранга шудаанд* [206, с.92]. *Роҳҳо, гузаргоҳҳо, партовгоҳҳо, кӯчаву тангкӯчаҳо, ҳавливу ҳарам, ошёнҳои баланд мушистон гашта буд* [207, с.14]. *Ба наҷотхона (реаниматсия) дароварданд. Пизишкӣ навбатдор пахта ба спирт тар карда зери биниашро пок кард* [206, с.171]. *Ак-аки сагон деҳаро аккистон кард* [206, с.206]. *Чу дуздон дар ин гандахона аз зарурат зиндагӣ дорем* [207, с.51]. *Сонӣ тарафи говхона гашт, сипас, тарафи боғи эшонӣ Маллахон* [206, с.115]... *бо кадом сабабу шароитҳои мубҳаму нофаҳмо дар зоишгоҳ партофта рафтанд* [206, с.27]. *Занони формапӯш аз нарасидани нон корпартоӣ карда, шаҳрро то ба ин аҳвол расонида бошанд?* [207, с.17]. *Аммо арус надонисту нафаҳмид, ки чаро чунин гӯяд хушдоман, ки дар ду олам тарафи писарзанро нагирад* [210, с.75]. *Бо вучуди он ки «шояд аз Худованд марҳамате шавад» ба чоку барчок кардан ҳам розиву ба кимиедармонӣ ҳам* [210, с.40];

б) дар корбурди чуфтҳои муродифии нодир: *ангораву ҳаммонанд* (двойник) – дар ФЗТ *ангора* маъноҳои зеринро ифода кардааст: фикру хаёл, тасаввур, пиндор; саргузашт, ҳар чизи нотамом, наққошӣ, сангтарошии нотамом (70): *Росу ангораву ҳаммонандони худро ба ҳар сӯ тақсиму вазифадор кард, ки бинанду назар кунанд* [207, с.15]. Дар ин матн калимаи *ангора* бо вожаи *ҳаммонанд* чуфти муродифиро ташкил дода, ба маънои одамони ба ҳамдигар

монанд истифода шудаанд; *ҳангу фара* ва *мадору фара* ду чуфти муродифии ҳаммаъно мебошанд, ки дар луғат чузъи *ҳанг* маъноҳои «вазн, тамкину виқор, зӯру қудрат, осебу озор; қасду ирода, оҳанг; сипоҳу лашкар; суроҳи ғормонанди кӯх; як қулт, як чуръа» [231, с.730]-ро ифода карда дар ФГҶЗТ «қувват, тавоноӣ» [2012, с.795] маънидод шудааст. Зимни чуфт бастан бо вожаи *фара*, ки он мафҳумҳои «афзунӣ, фаровонӣ; фирӯзӣ, ғалаба; бисёр, зиёд; бартар, афзал; фароҳ; сабаб, боис» [231, с.410]-ро далолат карда, дар шеваи ҷанубӣ мафҳуми «қувва, мадор, дармон» [230, с.727]-ро далолат намуда, дар матни романҳои «Росу» ва «Шаҳрбону» ба маънои «қуввату дармон» истеъмоли шудааст, ки ин муддаоро чуфти «мадору фара» тақвият мебахшад, ҳол он ки ҳуди вожаи *мадор* арабиасл буда, барои ифодаи маъноҳои «маркази гардиш, маркази даврзанӣ; асос, бунёд; гардиш, даврон; осӣё, харос» [231, с.619] маъруф аст, аммо дар ЛМЛБ он *қувва* [219, с.143]; дар шеваи ҷанубӣ [230, с.430] *қувват* тавзеҳ шудааст: *Дар дасту пойи Ҷосуви Роҷу мадору фара намонд* [207, с.10]. *Яқин кард, ки ҳангу фараи то шаҳр рафтан надорад...* [210, с.70]; диалектизми *кенча* дар шеваи ҷанубӣ бо таркиби овозии *кенҷакӣ//кенҷикӣ// кенҷьки* «фарзанди хурдӣ ва охиринаи оила» ифода мешавад дар матн бо мақсади тақвияти фикр муродифи он *тағи халта*, ки ибораи маҷозист, дар нутқи персонажи ҷугитабор яққоя истифода шудааст: *-Охир ту кенча – тағи халта, даруни бурдазои нони талбида қалон кардам* [208, с.18].

в) Ба ҳолати боло монанд падидаи муродифати диалектизмҳои фразеологӣ низ аз ҷумлаи маҳорати сухаварии Сорбон маҳсуб меёбад. Масалан, дар матнҳои зер муродифати таркибҳои фразеологӣ *дида ҷарондан* ва *чаши ҷарондан*, ки чузъи аввали онҳо – *дида* ва *чаши* мансуб ба забони адабӣ ва умумихалқӣ буда, онҳо ба маънои аслии омада, чузъи дуюм – *ҷарондан* маҷозан мафҳуми «тамошо кардан, нигоҳ кардан, нигаристан, наззора кардан» ва ғайраро ифода менамояд: *Гӯё ки ман ӯро нигарон будам ва ӯ маро ҷуста дида мечаронд* [206, с.18]. *Ба чор тараф чаши ҷаронд: ба роҳи болою поёни қадоба, ба Гургхона, ба қиру талу теппаҳо* [204, с.48].

г) **Дар корбурди диалектизмҳои хусусияти зидмаъноӣ дошта ҳам Сорбон ҳамто надорад.** ӯ дар як матни кутоҳ калимаҳои муқобилмаъноӣ **зан** ва **шӯро** бо сифати феълии **мурда** тавре овардааст, ки хонанда зуд дарк мекунад, ки 1) Усто пас аз вафоти занаш ҳамсари нав гирифтанист; 2) бо зане аз деҳаи дур, ки шавхараш гузаштааст, оиладор шудааст. Мантиқан чунин натиҷа ҳосил мекунем, ки зану марди тасвирёфта мучарраду танҳо буданд ва хонадор шудаанд. Чунончи: *Усто чӯбкори занмурда аз рустои дур шумурдаро овард* [206, с.57].

ғ) **дар корбасти шаклҳои классикии баъзе феълҳо:** Сорбон шакли муносири феъли *сӯхтан* ва намуди классикии он – *осӯхтан*ро ба таври мутавозӣ дар қолаби сифати феълӣ истифода бурда, матни дилчаспу ачибе мураттаб сохтааст: *Ва якбора ба сар зад, ки Маҷнун дар офтоб сӯхта, чу осӯхта сиёҳ шуда ояд аз кӯҳсор «молбонӣ будам» гӯяд* [210, с.44].

д) **Дар корбасти эвфемизмҳо бо мақсаду нарму муътадил нишон додани вазъи ногувор: шикам дамидан** – ҳомила шудан: *Шиками ҷугизан дамид* [208, с.25]; сарторикӣ – марҳалаи аввали ҳомилагӣ: *«Сарторикӣ» гузашт. Ин боз чӣ намга* (нағма) [208, с.18]. Дар таъмини чунин ҳолат нақши ташбеҳ муҳим аст: шиками корсон – ҳомиладорӣ: Шиками корсонашро молида Худоёрро ёд меовард, фарзанд аз онӣ ӯст ва бояд хонаю дарашро обод кунад [208, с.42].

е) **Дар истифодаи дисфемизмҳо (вожаҳои дурушт ва қабехмаъно): ҳаромхиштак, гар, ҷалаб, фоҳиша, талоқ, ҳалола қардан, оқ қардан, зойдан, зангар** ва ғайра: *Зояд, зойдан гирад! Мо зағс надорем* [208, с.36]. *Дилатон насӯзад, хола! – аз паси сари хушдоман фармуд арус, ки ҳаромхиштак будани падаршӯро медонист* [208, с.26].

Ба ин тариқ, аз баррасии ин самти фаъолияти наисанда бармеояд, ки ӯ донандаи хуби забони тоҷикӣ, таърихи он, шоҳаҳои шевагии забонамон маҳсуб ёфта, дар қадом услуби гуфтор корбаст шудани қадом калимаро хеле хуб медонад. Аз ин рӯ, вобаста ба маҳали ба вуқӯъ омадани ҳодисаҳои асар диалектизмҳои зарурӣ интихоб ва мавриди истифода қарор гирифтаанд.

3. Тарзи корбурд ва шарҳу эзоҳи диалектизмҳо дар асарҳои Сорбон.

Шарти эътидол ва риояи меъёри истифодаи диалектизмҳо дар забони асар талаботи муҳимест, ки он дар назди нависанда бо мақсади ҳалал наёфтани мазмуну муҳтавои матни асар масъалаи тарзу роҳҳои истифодаи калимаҳои хоси лаҳзаро пешниҳод менамояд. Муҳаққиқи забони асарҳои Ҷ. Иқромӣ Ш. Раҳимова дар робита ба анъанаи мавҷуда ду тарзи ба асари бадеӣ роҳ ёфтани диалектизмҳо: 1) воридкунии бевосита; 2) бо ёри тавзеҳоти муайян, шарҳу маънидодкуниҳо ба забони асар дохил намуданро қайд кардааст [133, с.13].

Истифодаи диалектизмҳо кори таваккалӣ нест, нависанда зимни тасвири ҳаводис, забонҳои нотақрори муҳити атроф, инъикоси симо ва қиёфаи персонажҳо, муносибати онҳо бо мардум, хоҳу ноҳоҳ ба корбурди диалектизмҳои маҳалли худ ва ё гӯйиши худӣ персонаж даст мезананд. Адибони соҳибтаҷриба аввалан, истифодаи калимаҳои шевагиро ба ҳадди ифрот намерасонанд; сониян, онҳоро чун зарурати забонию услубӣ ба кор бурда, робитаи мантиқии онҳоро бо калимаҳои забони меъёрӣ таъмин менамоянд. Ш. Раҳимова ҷаҳор роҳи истифодаи диалектизмҳо дар забони асарҳои Ҷ. Иқромӣ нишон додааст: 1) истифодаи бевоситаи диалектизмҳо; 2) тарзи тавзеҳи диалектизмҳо дар контекст; 3) шарҳи диалектизмҳо бо ёрии воситаҳои иловагӣ; 4) тарзи омехтаи ташреҳи диалектизмҳо [133, с.13-14]. Ҷ. Саидова низ чунин анъанаро пайгирӣ намуда, чор тарзу усули корбурди диалектизмҳо дар забони осори А. Самад низ қайд кардааст: 1) диалектизмҳое, ки ба тафсилот ниёз надоранд; 2) диалектизмҳо тавассути муодилҳои ҳамафаҳмашон дар дохили матн маънидод карда мешаванд; 3) шарҳи диалектизмҳо дар қавсайн ва нохунак; 4) диалектизмҳо дар қисмати «эзоҳот», ки ҷойи он дар охири асари бадеист, маънӣ карда мешаванд [135, с.19].

Ҳамин гуна роҳу тарзҳои истеъмоли диалектизмҳо дар забони осори Сорбон низ ҷой доранд:

1) Диалектизмҳое, ки ба тафсилот ниёз надоранд, бештар хусусияти умумиточикӣ дошта, вале маъноӣ онҳо ба хонанда фаҳмо мебошад.

Диалектизмҳои фонетикӣ ва грамматикӣ ҳамин гуна хосият доранд. Онҳоро дар осори ҳамаи шоиру нависандагони тоҷик пайдо кардан мумкин аст:

- Дар шакли ихтисории **-т** ба кор рафтани бандакҷонишини соҳибии шахси дуҷум танҳои **-ат** ва дар шакли **-а** ифода шудани пасоянди **-ро**: *-Даро, даро! Кори кардата бин!* [208, с.12].

- Ихтисор шудани овозҳо дар таркиби ин тавр то ҳадди **ита**: **-Ита** нагу, раис... [208, с.12].

- Ба тағйироти овозӣ дучор шудани ҷонишини «хамон», «чаро» ва феъли «натавонад»: *- Ҳамун оббоз? Ў зан шуда натавонад. – Чува* [208, с.18].

- Ҳодисаи метатеза (ҷойивазкунӣ): **-Шаҳварат** ҳам хиёнат кунад? [208, с.22].

Чунин намунаҳо дар осори Сорбон зиёд мебошанд. Ба тафсилтар дар хусуси онҳо дар фасли «диалектизмҳои фонетикӣ» таваккуф хоҳем кард. Решаи чунин калимаҳо дар забони адабӣ ва забони умумихалқӣ мавҷуданд, бинобар ин, дар фаҳмиши маънои онҳо барои хонанда душворӣ ба миён намеояд.

2) Дар дохили матни ҷумла бо истифода аз калимаҳои оммафаҳме, ки маънои диалектизмҳоро равшан менамояд. Сорбон бо мақсади равшан гардидани матлаб устокорона дар матни зер аввал калимаи умумиточиқии **кенчаро**, ки маънои он «фарзанди охирин» аст, якҷоя бо таъбири халқии **таги халта**, ки бо вожаи боло муродиф аст, истифода бурда, дарки матлабро барои хонанда осон кардааст: *- Охир ту кенча – таги халта*, даруни бурдаҳои нони талбида калон кардам [208, с.18]. Ё ин ки, Сорбон дар ҷойи дигар калимаи лаҳҷавии **гӯяро** бо вожаи умумишудаи **хархаша** ба маънои «овоза, гапу калоча, ҷанҷол, магал» ҳамроҳ оварда муродифҳои ҷуфтистеъмол сохтааст: *миёни палангҳо гӯяву хархаша шавад, Ҳаққул ибрат доништа гӯянд: «Чор зан дорад»* [208, с.31].

Диалектизми **чуғулӣ** ба маънои «хабаркашӣ, иғвогарӣ, арбада кардан» дар шеваи шимолӣ маъмул аст [219, с.242], Сорбон хуб медонад, ки мафҳуми он ба ҳама равшан нест, аз ин лиҳоз, ба таври мувозӣ аввал муодили луғавии **ангехтан** ва баъд муодили лексиқии дигари он **извогариро** дар матни

ҳикояҳояш ба кор бурдааст:... *дум лиқонда ва хиш-хиш миёни зогон чарида, меангехт, чуғулӣ ё извогарӣ мекардан* [206, с.47]. Нависанда, барои он ки вожаи *ҷигот* (қошу кавок)-ро дар матн ҷой диҳад, пеш аз он муродифи наздикмаъноӣ он «лабу лунчи овезон» ва баъд объекти ташбеҳаш – ҳавои гирифтаре ин тавр ба кор бурдааст: *Ба худаш монанд набуд: лабу линҷаш овезон; ҷиготаш ҳавои гирифта барин* [206, с.60]. Диалектизми *дора* «нӯги пистон, синаи гов» маънӣ мешавад ва муродифи лаҳҷавии он *чоч* мебошад. Барои он ки маъноӣ он ба хонанда ба зудӣ аён гардад, Сорбон аз силсилаи калимаву ибораҳои мантиқан ба ҳамдигар алоқаманд: *синаи дамида, чашими дораҳо, шир чакидан* моҳирона истифода кардааст: *Синаи дамида, аз чашими дораҳо шир мечакид* [206, с.135]. Диалектизми *тӯронидан* (рамондан, тарсондан) бо вучуди хусусияти фарохистеъмолӣ доштан, бо таркиби феълии «безобита гардондан» дар муносибати ҳаммаъноӣ қарор гирифтааст, то ки яке маъноӣ дигареро пурраву комилтар тақвият бахшад: *Молро безобита гардонд, тӯронд* [204, с.29]. Диалектизми *қир* маъноӣ «баландӣ, теппа»-ро ифода мекунад. Сорбон барои равшантар гардидани мафҳуми он чуфти муродифии *талу теппаро* низ пайдарҳам истифода бурдааст: *Ба чор тараф чаши чаронд: ба роҳи болою поёни қадоба, ба Гургхона, ба қир, ба талу теппахо ва як-як либос бадар қард* [204, с.48].

3) Шарҳи диалектизмҳо дар поварақ. Як тарзи хоси истифодаи диалектизмҳо дар асари бадеӣ дар поварақ шарҳ додани маънии он мебошад. Ин анъанаро устод С. Айнӣ оғоз карда, бисёр адибони тоҷик онро пайравӣ намудаанд.

Ҳамин гуна тарзи тавзеҳ додани маъноӣ диалектизмҳо ба эҷодиёти Сорбон низ характернок мебошад. Чунончи, ӯ ибораи маҷозии *гули домонро* «нишони хуни бенамозӣ»; *уҷчақ гаиштан* - долсурат, хамидақомат; *бекора* - тасодуфӣ, беҳуда; *арозгардон* - қаҳр, *матал хондан* – афсона, сафсата; *наҳтӯтӣ* – эрка; *нозгунҷ* - эрка, чӯт карда, қол гирифта (яъне ба нишон гирифта) ва ғ. маънӣ кардааст: *Гули домон дошт, на аз астар, бал аз абраи курта* [209, с.59].... ӯ садо дода натавониста, *уҷчақ гаишта* дудафта оҳанро дошт ва ба сӯйи Тағой бурд, то

хар ду якчоя бимиранду Бобуна осуда зиндагӣ кунад [209, с.61].... гоҳе дидам, ки Бобул *чӯт карда* ба *ӯ* санг андохт [209, с.79]. Касеро *ҳанги* чунин фарозро баромадан набошад (*ҳанг-мадор, неру, қувва*) [209, с.82]. Аз китобҳои бо тартиб андар ҷевон раҳзада пайдост, ки *одами чакана* нест [209, с.70]. Модари духтар ба хонаи Мирон омаданд, то *арозгардон* барандаш [209, с.75].... *наҳтӯтии* ёфтаат аз сарат монад! [209, с.75].... ба қавли *ӯ* бовар накунад, ки таги коса нимкоса ҳасту пирамард *матал мехонад* [209, с.75].

Чунин тарзи шарҳи диалектизмҳо барои фавран дарк намудани маънои вожаи номафҳум дар осори Сорбон низ мусоидат намудааст.

4) Дар қавсайн гирифтани диалектизмҳо. Дар ҷараёни тасвир нависанда гоҳо надониста ва гоҳо дидаю дониста бо мақсади возеҳ инъикос намудани ҳаёти мардуми деҳоти дур аз марказҳои фарҳангӣ бештар дар нутқи персонажҳо ва баъдан дар нутқи тасвирии худ аз калимаҳои лаҳҷавии маҳал истифода мебарад. Масалан, Сорбон дар нутқи мардуми ҷугитабор вожаи *докаро* дар шакли *биёр* дар таркиби вожаи «биёрбаста» ба маънои «докапеч» шарҳи вожаи лаҳҷавиро дар қавсайн ин гуна нишон додааст: *Нафаре дасти биёрбаста (докапеч) ба гардан овозон аз дори рӯ ба рӯ баромад* [208, с.12]. Ё ин ки, маънои диалектизми *натақро* дар қавсайн (нутқ, садо, овоз) маънидод кардааст: *-Лекин бин: Имшаб дуздҳо чӣ кор карданд. Ягон чарх намонд. Бо ду чашмамон бинем ҳам, натақ (нутқ, садо, овоз) набаровардем, аз тарс* [208, с.14]. Азбаски, диалектизмҳо бештар дар нутқи персонажҳо дар шакли монологӣ ва диалогии гуфтор ба кор мераванд, бо корбурди калимаю унсурҳои луғавии шевагӣ намояндаи ин ё он маҳал будани персонаж равшан мегардад ва хонанда чашм аз сатр нақанда, маънои диалектизмро тавассути тавзеҳи муаллиф ба зудӣ дарк мекунад: *- Ӯ китфон ба ҳам кашид: «Чум!» (чӣ донам).*

- «Ким» (кӣ донад) [208, с.15].

Сорбон дар тавзеҳи вожаҳои, ки хоси лексикаи лаҳҷаи ҷугиён аст, қавсайнро бештар ба кор бурдааст: *Дият* (падарат), *нагаф* (*хари* *гандум*), *гармича* (*захм*): *Дият* (падарат) *дар ноҳияи Сари Осӣ бо узбекзанак ошиқ шуда моро партофта рафт* [208, с.17]. Дар забони ҳикоятҳои Сорбон низ усули дар

кавсайн шарҳ додани маънои диалектизми **нагаф** ба маънои «хари гандум» далели чолиб мебошад: *Шабона рӯйи нагаф (хари гандум) хоб меравам* [206, с.132]; *гармича (захм): Рӯзе ба чашими Имом гармича (захм) баромад* [206, с.254].

Вале дар романи «Барзгар» Сорбон, асосан, бо овардани муродифу муодилҳои калимаҳои лаҳҷавӣ, ки маънои онҳоро дар матни ҷумла шарҳ дода метавонад, кор гирифтааст: *Шалпару бечону бефара гашта чун мурда дар тобут* [203, с.12]. *Раҳораҳ «Нағз мегӯям, хуб мегӯям» гуфта дилаш гирифт* [203, с.12]. *Садои дукорда, ки мӯро гарчӣ бурид, ўро ба худ овард. Аммо қайчӣ меандохтам ва садои гарчӣ буридани онро мешунид* [203, с.58-59]. Дар забони ҳикояҳои ӯ, ки дар маҷмуаи «Мағзреза» гирд омадаанд, ҳолатҳои дар қавс нишон додани маънои диалектизм ба таври ҷашмрас мушоҳида мешавад: *-Амак, ҳалок (хаста) шудед?* [206, с.179]. *Амакам халифа (ҷувозкаш) буд* [206, с.270] ва ғ.

Ҳамин гуна усули тавзеҳро боз дар романи «Чугӣ» Сорбон вобаста ба кушодани ягон ҷиҳати характер ва рафтору кирдори персонаж зимни лақабу номҳои иловагӣ додан мушоҳида кардан мумкин аст, ки ин ҷиҳатро нависанда дар қавс нишон додааст: *Офат (номе, ки раис ба занаш гузоштааст) хандид сояи шӯро тунук пиндошта, вале чун одат лаб баст, ки ногуфтан беҳтар аст* [208, с.45].

Зухуроти дар ноҳунак шарҳ додани диалектизмҳои душворфаҳм дар осори даврони истиқлоли Сорбон ба мушоҳида нарасид.

Ба ҳамин тариқ, тавассути воситаҳои гуногун нависанда диалектизмҳоро шарҳу тавзеҳ дода, ба хонандааш муфаҳмонад, ки истеъмоли диалектизм дар ин ё он мавриди нутқ амали ногузир аст ва метавон ба ҳулосаи зерин расид:

1. Диалектизмҳо вожаҳои махсуси лексикӣ мебошанд, ки онҳо дар заминаи маводи ғӯйишҳои маҳаллӣ зухур намуда, ҳамчун объекти тадқиқи ду соҳаи забоншиносии тоҷик: шевашиносӣ ва услубшиносӣ ба ҳисоб мераванд. Онҳо дар шева ва лаҳҷаи ҷудогона ба сифати омили фарқгузор ҷиҳати муайян

намудани муносибати байни забони адабӣ бо шеваю лаҳҷаҳо нақши муҳим доранд.

2. Диалектизмҳои лексикӣ-моли хоси шеваю лаҳҷаҳо буда, вобаста ба ҳудуди интишор ва дараҷаи истеъмол хусусияти фарохистеъмолӣ ва истифодаи маҳдудро пайдо мекунанд ва барои бою ғанӣ гардидани таркиби луғавии забони адабӣ чун манбаъ хизмат мекунанд.

3. Яке аз роҳҳои муҳимми ба забони адабӣ ворид гардидан ва қобилияти умумишавӣ пайдо кардани унсурҳои лаҳҷавӣ адабиёти бадеӣ маҳсуб меёбад, ки баробари забони гуфтугӯӣ ва фарҳангномаҳои шевагӣ дар бобати тарғиби калимаҳои шевагии хушоҳангу шево ва истилоҳзеб, ки имконияти пур кардани ҷойҳои холимондаи таркиби луғавии забони адабро доранд, нақши муҳим мебозанд.

4. Истифодаи диалектизмҳо дар забони асар натиҷаи зарурати таваккалӣ ё тасодуфии баёни фикри нависандаи хушсалиқа - Сорбон набуда, балки истифодаи онҳо бо ниятҳои услубии адиб мувофиқ созгор ба кор рафтаанд. Вобаста ба имкониятҳо ва муносибати диалектизмҳо бо муодилаҳои забони адабияшон диалектизмҳо дар заминаи ба инобат гирифтани ду омил- 1) муродифи мувофиқ надоштан дар забони адабӣ; 2) нисбат ба муродифи адабии худ аз ҷиҳати услубию инъикоси тобишҳои маъноӣ афзалият доштан дар таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик мақоми устувор пайдо карда метавонанд.

5. Нақши Сорбон дар бозёфт ва эҷодкорона истифода бурдани диалектизмҳо ва умри дубора бахшидан ба калимаҳои забони адабии классикӣ, ки дар забони адабӣ чун архаизм ва историзм маълуманд, вале дар лексикаи лаҳҷаҳо ҳамчун унсури луғавии фаъоли нутқ ба кор мераванд, бағоят калон аст.

6. Истеъмоли диалектизмҳо дар забони осори бадеӣ ҳад ва ҳудуди муайян дошта, мутобиқи меъёрҳои муқарраргардида бояд дар доираи эътидол сурат гирад, вагарна ба умеди истифодаи луғатҳои шевагӣ нависанда ба самти вайрон кардани меъёрҳои забони адабӣ ва дағалу дурушт баромадани забони асар дучор мегардад.

7. Ва ниҳоят, зимни истифода аз вожаҳои маҳаллӣ, ки истеъмоли онҳо дар қаламрави маҳдуд сурат мегирад, нависандагон муваззафанд, ки ҷихату шарҳу баёни чунин диалектизмҳо дар рафти баёни ҳодисаву воқеаҳои асар чорачӯӣ намуда, дар поварқ, дар қавсайн, дар нохунак ва дар ҷараёни матни ҷумла диалектизми хоси маҳалро тафсиру ташреҳ диҳанд, то ки дар фаҳмидани мафҳуми онҳо хонандагон ба душворӣ рӯ ба рӯ нагарданд. Ин ҷихати истифодаи диалектизмҳо дар осори Сорбон нисбатан беҳтар ба эътибор гирифта шудааст.

БОБИ II.

ТАСНИФОТИ ДИАЛЕКТИЗМҲО ВА ТАҲҚИҚИ ЛУҒАВИЮ МАЪНОИИ ОНҲО ДАР ОСОРИ СОРБОН

2.1. Назаре ба масоили таснифоти диалектизмҳо

Диалектизмҳо монанди калимаҳои забони адабӣ дар вазъи таҳаввулот ва нашъунамои мудом қарор доранд. Онҳо дар зерӣ таъсири зухурот ва қонунҳои фонетикӣ, луғавию семантикӣ ва грамматикӣ шаклу навъҳои гуногун пайдо карда метавонанд. Нақши онҳо, хусусан, дар ифодаи номи ашё, падидаҳои марбут ба хусусиятҳои этникӣ, ғайриҷаҳонӣ ва шугли одамон дар маҳаллу минтақаҳои алоҳида назаррас мебошад. Диалектизмҳо дар баробари дар муҳити лаҳча ва шеваи муайян вазифаи номинативӣ ва муоширатиро ба ҷо овардан, ҳамчунин унсури ғайривазифаӣ ва тағйирпазири услубӣ дар осори бадеӣ буда, ҷиҳати ифоданоку муассир ва пурэҳсос ифода намудани нутқи персонажҳо низ ба қарор мераванд. Чунин рангорангӣ ва гуногунии вазифаю таъйиноти диалектизмҳо боиси ба навъҳо ҷудо гардидани калимаҳои ҳосиллаҳча гардидааст.

Аз ҳамин нигоҳ, забоншиноси рус А. В. Калинин диалектизмҳоро ба ду гурӯҳ: диалектизмҳои этнографӣ ва диалектизмҳои ҳосиллаҳча карда, номҳои, ки ҷиҳати маҳаллиро ифода мекунанд, ба қатори диалектизмҳои этнографӣ ва номҳои маҳаллиро, ки ба ҷиҳати ҳосиллаҳча ба умум маълум дода мешаванд, ба гурӯҳи диалектизмҳои ҳосиллаҳча дохил кардааст [30, с.120]. Қаблан усулшинос В. Н. Прохорова диалектизмҳоро вобаста ба инъикоси ҳосиллаҳча воқеаҳо, мақомашон дар нутқ ба чор бахш: фонетикӣ, лексикӣ, морфологӣ ва синтаксисӣ тасниф кардааст [59, с.5-6]. Профессор Н. М. Шанский бошад, диалектизмҳои лексикӣ ба 5 гурӯҳ ҷудо мекунанд: ҳосиллаҳча, лексикӣ-фонетикӣ, семантикӣ, лексикӣ-калимасозӣ, этнографӣ [98, с.118]. Ф. П. Филин лексикаи ҳосиллаҳчаи шарҳ ба ду навъ тақсим кардааст: диалектизмҳои лексикӣ ва диалектизмҳои семантикӣ. Вай ба гурӯҳи якум калимаҳои ҳосиллаҳчаи номинативӣ, ки онҳо аз воқеаҳои лексикӣ забони адабӣ аз ҷиҳати таркиби овозӣ ва хусусиятҳои морфологияшон батамом фарқ мекунанд, вале ба гурӯҳи дуюм

унсурҳои умумихалқӣ ва адабиеро, ки дар муҳити лаҳҷа маъноӣ нав пайдо кардаанд, мансуб донистааст [87, с.35].

Маълумоти нисбатан тозаӣ мурағибони «Лингвистический энциклопедический словарь» доир ба гуруҳбандии диалектизмҳо дар баъзе мавридҳо шабеҳи таснифи муаллифони дар боло зикршуда мебошад, ки дар он диалектизмҳо ба чор навъ: фонетикӣ, грамматикӣ, калимасозӣ, лексикӣ ҷасл гардидаанд ва диалектизмҳоро махсусияти забоние номидаанд, ки барои минтақаи лаҳҷавӣ хос буда, дар нутқи адабӣ низ ба қор мераванд, арзёбӣ кардаанд [218, с.133].

А. В. Калинин дар нашрҳои минбаъдаи китоби «Лексика русского языка» (нашри 3, 1978) аз таснифоти қаблии худ даст кашада, диалектизмҳоро ба 6 гуруҳ тақсимбандӣ кардааст: 1) диалектизмҳои фонетикӣ; 2) диалектизмҳои грамматикӣ; 3) диалектизмҳои калимасоз; 4) диалектизмҳои лексикӣ; 5) диалектизмҳои семантикӣ; 6) диалектизмҳои фразеологӣ [30, с.120]. М. Н. Фомина бо назардошти хусусиятҳои савтӣ, сарфӣ, калимасозӣ ва наҳвӣ зоҳир намудан диалектизмҳоро ба чор гуруҳ: фонетикӣ, калимасоз, морфологӣ, лексикӣ гуруҳбандӣ намудааст [88, с.171]. Номбурда диалектизмҳои лексикиро дар навбати худ ба се бахш: лексикӣ хоса, лексикӣ-семантикӣ ва этнографӣ ҷудо кардааст.

Аз тавсифу тавзеҳи муҳаққиқони рус оид ба таснифоти диалектизмҳо равшан мегардад, ки онҳо дар ин ҷода ақидаи ягонаву якхела надоранд ва на ҳар гуна гуруҳбандии диалектизмҳо қобили тавачҷуҳ ва пазирай шуда метавонад. Ғ. Ҷӯраев аз шевашиносони тоҷик аввалин муҳаққиқест, беш аз дигарон роҷеъ ба шинохт, моҳият ва таснифоти диалектизмҳо мулоҳизоти ҷолиб баён кардааст. Вай дар мақолаи «Калимаҳои хоси шева ва баъзе масъалаҳои фарқкунандаи он» [49, с.128-139], дар бахши «Лексика»-и рисолаи бунёдии «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» (Фонетика, лексика) (1980) ва маҷмуаи мақолаҳои «Забони ман – ҷаҳони ман» (2016) нуқтаи назари тадқиқотгарони зиёдеро таҳлилу баррасӣ намуда, бо пешниҳодоти ҷолиб ҷиҳати масъалаи гуруҳбандии диалектизмҳо саҳми намоён дорад. Масалан, ӯ таснифоти А. В. Калининро

номукаммал дониста навиштааст: «аввалан, он чунин тасаввуроте ба вучуд меоварад, ки гӯё таркиби диалектизми лексикӣ танҳо аз ду гурӯҳ – унсурҳои хоса ва этнографизмҳо иборат бошад. Дуруст аст, ки баъзе чизу ашё, маросимҳои хоси маҳаллӣ маълум буда, бо истилоҳи хос номбар карда мешаванд. Вале ба ҳамин монанд предмету ҳодисаҳои ғайриэтнографиро ба кадом гурӯҳ дохил кардан мумкин аст? Сониян, истилоҳҳои «диалектизмҳои лексикӣ хоса» ва «диалектизмҳои этнографӣ» аз нуқтаи назари мантиқ муносибати қавӣ надоранд. Аввалӣ, то андозае характери лингвистӣ дошта бошад, дуюмӣ, бештар ба этнография майл мекунад» [97, с.49].

Ғ. Ҷӯраев тақсимбандии Н. М. Шанскийро низ интиқод намуда, қайд мекунад, ки «ин таснифот моҳияти диалектизмҳои лексикиро ифода карда наметавонад. Аввал ин ки, «диалектизмҳои лексикӣ» ва «калимасозӣ-лексикӣ»-ро на дар доираи диалектизмҳои лексикӣ, балки ба таври мустақил аз назар гузаронидан лозим аст. Дуюм ин ки, «диалектизмҳои этнографӣ» гурӯҳи алоҳида набуда, қисми таркибии диалектизмҳои лексикӣ ба шумор мераванд ва онҳоро на бо ин номи умумӣ, балки бо гурӯҳҳои тематикӣ тасвир кардан лозим аст» [97, с.50].

Ҳамин тавр, аз таснифоти пешниҳодшудаи муҳаққиқони рус, ба назари мо, гурӯҳбандии В.Н. Прохорова ва М.И. Фомина нисбат ба дигар тақсимбандиҳо бо мукамалӣ ва фаро гирифтани моҳияти диалектизмҳо фарқ дошта, аз он зимни таснифоти калимаҳои шевагии дар асарҳои бадеӣ истеъмолёфта истифода бурдан мумкин аст.

Дар забоншиносии тоҷик аз мавқеи лексикологӣ тадқиқ намудани лексикаи лаҳҷаҳо дертар шуруъ шудааст. То охири солҳои 70-уми асри ХХ шевашиносон ба таҳлил ва гурӯҳбандии диалектизмҳо чандон эътибор намедоданд ва ба таври мухтасар бо тасвири чанд намунаҳои лексикаи лаҳҷавӣ, нишон додани мансубияти забонии баъзеи онҳо ва ба кадом ҳиссаи нутқ тааллуқ доштани диалектизмҳо иктифо кардаанд. Чунончи, ҳамин хусусият ба таҳқиқоти В. С. Расторгуева (1956), Л. В. Успенская (1956; 1962), Р. Л. Неменова (1956), А. З.

Розенфельд (1971), Х. Ҳамроқулов (1961), М. Эшниёзов (1967), М. Маҳмудов (1978) ва дигарон хос мебошад.

Ин чихат, аз як тараф, ба он вобаста буд, ки дар он солҳо ханӯз таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷик ба таври дақиқ омӯхта нашуда буд ва аз чихати дигар, муҳаққиқон бештар барои муайян намудани хусусиятҳои фонетикӣ, морфологӣ, синтаксисӣ саргарм гардида, таснифоти диалектизмҳо, таҳлили луғавию семантикӣ ва этимологии онҳо, таснифоти мавзую маъноии калимаҳои хоси лаҳҷаро ба вақти дигар мавқуф мегузоштанд.

Дар таҳқиқи лексикаи лаҳҷаҳои ҷудоғона Т. Мақсудов дар шевашиносии тоҷик пешоҳанг аст. Ӯ соли 1977 рисолаи «Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара»-ро ба таъб расонид, ки дар он кӯшиши бори аввал аз нигоҳи лингвистӣ тавзеҳ додани мафҳуми диалектизм ва гурӯҳбандии онҳо ба назар мерасад. Номбурда диалектизмҳоро ба ду гурӯҳ: лексикӣ ва семантикӣ тасниф намуда, чор хусусияти диалектизмҳои луғавӣ: 1) дар забони адабӣ дучор наомадани решаи онҳо; 2) дар забони адабӣ ва шеваҳо мавҷуд будани реша, вале дар нутқи шевагӣ бартарӣ доштан; 3) дар забони адабӣ ва шева решаи ягона дошта, морфемаҳои шевагӣ қабул кардан; 4) шакли адабӣ ва шевагии якхела доранду дар муҳити шева ба тағйироти фонетикӣ дучор омаданро нишон додааст [37, с.16-17]. Номбурда, дар навбати худ, диалектизмҳои лексикиро боз ба 5 гурӯҳи тематикӣ: диалектизмҳои этнографӣ, диалектизмҳои хоса (дифференциалӣ), диалектизмҳои ономастикӣ, диалектизмҳои топонимикӣ, диалектизмҳои фонетикӣ, калимаҳои сохта ва мураккаб ҷудо кардааст [37, с.17-45]. Роҷеъ ба чунин навъи тақсимбандӣ Ғ. Ҷӯраев эрод гирифта ин тавр навиштааст: «Маълумоти Т. Мақсудов дар бораи калимаҳои хоси шева дар маҷмӯъ бисёр ҷолиб бошад ҳам, мутаассифона, таҳти мафҳуми он ҳудуди диалектизмҳои лексикӣ аз этнографизмҳо, ономастика, топонимҳо ва калимаҳои мураккаб ҷудо карда нашудааст» [97, с.45]. Ба назари мо, низ чунин навъи тақсимбандӣ боиси омезиш ёфтани мавзӯи баҳси бисёр бахшҳои луғатшиносӣ ва хусусан фанни этнография шуда метавонанд.

Ғ. Ҷӯраев лексикаи лаҳчаҳои чанубиро аз рӯи муносибат бо забони адабӣ ва аз ҷиҳати интишори территориявӣ таҳқиқ намуда қайд мекунад, ки таркиби луғавии шеваи чанубӣ асосан аз: 1) калимаҳои хоси шева (диалектизмҳо); 2) калимаҳои умумихалқӣ иборат аст [37, с.91]. Дар рисола гурӯҳбандӣ ва тадқиқи диалектизмҳои лексикӣ дар шакли предметӣ ва ғайрипредметӣ, калимаҳои сифатӣ ва феълӣ аз рӯи мансубияти забонӣ, муносибати муродифию антонимӣ пайдо кардани диалектизмҳо ва хусусияти сермаъноӣ хамгунӣ зоҳир намудани онҳо сурат гирифтааст [37, с.99-244].

Соли 1982 Ш. Исмоилов дар мавзӯи «Лексикаи лаҳчаҳои Қаротегин» рисолаи номзадӣ химоя намуд ва дар заминаи он монографияи «Лексикаи лаҳчаҳои Водии Рашт» (2018)-ро ба таъб расонид, ки дар он диалектизмҳо вобаста ба мавқеашон дар таркибии луғавии лаҳчаҳо (калимаҳои умумиточикӣ, калимаҳои тоҷикӣ, калимаҳои иқтибосӣ, калимаҳои лаҳчавӣ, (диалектизмҳои лексикӣ), гурӯҳҳои мавзӯӣ (калимаҳои предметӣ ва ғайрипредметӣ), калимасозӣ ва қабатҳои луғавию маъноӣ калимаҳо мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Номбурда диалектизмҳои лексикиро асосан ба ду гурӯҳ: 1) диалектизмҳои лексикии нопурра; 2) диалектизмҳои лексикии пурра тасниф карда, таъкид мекунад, ки вожаҳои гурӯҳи аввал аз ҳудуди интишори лаҳчаҳои Рашт берун мебарояд, вале калимаҳои гурӯҳи дуюм дар ҳудуди водии Рашт маҳдуд мемонад [29, с.52-79].

Ба ҳамин тариқ, таҳқиқоти зиёде, ки дар лаҳчашиносии тоҷик дар самти лексикаи шева дар заминаи хусусиятҳои хоси лаҳчаҳои алоҳида сурат гирифтааст (аз қабали Раҳматуллозода С. (қаблан С. Хоркашев (2014, 2016, 2020, 2021), М. Қаҳҳоров (1998), Н. Гадоев (2009), З. Замонов (2009), Р. Сангинова (2012), Г. Абдуллоева (2013), Ҷ. Саидов (2016), М. Каримова (2018), И. Сулаймонов (2019), С. Юсупова (2019), дар пайравӣ ба рисолаҳои Р. Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев (1980) таҳия гардидаанд. Ҳ. Рауфов дар китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» диалектизмҳоро ба ду гурӯҳ: фонетикӣ ва лексикӣ тақсим кардаасту бас [185, с.59].

Дар рисолаҳои ба забон ва услуби асари бадеӣ бахшидаи муҳаққиқон Н. Маъсумӣ (1959; 1976), Р. Ғаффоров (1966), Б. Камолиддинов (1967), Х. Ҳусейнов (1973), А. Абдуқодиров (1978) ва дигарон, асосан, ба калимаҳои хоси лаҳҷа чун манбаи захиравии таркиби луғавии забони адабӣ баҳо дода шуда, ин бахши қабати луғавии забон бештар ҷиҳати интиҳоб ва корбурди дурусти унсурҳои шевагӣ вобаста ба мавзӯ, жанру метод, приёмҳои эҷодӣ, услуб ва тарзи ифода ҳамчун воситаи бадеӣ ба кор бурда шудаанд.

Аввалин таҳқиқоте, ки бевосита дар он ба таҳқиқ, тасниф ва таҳлили луғавию маъноӣ ва грамматикую услубии диалектизмҳо дар заминаи маводи асари бадеӣ рӯ оварда шудааст, рисолаи номзодии Ш. Раҳимова дар мавзӯи «Вазифаи услубии диалектизмҳо дар осори Ҷ. Иқромӣ» (1992) мебошад. Муҳаққиқ диалектизмҳоро асосан ба ду гурӯҳ: лексикӣ, фонетикую грамматикӣ тақсим карда, дар дохили онҳо мавҷуд будани навҳои дигари диалектизмҳоро нишон додааст. Масалан, диалектизмҳои лексикиро боз ба гурӯҳҳои диалектизми хоса, диалектизми семантикӣ, диалектизми этнографӣ ва диалектизмҳои фонетикую грамматикиро бошад, ба бахшҳои диалектизмҳои калимасоз ва морфологӣ тақсимбандӣ кардааст [133, с.14-19].

Ҳ. Мачидов дар боби «Услубиёти луғавӣ»-и китоби «Забони адабии муосири тоҷик» (ҷилди 1) ба «калимаҳои гуфтугӯӣ» бахши алоҳида ҷудо намуда, онҳоро ба чор гурӯҳ: калимаҳои омиёна, калимаҳои шевагӣ, калимаву маъноҳои хосаи гурӯҳҳои алоҳидаи ҷамъиятӣ (ки мансубияти маҳаллӣ надоранд), калимаҳои касбӣ ҷудо кардааст [39, с.149-156].

Тадқиқоти дигаре, ки ҳадафи он низ бевосита ба омӯзиши мақоми диалектизмҳо дар забони асари бадеӣ (осори Абдулҳамид Самад) маҳсуб меёбад, рисолаи номзодии Ҷ. Саидова (2019) мебошад. Сабқшиносии мазкур ба масоили мафҳум ва хусусияти диалектизмҳо, роҳҳои ба забони адабӣ шомил гардидани онҳо, хелҳои диалектизм, вазифаи онҳо дар асари бадеӣ ва қоидаву роҳҳои истифодаи диалектизмҳо дар асари бадеӣ маълумот дода, диалектизмҳоро ба се гурӯҳ – диалектизмҳои лексикӣ хосса (диалектизмҳои лексикӣ

фаррохистеъмол, гуногунмаъно, махдудистеъмол), диалектизмҳои лексикӣ-семантикӣ ва диалектизмҳои этнографӣ тақсим кардааст [135].

Ва ниҳоят, муаллифони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» дар робита ба зоҳир намудани тафовутҳои луғавии шевагӣ диалектизмҳоро ба хелҳои зерин ҷудо кардаанд: 1) диалектизмҳои грамматикӣ (онҳо дар навбати худ ба ду гурӯҳ: морфологӣ ва синтаксисӣ тақсим мешаванд); 2) диалектизмҳои калимасоз; 3) диалектизмҳои лексикӣ; 4) диалектизмҳои лексикӣ-фонетикӣ; 5) диалектизмҳои семантикӣ; 6) диалектизмҳои фразеологӣ; 7) диалектизмҳои этнографӣ [216, с.77-78].

Ин таснифоти диалектизмҳо хеле муфассал буда, ба назари мо, «диалектизмҳои лексикӣ-фонетикӣ»-ро дар шакли «диалектизмҳои фонетикӣ» ва «диалектизмҳои этнографӣ»-ро аз таснифот баровардан беҳтар аст. Зеро ки зимни хусусияти лексикӣ пайдо намудан «диалектизмҳои фонетикӣ» метавонанд ба гурӯҳи «диалектизмҳои лексикӣ» гузаранд. Ин нуктаро профессор Ғ. Ҷӯраев низ таъкид кардааст: «Як гурӯҳ диалектизмҳо (луғавӣ) дар шева бо роҳи таҳаввули муайяни фонетикӣ воқеъ гаштаанд. Вале на ҳар гуна тағйироти фонетикӣ боиси ба амал омадани диалектизмҳои лексикӣ мешавад. Масалан, агар калимаҳои нон, хона, домод, об, духтар, курта ва ғ. дар шакли **нун, хуна, думод, ов, дъхтар, кърта** истеъмол гарданд, дар ин ҳол, албатта, диалектизмҳои лаҳҷавӣ ҳисоб намеёбанд, зеро маънои ин қабил воҳидҳои луғавӣ аз муодили дар забони адабӣ ва ё шеваҳои дигари тоҷикӣ доштаи онҳо фарқ намекунанд. Ин аст, ки чунин воҳидҳои луғавӣ дар калимабандиву ташкили гурӯҳҳои маъноӣ ширкат надошта бошанд, ҳам чун диалектизми лексикӣ ба ҳисоб гирифта намешаванд [230, с.14]. Масалан, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ **ҳақов** (уқоб), **есйов** (осиёб), **амра** (ҳамроҳ) барин калимаҳои кор фармуда мешаванд, ки барои намояндагони шеваҳои дигари тоҷикӣ номафҳуманд» [97, с.59].

Ба ҳамин тариқ, зимни баррасии диалектизмҳо ва хелҳои онҳо, асосан, ба таҳқиқоти муҳаққиқони рус Ф. П. Филин, В. Н. Прохорова, А. В. Калинин, М. И. Фомина ва дигарон, ҳамчунин, нишондоди таснифот ва таҳлилоти онҳо ба

диалектизмҳо анҷомдодаи шевашиносону услубшиносони тоҷик, амсоли Т. Максудов, Ғ. Ҷӯраев, Ш. Исмоилов, С. Раҳматуллозода, Ш. Раҳимова, Х. Ҳусейнов, Ҷ. Саидова ва дигарон така ҳоҳем кард.

Чи хеле ки дар боби гузашта зикр намудем, нуктаи назари забоншиносон перомуни масъалаи ба навҳо ҷудо кардани диалектизмҳо яқсон набудааст. Дар робита ба таснифоти нисбатан мукамал ва қобили қабули муҳаққиқони русу тоҷик, хусусан афкори профессор Ғ. Ҷӯраевро роҷеъ ба гурӯҳбандии диалектизмҳо бештар ҷонибдорӣ намуда, дар ин боб диалектизмҳои осори Сорбонро асосан ба се гурӯҳҳои калон ҷудо карда мавриди таҳқиқ қарор медеҳем: 1) диалектизмҳои фонетикӣ; 2) диалектизмҳои лексикӣ. Диалектизмҳои лексикиро дар навбати худ вобаста ба ҳудуди интишор боз ба ду бахши дигар: а) диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол; б) диалектизмҳои лексикии маҳдудистеъмол тақсим мекунем; в) диалектизмҳои этнографиро дар фасли диалектизмҳои лексикӣ чун зерфасли алоҳида дида мебароем, зеро онҳо низ бо хусусиятҳои луғавию маъноӣ ва доираи интишорашон ба хосиятҳои диалектизмҳои лексикии фарох ва маҳдудистеъмол молик мебошанд; г) диалектизмҳои семантикӣ.

Истифодаи ҳама гуна анвои диалектизмҳо дар забони асари бадеӣ ба таври ҳадафманд сурат мегирад. Масалан, пӯшида нест, ки бисёр шаклҳои диалектизмҳои фонетикӣ дар робита ба хусусиятҳои нутқи гуфтугӯӣ сурат мегиранд, ки он хосияти инфиродӣ дошта, ҷиҳати сарфаи энергия ва вақт бисёр калимаҳо ба тағйироти гуногуни овозӣ дучор меоянд. Дигаргуниҳои савтӣ бошанд, дар зери таъсири омилҳои дохилӣ – шеваю лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ гуногунранг ба вуқӯъ меоянд. Ё ин ки, Сорбон дар нутқи персонажҳо шаклҳои мухталифи диалектизмҳои лексикиро истифода мебарад ва ба назар чунин менамояд. ки вожагони лаҳҷавии истеъмолшуда бояд моли гӯйише, ки худ нависанда намояндаи он аст, бошад. Дар асл чунин нест, зеро дар осори Сорбон бисёр диалектизмҳои лексикӣ ҳам дучор мешаванд, ки бо хусусияти фарохистеъмолии худ фарқ карда меистанд ва онҳо аз доираи интишори нутқи лаҳҷавии маҳдуд берун мераванд ва дар гӯйишҳои ҳамсоя ва ё нисбатан дур аз

минтақаи тасвир ҳам дар гардиш мебошанд. Аз ин рӯ, мо чунин навъи калимаҳои хоси лаҳҷаро дар зерфасли «Диалектизмҳои фарохистеъмол» ва калимаҳои шевагиеро, ки дар ғӯйишҳои минтақаи нисбатан тангтар масалан, баъзе маҳалҳои Панҷакент истифода мешаванд, дар зерфасли «Диалектизмҳои маҳдудистеъмол» таҳқиқ хоҳем намуд. Монанди ҳамин, диалектизмҳои этнографӣ ҳамчун ҷузъи таркибии диалектизмҳои лексикӣ баррасӣ хоҳанд шуд.

Дар адабиёти шевашиносӣ ҳамин гуна тақсимбандӣ – дар шакли диалектизмҳои лексии нопурра (диалектизмҳои семантикӣ) ва диалектизмҳои лексии пурра (маҳдудистеъмол ва фарохистеъмол) сурат гирифтааст. Муҳаққиқони ин соҳа (А. Л. Хромов, Ғ. Ҷӯраев, Ш. Исмоилов ва диг.) диалектизмҳои лексии пурраро, дар навбати худ, боз ба ду бахш ҷудо кардаанд: муҳолиф ва ғайримуҳолиф.

2.2. Диалектизмҳои фонетикӣ

Асоси ҳар як лаҳҷаро дар баробари калимаҳои хоси лаҳҷа унсурҳои умумихалқӣ ташкил медиҳанд. Онҳо «якҷоя бо низоми умумии фонетикӣ ва грамматикӣ ваҳдати ҳар як забонро таъмин менамоянд» [230, с.8], зеро бо пешрафти босуръати иҷтимоӣ, иқтисодию фарҳангии ҷомеа раванди таъсири забони адабӣ ба лаҳҷаҳои маҳаллӣ зиёд мешавад ва ё баръакс, бо тақозои таъмини эҳтиёҷоти таркиби луғавӣ забони адабӣ ноғузир ба унсурҳои луғавии лаҳҷавӣ мурочиат менамояд. Яъне, батадриҷ зухуроти ба ҳам наздик шудани забони адабӣ ва шеваҳои ҷоикӣ мушоҳида карда мешавад. Дар навбати худ, калимаҳои умумихалқӣ ба нутқи маҳаллӣ бо назардошти хусусиятҳои хоси фонетикии минтақаҳо, қабл аз ҳама, аз лиҳози савтию овозӣ ҳазм мешаванд, ки ин ҷиҳат дар шеваю лаҳҷаҳои забонамон якхела нест. Ана ҳамин гуна мутобиқшавии овозии калимаҳои умумиточикӣ боиси ба вучуд омадани диалектизмҳои фонетикӣ мегардад. Бинобар ақидаи муҳаққиқон «калимаҳои, ки қолабу таркиби овозиашон аз забони адабӣ фарқ мекунанд» [216, с.77] ва ё «дорой аломату нишонаҳои овозии шева бошанд» [59, с.6], диалектизмҳои фонетикӣ номида мешаванд.

Барои инъикоси ҳақиқии ҳодисаву воқеаҳо ва боварибахш баромадани тасвири муоширати байни одамони сатҳи фарҳангию маърифаташон гуногун нависанда дар асари бадеӣ ҳамон унсурҳои луғавиеро ба кор мебарад, ки онҳо хусусиятҳои фонематикию просодикаи маҳал, хусусан, тарзи талаффузи мардуми минтақаи ҷудогоноро дуруст ифода карда тавонанд. Ин ҷиҳати масъала – истифодаи хосиятҳои гуногуни фонетикии калимаҳо дар забони асари бадеӣ вазифаи услубӣ дошта, аз ягон ҷиҳат мақсаду ниятҳои эҷодии нависандаро инъикос мекунанд. Масалан, яке аз чунин ҳадафҳо фардӣ кунонидани нутқи персонажҳо мебошад. Ш. Раҳимова дар ин хусус бамаврид навиштааст: «Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, хусусиятҳои овозии лаҳҷа ва шева дар нутқи намоёндагони он нисбат ба хусусиятҳои луғавию грамматикӣ муддати дароз боқӣ мемонад» [69, с.88].

Адиби маъруфи даврони Истиқлол – Сорбон дар тасвири рӯйдодҳои зиндагӣ ҳамчун устои забондон нозуқиҳои нутқи овозиро дар нутқи персонажҳои худ вобаста ба талаботи мавзӯ ва жанри асари бадеӣ, ҷиҳати нишон додани хислат, рафтору кирдор ва сатҳи фарҳангӣ истифода бурдааст. Ин амал ба ӯ имкон додааст, ки симои персонажҳои тасвиршаванда зиндаю ҳаққонӣ баромада, мавзеъ ва макони инъикоси амалиётҳо боварибахш дарҷ ёбад. Пӯшида нест, ки нависандаи мазкур дар баробари забони адабӣ ва меъёрҳои овозию луғавӣ ва грамматикӣ онҳоро хуб доништан ва риоя кардан, онҳо диалектизмҳои фонетикӣ чун намояндаи лаҳҷаи муайян ба қор бурдааст. Аз меъёр баромадан ва ё андаке ноҷою бемаврид қор фармудани диалектизмҳои фонетикӣ боиси паст гардидани ҳусни забони асар мешавад. Яъне, қорбурди диалектизмҳои фонетикӣ амали хеле душвор буда, натиҷаи дилхоҳ додани истеъмоли онҳо ба таҷриба ва маҳорати эҷодии нависандагон вобаста мебошад. Масалан, Сорбон дар романи «Зуза» бештар аз 40 адад, дар романи «Шаҳрбону» зиёда аз 25 адад, дар романи «Ҷугӣ» қариб 60 номгӯи диалектизмҳои фонетикӣ мавриди қорбурд қарор додааст.

Диалектизмҳои фонетикӣ дар доираи ҳиссаҳои гуногуни нутқ - исм, сифат, ҷонишин, феъл, зарф, пешоянду пасояндҳо ва воситаҳои грамматикӣ амсоли бандакҳои феълию хабарӣ воқеъ мешаванд. Ин зухурот дар исмҳо ва феълҳо бештар мушоҳида мешаванд.

1) Диалектизмҳои фонетикӣ гурӯҳи исм. Дар асарҳои дар давраи истиқлол эҷодшудаи Сорбон ҳолатҳои зерини истеъмоли диалектизмҳои фонетикӣ исм ба мушоҳида расид: а) калимаҳое, ки дар нутқи намояндагони маҳалҳои тоҷикнишин ба тағйироти овозӣ гирифта шудаанд, ки теъдоди онҳо чандон зиёд нест: **чика** (чакра, муродифи қатра): *-Аз барои Худо, як чика гир. Забонат ҳам кушода мешад* [204, с.380]; б) калимаҳое, ки дар нутқи кӯдакон ва ё шаксони забонашон лакнатдор дар шакли тағйирёфтаи савтӣ ба қор рафтаанд: **лӯз** (рӯз), **сал** (сар): *«Лӯзи дафни Эшон Шосаид ба саламон омад!»- Гапи ту нест* [204, с.41]; в) калимаҳое, ки аз забони персонажҳои узбекзабон дар намуди ба тағйири фонетикӣ дучоромада истифода гардидаанд: **ашна** (ошно), **парзанд**

(фарзанд): *Даст сӯйи роҳгузарҳо дароз карда, дуо мехонд: «Ба парзандталаб парзанд диҳад, ба давлатталаб давлат»* [208, с.9]; г) калимаҳои иқтибосии арабие, ки аз ҷиҳати фонетикӣ дар муҳити лаҳҷаҳо мутобиқ шуда, шакли овозии худро тағйир додаанд: **хиёл** (хаёл), **ъурм** (умр): *-Мегӯм, пеш аз ин ҳам (ба бистараи ангушт халонда) хобида будӣ? – (Сар ҷунбонда) Дар ъурми сарам...* [210, с.42]; **тоба//тӯба** (тавба): *Тоба-тоба-тоба... Ва якбора модари Калонхон омадани писарро дида, ба модари духтар дарафтод* [210, с.54]; **-Тӯба, тӯба, тӯба!** *Падарам ба он кас чӣ нағзиҳое мекарданд* [204, с.50]; **намға** (нағма); ғ) калимаҳои иқтибосии русӣ-аврупой, ки дар шароити лаҳҷаҳо аз ҷиҳати савтию овозӣ ҳазм гардидаанд: **устал** (стол), **искилет** (скилет): *Кӣ аз рӯйи ҳақиқат ба устали суд шинад* [205, с.34]; **пилан** (план), **шофир** [шофёр): *«Ошно шофир, маро ҳам то он ҷо бар»* [208, с.34], **тилфон** (телефон): *– Ма! Ана ин тилфон! Аввал як бор занг зан!* [208, с.60] ва ғайра.

Падидаи басо ҷолиби овозӣ – дар шакли дурусти аслию қадима исифода шудани решаи **хар** ба маънии «калон», ки дар таркиби вожаи **хирной**, асосан, маъмул аст, ба намуди **харной** (нойи калони нафас; чун истилоҳи соҳаи анатомия ва физиология) корбаст шудааст. Ин зухурот аз он гувоҳӣ медиҳад, ки нависанда барои барқарор намудани шаклҳои асили таърихӣ калимаҳо рағбат дорад: *Сипас хир-хири гулӯғир омад, ки гурғи дигар харной газида бошад* [204, с.20]. Ба ин шарҳу эзоҳи муаллиф розӣ шудан мумкин аст. Аз тавзеҳи боло бармеояд, ки дар осори Сорбон бештар калимаҳои иқтибосӣ (арабию русӣ-аврупой) бо шаклҳои дар лаҳҷаҳои шимолӣ ва ҷанубии забони тоҷикӣ мутобиқгардидаи худ дар нутқи персонажҳо ба кор бурда шудаанд.

Маҳорати баланди суҳансанҷию суҳанварӣ доштани Сорбон қобили тавачҷух аст, ки ӯ калимаҳои аслан тоҷикию иқтибосиро вобаста ба мақоми иҷтимоии шахс, синну сол ва мансубияти миллию этникӣ ҷиҳати ҳаққонию боварибахш баромадани саҳнаҳои гуногуни зиндагӣ, ки дар асарҳояш инъикос намудааст, ба кор бурдааст.

Бояд қайд намуд, ки Сорбон дар муносибат ба истифодаи диалектизмҳои фонетикӣ эҳтиёткор буда, вобаста ба нияту маромҳои махсуси эҷодӣ дар

шароити зиндагии шаҳр шаклҳои маъмули услуби гуфтугӯӣ, ки ҳадафи он сабуктару осон ва ба харчи қувваи камтар талаффуз кардани калимаҳои тоҷикӣ ва умумишудаи иқтибосии русӣ-аврупоиро кор бастан буда, дар муҳити деҳот ва маҳалҳои кӯҳистон, ки аз марказҳои фарҳангӣ дур воқеъ шудаанд, шаклҳои хосро ба талаффузи соҳибони нутқи лаҳҷавӣ интиҳоб карда, дар забони асар ба кор бурдааст. Чунин вожаҳо дар натиҷаи *рӯ* ба *рӯ* гардидан бо падидаҳои фонетикии гуногун шаклан тағйир ёфтаанд. Чунончи: **искилет** (склет)... *пешони сахташ низ ба даруни шонаҳои монанд ба **искилети** аз Саразм бозёфтшуда фуру рафт* [205, с.52].

2) **Диалектизмҳои фонетикии сифат.** Диалектизмҳои ин бахш дар эҷодиёти Сорбон хеле камшуморанд, падидаи мувофиқати овозҳо зимни табдили садонокҳо, вале дар мавриди зухуроти табдили ҳамсадо ба ҳамсадо ҳолати мувофиқомадаи фонемаҳои сонории **р** бо **л**: **дардманд** <*дардманд*, **далмон** <*дармон*, **залултар** < заруртар: *Аз ҳама залултар кори ман* [208, с.19]; ...*аммо духтарчаи ду-се сола мисли модараш даст дароз карда*, «*Ба дардмандон далмон диҳад*»-мегуфт [208, с.9] асосан дар романи «Чугӣ» (2019) ба мушоҳида расиду бас.

3) **Диалектизмҳои фонетикии шумора ва ҷонишин.** Дар асарҳои худ Сорбон вожаҳои ба тағйироти овозии табдили садонокӣ а бо и дар шумора: **шиии** <**шаш**: *Як кило семент **шиии** дирам буд, сад дирам шудааст* [206, с.105]; **о** бо **у**: **ун** <он, **ҳамун**, **ҳавай** < ҳамон: *Мо олими Оламдон дорем. Агар **ҳавай** надонад, мо намедонем* [207, с.9]; садонокӣ **е** (э) бо **и**: **ҳич чӣ** <ҳеч чӣ, **ҳиш кӣ** <ҳеч кас. Мисол: *-Ту аз ман **ҳиччиро** пинҳон надор, Шаҳрбону, ман ба ҷойи падару модарат* [210, с.48]. Ба қавли овошиноси лаҳҷаҳои ҷанубӣ Р. Л. Неменова «Дар лаҳҷаҳои, ки фонемаи **о** ба тарзи доимӣ ба **у** мегузарад, дар ду тарз талаффуз шудани айни як калима гоҳо фаҳмидани маънои онҳоро душвор мегардонад. Ин ҳодиса дар лаҳҷаи ваҳёӣ-қаротегинӣ, хусусан, деҳаҳои Қаротегини Боло, бештар ба мушоҳида мерасад» [37, с.80]. Вале нисбат ба лаҳҷаҳои Панҷакент, ки ин масъала бештар ба шевашиносӣ тааллуқ дорад, дар гӯйишҳои шеваи марказӣ дар

нутқи сокинони ноҳияи Айнӣ ва Кӯҳистони Мастчоҳ (сарғаҳи Зарафшон) падидаи доимист: «*Аз мурдани худ хабар дораму аз ун кор не*» *гуфт* [208, с.27].

4) **Диалектизмҳои фонетикии гурӯҳи феъл.** Зухуроти мувофиқати садонокҳо дар эҷодиёти Сорбон дар мисоли феъли сода, асоси замони гузашта табилии фонемаи **и** бо **а**: *қист* <част ба назар расида, ҳодисаи табилии хамсадоҳо дар ҳолатҳои зерин ба қайд гирифта шуд: хамсадои **д** бо **т**, ки онҳо чуфти чарангнок ва бечаранганд, дар асоси замони ҳозираи феъл: *те* <дех, *бите* <бидех ба чашм расид. Чанд намуна: -*Мошина бигир, бубару теи...* [208, с.13]. *Ба асли хеш баргаштана ба чапмат нишон метам!* [208, с.15]. *Хас наме!* «*Чӣ хеле ки омадӣ, ҳамон хел рав*» *гӯ* [208, с.36]. *Ҳоло занат занг зада ҳама гапа мегӯд... телефона натиам? Ҳиччӣ нагӯм. Хуб. Хиччӣ намегӯм* [208, с.37].

5) **Диалектизмҳои фонетикии гурӯҳи зарф.** Зухуроти табилии садонокҳо дар асарҳои Сорбон дар намунаи зарфи тарзи амал - табилии **о** бо **у**: *ун хел* <он хел ба назар расиду ҳалос. Ҳодисаи афтидани хамсадоҳои охири калима: *ҳами та* (ҳамин тавр): «*Ҳами та бигӯ, дугона, раис одами нағз. Хондагӣ*» [208, с.47]. Таркиби «ҳамин тавр» дар мавриди дигар бо шакли овозии *ҳамтур* (ҳамин тавр//ҳамин хел) ифода ёфтааст: *Мардум дам ба дарун гирифта, нигарони посухи парастор буданд, ки Бойи хапак дар зиндагӣ шӯҳиҳо низ дошт, илоҳӣ ҳамтур бошад* [208, с.49].

6) **Инъикоси ҳодисаи мувофиқат дар ҳиссаҳои ёриҳандаи нутқ.** Ҳодисаи мувофиқат дар пешояндҳо дар осори Сорбон падидаи табилии садоноку хамсадоҳо дар робита ба ҳодисаи мувофиқати овозҳо мушоҳида нагардид, аммо ҳодисаи мувофиқат дар пасояндҳо, асосан, дар шакли лаҳҷавии пасоянди **-а//я** (ро) дар намунаҳои зиёде мушоҳида гардид: *мана, туя, айба*: -*Қабул кунад, занаша дар басти рӯзонаю шӯша дар басти шабона мон* [208, с.54]. Дар як ҳолат - дар шакли **-ра** истеъмом ёфтани пасоянди **-ро**, ки дар он ҳодисаи табилии садоноки **о** ба **а** дида мешавад, дарёфт гардиду бас: *ура* <ӯро.

7) **Ҳодисаи мувофиқат дар воситаҳои грамматикӣ.** Пӯшида нест, ки бандакҳо бо калимаҳои маънодор якҷоя омада, барои алоқаманд кардани калимаҳои таркиби ибора ва ҷумла (изофӣ), муайян намудани шахсу шумора ва

муносибати пуркунандагию соҳибият (бандакчонишинҳои соҳибӣ), шахсу шумора дар феълҳо ва калимаҳои номие, ки дар мақоми хабар омада бошанд, ба кор мераванд. Дар муҳити лаҳҷаҳо бандакҳо бо калимаҳои аз ҷиҳати сохтор ва таркиби овозӣ гуногун ҳамнишин гашта, ба як қатор ҳодисаҳои фонетикӣ дучор мегарданд. Ҳодисаи мувофиқат дар чунин ҳолатҳо истисно нест. Масалан, хангоми тасвири нутқи персонажҳо хоҳу ноҳоҳ барои инъикоси саҳеҳи воқеаву ҳодисаҳо нависандагон шаклҳои ба тағйироти овозӣ гирифташудаи бандакҳоро, ки хоси нутқи лаҳҷавист, мавриди истифода қарор медиҳанд: 1) Мувофиқати овозҳо дар бандакчонишинҳои соҳибӣ. Сорбон шакли табдилёфтаи бандакчонишинҳоро дар намунаҳои зерин ба кор бурдааст: табдили **а** бо **у**: *номут* <номат; табдили **а** бо **э**: *ситоретон* <ситораатон, *мурдета* <мурдаатро. 2) Мувофиқати овозҳо дар бандакҳои феълӣ. Ин зухурот бештар дар осори Сорбон ба бандакҳои феълӣ шахси якуми танҳо хос буда, табдили овозии садоноки **а** бо **у** асосан дар нутқи персонажҳое, ки намояндагони шеваҳои марказӣ ва ҷанубиянд, мушоҳида мешавад: *хиёл кардум* <хаёл кардам.

8) Мувофиқати овозҳо. Дар заминаи ҳамин гуна мувофиқат, ки он дар асоси қонунҳои мутобиқат ва ҳамнишинии овозҳо [144, с.99-100) ба вуқӯъ омадааст, ду навъи ҳодисаи табдил: мувофиқати садонокҳо бо садонокҳо ва мувофиқати ҳамсадоҳо бо ҳамсадоҳо ба амал меояд: **а) табдили садонокҳо бо садонокҳо.** Дар осори Сорбон падидаҳои табдили садоноки **а** ба **и** дар намунаи *хиёл* <хаёл; **э** (**е**) бо **и** дар вожаи *тилфон* <телефон: -*Ма! Ана ин тилфон! Аввал як бор занг зан!* [208, с.15]; **о** ба **а** дар унсури луғавии *ашино* <ошно мушоҳида гардид. Масалан: *Элқӣ надидӣ, ашино тажик? –фармуд камондор. Чӯпон китф дарҳам кашид* [204, с.44]. **б) табдили ҳамсадо бо ҳамсадо.** Сорбон калимаҳои зерини ба ҳодисаи табдили ҳамсадоҳо дучоромадаро дар нутқи персонажҳояш истифода бурдааст: табдили **р** бо **л**: - дар нутқи кӯдакон: *сал* <сар, *лӯз* <рӯз; табдили **ф** бо **п**: дар нутқи ақаллиятҳои миллӣ ва гурӯҳҳои этникӣ: *парзанд* <фарзанд.

9) Мувофиқати овозҳо дар бандакҳои хабарӣ. Чунин падидаи овозӣ дар осори Сорбон зимни табдили ҷузъи **ст**-и бандакҳои хабарӣ шахси сеюми танҳои

аст бо ҳамсадои **й** дар намуди **-ай** дар намунаҳои *медавондай* <медавондааст, *мешудай* <мешудааст, *дидай* <дидааст, *хуш гузаштай* <хуш гузаштааст ва ғайра ба мушоҳида расид. Мисолҳо аз он гувоҳӣ медиҳанд, ки бандаки хабари шахси сеюми танҳои **аст** ҳам бо ҳиссаҳои номӣ ва ҳам бо ҳиссаҳои феълӣ омада, ҳодисаи табдили овозҳоро аз сар гузаронидааст. Бандаки **аст** дар хама намунаҳои лаҳҷавӣ бо калимаҳо якҷоя, вале дар забони адабӣ бо шаклҳои феълӣ якҷоя, аммо бо вожаҳои номӣ ҷудо навишта мешавад.

10) Ҳодисаи афзоиши овозҳо. Омилҳои ба вуқӯф пайвастании ин падидаи фонетикиро профессор Т. Хаскашев чунин арзёбӣ намудааст: «Дар ҷараёни нутқ дар натиҷаи ҳамнишинии фонемаҳо таркибҳои овозие пайдо мешаванд, ки бо ин ё он сабаб талаффузи онҳо барои соҳибони забон душворӣ мекунад. Аз ҳамин рӯ, бо мақсади осон кардани талаффуз дар чунин таркибҳои овозӣ як овоз (садонок ё ҳамсадо) зиёд ё афзуда мешавад» [144, с.104].

Дар осори Сорбон ду навъи зухуроти афзоиш - афзоиши садонокҳо ва афзоиши ҳамсадоҳо дар диалектизмҳои фонетикӣ ба назар мерасад: 1) ҳодисаи афзоиш дар калимаҳои исмӣ; 2) афзоиши садонокҳо дар забони роману ҳикояҳои Сорбон ва дигарон, асосан, дар вожаҳои иқтибосии русӣ-аврупоӣ дида мешавад: *искилет* <скилет: -Шумо ҷ...ҳо *истанса* надоред. Ҳама чизро зуд фаромӯш кунед [210, 15, с.72]; *устал* <стол, *пилан* <план: -Дигарон «*пилани корамонро ҷугиён пур кунед*» гӯянд [208, с.19]. Зиёд корбаст шудани ин қабил унсурҳо аз он сабаб рӯй додааст, ки бо ду ва зиёда ҳамсадоҳо сар шудани калимаҳо ба забони тоҷикӣ хос нест. Аз ин рӯ, соҳибони забон ва лаҳҷа онҳоро ба меъёрҳои талаффузии худ бо мақсади осон ва суфтаву равон баён кардани фикр мутобиқ сохтанд: *Лекин визносро фаромӯш накун!* [208, с.33]. Падидаи афзоиши ҳамсадои н дар калимаи келин <*келинд* дар нутқи персонажи узбекзабон: *Айб дар келинд не! Дар худат!* [203, с.58].

11) Ҳодисаи ҷойивазкунии овозҳо (метатеза). «Ҷойивазкунии ё қалб - падидаи овозие, ки туфайли он ду овози ҳамсоя ҷойи ҳамдигарро мегиранд. Ҷойивазкунии фонемаҳо низ дар натиҷаи ҳамнишинии фонемаҳо ба амал меояд ва ба содаву осон кардани талаффуз вобаста аст» [216, 377]. Чунин зухуротро мо

дар романи «Чугӣ»-и Сорбон дар мавриди ҷой иваз кардани фонемаҳои **рм** <мр ва **мғ** <ғм дар калимаҳои исмии **бурм** <умр ва **намга** <нағма; дар калимаи сифатии **ёлиқ** <лоиқ (ҷойивазкунии ҳамсадоҳои **й (+о)л** <ло (йиқ); дар шакли феълии **намешикоям** <намекушоям ҷойивазкунии ҳиҷои **куш** < шик, ки ҳамзамон, зухуроти падидаи овозии табдили садонокҳои **и** < **у** ҳам ба назар мерасад. Масалан: *-He, ne. Dar nabudani tu man darvozaro ba rӯyi kase nameshikoyam, хатто ба рӯйи ҷуғиҳо* [208, с.25]. *-Чанд бор бигуфтаамат, ки пилта аз гӯш бикаш. Ту ёлиқи Калонхон не. Ба очет рафтагӣ* [211, с.20]. Тағйирёбии фонетикӣ ва ҷойивазкунии мавқеи ҷонишини саволии **барои ҷӣ** дар шакли **чува**: *Ҳамун обоз? Ў зан шуда натонад. -Чува?* [208, с.18]. Ҷойивазкунии ҳамсадоҳои **вх** < **ҳв** дар калимаи **шаҳвар** < шавҳар: *Вале дуру дароз андешаманд монд ва пурсид: «Шаҳварат ҳам хиёнат кунад»* [208, с.19].

12) Ҳодисаи ихтисоршавӣ ва афтидани овозҳо. Дар диалектизмҳои фонетикӣ, ки дар осори Сорбон мавриди қорбасти қарор гирифтаанд, ҳодисаи дар мобайн ва охири калимаҳо афтидани овозҳои ҳамсаф бештар характернок аст. Масалан, дар вожаҳои гурӯҳи исм дар мобайни калимаҳо афтидани ҳамсадоҳои бечаранги **с**: **мачит** <масҷид (Сорбон) ба қайд гирифта шуд. Чунончи: *Ба Дилорою Майсара дод зад: -Мачит ҷойи ифлосӣ не* [205, с.50].

Ё ин ки, дар ҷонишини муштараки **дигар** зимни ба ҳодисаи афтидани ҳамсадои охири калима **рӯ** ба **рӯ** шудан он шакли нисбатан сабуки дигар пайдо кардааст: **дига** <дигар.

Афтидани ҳиҷо ва ё як ҷузъи он дар калимаҳои феълӣ зимни бо асосҳои феълӣ ҳамроҳ омадани бандакҳо бештар мушоҳида мешавад: **мегум** <меғӯям, **мешад** <мешавад, **гум** <гӯям: *Ростаи-а гум, то ҳол пулаиширо накандаем, қарздор* [208, с.13].

Ба ҳамин тарик, тавсифу таҳлили диалектизмҳои фонетикӣ аён сохт, ки ин қабил унсурҳои луғавӣ бо мақсадҳои муайяни услубӣ дар забони асари бадеӣ ба қор мерафтаанд: а) барои нишон додани ҳаққонӣ будани тасвири воқеаҳо; б) дар нутқи персонажҳо барои нишон додани маҳал ё макони баргузори ҳодисаҳои асар; в) барои дақиқ сохтани мансубияти иҷтимоӣ, сатҳи фарҳангӣ ва синну соли

персонажҳои асар; г) баҳри инъикос ва ифодаи ҳиссиёту ҳаяҷон дар нутқи персонажҳо. Бояд зикр намуд, ки дар нутқи персонажҳои Сорбон дигаргуниҳои зиёди фонетикӣ ба мушоҳида намерасад. Бештарини маводи баррасишуда намунаҳои мебошанд, ки онҳо бо меъёрҳои талаффузи тоҷикӣ мувофиқанд.

2.3. Диалектизмҳои лексикӣ

Нависандаи маъруфи тоҷик - Сорбон бо осори гуногунмавзӯ ва сабку услуби хосаи истифодаи диалектизмҳо нисбат ба нависандагони дигар чанд зина боло меистад, зеро ӯ аз таҷрибаи бойи суханварони замони шуравӣ чун С.Улуғзодаву Ф. Муҳаммадиев барин адибони маъруф бархӯрдор гашта, дар замони Истиқлоли миллию давлатии Тоҷикистон аллақай чун нависандаи соҳибсабк шинохта ва эътироф гардидааст. Аз забони осор кайҳо пайдост, ки ба ҳадди баланди камолоти маънавӣ ва эҷодӣ расида, ҳар як калимаву ибораро санчидаву баркашида дар забони повесту ҳикояҳо ва романҳои худ ба кор бурдааст. Чун мутахассиси забондон дар интиҳоб ва ҷо ба ҷо гузоштани диалектизмҳо ҳамто надоранд. Ин ҷиҳат барои фаҳмо гардидани матлаби адибон, содаву шӯрангез гаштани тасвири воқеаву рӯйдодҳои зиндагӣ шудааст.

Ҳанӯз охири солҳои 70-ум асри гузашта услубшинос Р. Фаффоров ба забону услуби осори Сорбон таваҷҷуҳ зоҳир намуда, навиштааст: «Муоинаи ботааммули навиштаҳои Сорбон шаҳодат медиҳанд, ки машқи сухангустарии ӯ аз як асар то асари дигар пай дар пай сара ва пухта гардидааст. Нависанда на танҳо дар роҳи ёфтани мавзӯҳои бикри замонавӣ, балки дар пайдо кардани воситаҳои нави тасвири бадеӣ ва калимаҳои лоиқ, ки нисбат ба муродифи худ аз ҷиҳати сохт ва маъно мазияте дошта бошанд, пайгириона тақопӯ дорад» [20, с.139].

Дар романҳо ва қиссаву эҷодиёти Сорбон ба сифати чунин воситаҳои нави тасвири бадеӣ диалектизмҳо ба кор рафтаанд, ки онҳо халқияти романҳои ӯ: «Росу» (2010), «Барзгар» (2014), «Шаҳрбону» (2015), «Зуза» (2016), «Ҷугӣ» (2019) ва маҷмуаи қиссаву ҳикояҳояш «Мағзреза» (2013)-ро гувоҳанд.

Агар ба муҳтавои осори ин адиб назар афканем, мавзӯи асарҳояшро тасвири зиндагии аҳолии шаҳру деҳоти кишвар, саъю кӯшиши мардуми одӣ барои зебоию ободонӣ, серию пурӣ, рушди маърифатнокии мардум ва рафъи нуқсонҳои иҷтимоӣ ва ғ. ташкил додааст, ки бе истеъмоли диалектизмҳо бо ҳадафи дар пеш гузоштани гумон аст, ки муаллиф расида тавонад, яъне

эхтиёҷ ва зарурати воқеӣ нависандаро водор намудааст, ки ба калимаҳои шевагӣ муроҷиат кунанд. Ш. Раҳимова диалектизмҳои луғавии осори Ҷ. Икромӣро ба риштаи таҳқиқ кашида, қайд мекунад, ки «онҳо, асосан, вазифаи услубиро иҷро менамоянд». Вобаста ба сатҳи истеъмолбӣ ва дараҷаи қорбурд дар забони асарҳо ӯ диалектизмҳои лексикӣро ба ду гурӯҳ: фарохистеъмол ва маҳдудистеъмол ҷудо карда таъкид менамояд, ки чунин унсурҳои луғавӣ дар ду навъи матнҳо дучор меоянд: 1) а) дар нутқи тасвирии нависанда; б) дар нутқи персонажҳо; 2) дар нутқи омехтаи персонаж ва муаллиф» [133, с.15].

Диалектизмҳои лексикӣ дар забони асарҳои Сорбон, асосан, аз ҳисоби унсурҳои тоҷикасл, унсурҳои луғавии мансуб ба забони адабиёти классикӣ, калимаҳои иқтибосӣ, ки дар таркиби луғавии лаҳҷаҳои шимолӣ, ғӯйишҳои мобайнӣ ва шеваи ҷанубӣ роиҷ буда, дар забони адабии ҳозираи тоҷик қор фармуда намешаванд, мавриди истифода қарор гирифтаанд. Диалектизмҳои лексикӣи забони Сорбон дар осори даврони Истиқлол вобаста ба ҳудуди интишор ва мансубияташон ба лаҳҷаю шеваи муайян ва ё гурӯҳи лаҳҷаҳо дида мебароем.

Дар робита бо истеъмоли диалектизмҳои лексикӣи фарохистеъмол ва маҳдудистеъмол калимаҳои лаҳҷавии осори Сорбонро ташхису таҳлил намуда, онҳоро ба чунин тарз гурӯҳбандӣ менамоем: 1) унсурҳои лаҳҷавии маҳдудистеъмоли диёри худӣ нависанда; 2) калимаҳои лаҳҷавии фарохистеъмол, ки дар ғӯйишҳо ва шеваҳои гуногун дар гардишанд.

Пӯшида нест, ки як омили муҳими тақмили забони адабии тоҷик истифода аз лексикаи лаҳҷаю шеваҳо маҳсуб меёбад. Пас аз инқилоби Октябр дар замони шуравӣ ҷиҳати ташаккули забони адабии ҳозираи тоҷик маводи лаҳҷаҳои Бухоро, Самарқанд ва Ленинобод (Суғд) нақш бозидаанд. Дар эҷодиёти Сорбон, ки ӯ намояндаи лаҳҷаҳои водии Зарафшон (Панҷакент) мебошад, истифодаи ҳар ду навъи диалектизмҳои лексикӣ - маҳдудистеъмол ва фарохистеъмол ҷой дорад, ки ин ҷиҳат ба қаламрави тасвири ҳодисаву воқеаҳо дар асарҳо, ки дар онҳо ҳудуди густариши лаҳҷаҳо ва шеваҳои гуногун ба ҷашм мерасад, вобастагӣ дорад.

2.3.1. Диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол

Зикр кардан ҷоиз аст, ки бисёр рӯйдодҳои дар асарҳои хурду калони Сорбон инъикосёфта дар муҳити як минтақаи кӯҳӣ ва шаҳри Панҷакент ба вуқӯъ омадаанд, ки ин ҷиҳат адибро водор сохтааст, ки калимаҳои хоси ғӯйиши мардуми кӯхистони диёрашро бештар истифода барад: Чунончи, диалектизми **хафол** унсури луғавии маҳдудистеъмол буда, ба маънои «сӯроҳӣ, лона» дар забони асар қорбасти шудааст: *Садо паст ва хеле малеху меҳрубона буд, ки морро низ бояд аз хафол бибарорад* [211, с.16]. Қайд кардан бамаврид аст, ки вожаи мазкурро М. Маҳмудов дар шакли **хавол** ба ду маънӣ: 1) хамӣ, пастӣ; 2) ковокӣ дар лаҳҷаҳои Китоб ба мушоҳида гирифтааст, ки маънои дувуми он бо мақсади нависанда мувофиқ омадааст. Истифодаи ин калима дар ғӯйишҳои дигар ба назар намерасад. Ё ин ки, калимаи **кумот** дар матни роман ба маънои «як навъ гиёҳ ё бутта» ба қор рафтааст, ки он дар лаҳҷаҳои Бухоро дар намуди **кумбот** барои ифодаи мафҳуми «аз пас тела додан, ғелондан» [219, с.130], дар ФЗТ решаи **кум** – ҳамчун вожаи тоҷикиасл «гиёҳи хушбӯйе, ки дар лаби ҷӯй ё ҳавзҳо мерӯяд» маънидод шуда аст: *Пешиар рафт, то паси кумот кепкабасареро дид, ки дар шохи дарахти тути канори чашма мол ё одамеро нӯст мекунад* [211, с.24]. Калимаи **ғӯт**-ро бошад, Сорбон дар роман ба маънои «санг, санги начандон қалон, сангпора» ба қор бурдааст, ки он дар шеваи ҷанубӣ мафҳуми «ба об фурӯ рафтан, ғӯтидан, ғарқ шудан» [230, с.192]-ро ифода карда, дар забони яғнобӣ ба маънои «ахлоқи гов, саргини гов» [220, с.62] роиҷ мебошад: *Чашм во қарду дид, ки як ғӯт аз сари бора қанда шуда ба об зад* [211, с.31].

Мавҷуд будани шакли дигари луғавӣ нависандаро водор сохтааст, ки аз истифодаи намунаҳои забони адабӣ: **сангреза, сангпора, пораи санг, санги начандон қалон** ва ғ. худдорӣ намояд. Зеро табиати лаҳҷаҳо то ҳадде нозук аст, ки гуфтори барзиёд ноҳамвору душворталаффузро намебардорад ва ҳатман барои сабук, шево, ҳамвору равон талаффуз қардани калима шароит муҳайё месозад. Чунончи, мафҳуми кирми обии хунмакро дар ғӯйишҳои тоҷикӣ вожаи **шуллуқ//зуллуқ** ифода мекунад. Сорбон онро бо таркиби овозии **суллуқ** ба қор

бурда, таркиби *мисли суллу*кро бо калимаи сохтаи *суллуқвор* иваз кардааст, ки мақсад хеле нишонрас воқеъ шудааст:... *лаб ба кафи пойи Шаҳрбону гузошта, суллуқвор макид ва хунро туф кард ба канор* [211, с.18]. Чизи дигаре, ки оид ба калимаи мазкур қобили зикр аст, ба маънои «садо, овоз» ва ё «дам, нафас» ба кор рафтани вожаи *зуллу*қ мебошад: *Чун зуъм дошта бошад ва ранҷида, чӣ мегӯӣ?! «Фармояд ва зуллуқи шавҳар гирад; андеша дар сар ва орзу дар дил мағор бандад»* [210, с.73]. Ба андешаи мо, вожаи *зуллу*қро ба маънои «садо, овоз» истеъмом намудан дар чунин ҳолат созгор нест, зеро дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ муодили наздиковозу ҳаммаъноӣ он *зуну*қ/*зънъ*қ ҳудуди фароҳ ва густурдаи истеъмом дорад ва мафҳуми «овоз, садо»-ро хеле барҷаста ифода мекунад: *Ай тарс зънъқм гирифтас* [230, с.280]. Ҳол он ки дар романи «Зуза» адиб калимаи мазкурро хеле бамавқеъ ва дар ҷойи худ моҳирона ба кор бурдааст: *Ту, ки нархи сабзию пиёзро напурсида, барои баста бурдани мо омадӣ, чаро якбора зунуқат гирифт?* [205, с.32]. Вожаи *қодок* дар шеваи шимолӣ бар ду маънӣ маъмул аст: 1) холигии байни болорҳо; 2) бурҷ; нишастгоҳи чор тарафи сандалӣ. Сорбон маънии дувуми онро чиҳати инъикоси ҳодиса хеле дақиқ истифода кардааст:...*ӯ ҷунони гурбаи хаёли қодоқи сандалӣ вағғида, ҳама буду шуд ба рӯяшон кашад* [210, с.66]. Дар шеваи ҷанубӣ матни якуми ин вожа ба мафҳуми *қумок* (холигии байни вассаҳо) ифода меёбад [230, с.344]. Мафҳуми «синаи гов, нӯги пистони гов»-ро нависанда бо диалектизми *дора* инъикос намудааст, ки ин вожа дар лаҳҷаҳои дигари шимолӣ ва шеваи ҷанубӣ дар истеъмом нест. Дар шеваи ҷанубӣ муродифи он «чоч, чочак» бисёр маъмул мебошад: *Гусола чочи гова мефуча* [230, с.850].

Ин вожа баромади суғдӣ дошта, дар забони яғнобӣ бо ҳамин шаклу маънӣ мавриди истеъмом қарор дорад: *дора* - пистон, сина: *Дорааш хишидӣ напарахта (Дар синааш шир намондааст)* [220, с.76]. Дар романи «Шаҳрбону»: *Аруси шаҳрӣ ҳама корро анҷом дод ҷуз дораи говро кашидан* [210, с.69]. Сайри маъноии калимаи «вот» низ аҷиб аст. Он дар лаҳҷаҳои Бухоро мафҳуми «буттае, ки онро дар тор танидани кирмак истифода мебаранд» [219, с.59]; дар забони адабӣ ба маънои «пӯстин» [230, с.242]; дар забони яғнобӣ он мафҳуми «шавад,

бошад» [220, с.44]; дар забони асар дар заминаи маъноӣ лаҳҷавӣ калимаи **вот** мафҳуми «лаби марза, сарҳади замини кишт ва роҳ»-ро мефаҳмонад. Ин маъноро дар лаҳҷаҳои Китоҷ М. Маҳмудов ҳам ба қайд гирифтааст: «вот»-роҳ, марза, ҳад, миёнараҳи замини қорам; 2) лаби ҷарӣ ё баландӣ [38, с.152]. Дар забони яғнобӣ бошад, айни ҳамин маъниро унсури луғавии «воск» ифода кардааст: «воск- лаби марза»: *Аспи вар **воски** лапи вант* (Аспро бурда дар лаби марза бубанд) [220, с.44]. Дар забони асар: *Ман саҳар гову гӯсола ба **воти** пахтазор бараму бегоҳ орам* [211, с.70]. Амсоли инҳо теъдоди вожаҳои хоси лаҳҷа дар романи «Шаҳрбону» ва осори дигари Сорбон хеле фаровон ба қор рафтааст: **дахмаса** (чизи дарунҳолӣ, ковок; маҷозан: ҷанҷол, хархаша), **натақ** (овоз, садо), **ҷигот** (кавок), **килла** (қанҷик, сағи мода; маҷ.: зани сабукпо), **вазза гирифтани/вазза қардан** (кашола қардан), **соғу** (зарфи ҷӯбини ширу ҷурғотгирӣ) – ин калимаро ба маъноӣ «қуттӣ», «қуттии мошин» дар шакли **соғуи мошин** К. Мирзо дар романи «Дар орзуи падар» қор бастааст; **мӯғозак** (мӯйкашӣ), **вулгард** (оворагард, сарсаригард, беҳудагард), **фичҷондан** (гӯшрас қардан, пастақак гуфтан), **ғирқиш додан** (ангезиш додани сағ), **охтан** (ахта қардан), **ҳадук** (қитик, биқин, паҳлу) ва ғ.

Солҳои 90-ум дар зерӣ таъсири гуфтори намоёндоғони лаҳҷаҳои Қулобӣ таъбири «дингӯз задан» ба маъноӣ «фирор қардан, гурехтан» дар бисёр гӯйишҳои дигар низ истифода мешуд. Ҳамин маъниро аз ҳисоби баёни наздику нафис ва малеҳи лаҳҷавӣ Сорбон дигархелтар бо қорбасти ибораи **роҳи дингон гирифтани**, ки талаффузаш нарму гӯшнавоз аст, баён кардааст: *Падарро дар андарун чизе безобита гардонд, ба шӯр овард, ки ору номус қучо шуда, ки як зани аз зерӣ пойи гову гӯсола гурехта, **роҳи дингон гирифта**, ин сон ситам қунад, ба шӯ ҳар ранге хоҳад дар қӯҷаҳои шаҳр қавлон занад...* [210, с.66].

Хеле фаровон истеъмол ёфтани диалектизмҳои лексикӣ ҳатто дар осори даврони шуравии Сорбон низ ҷой дошт, ки инро профессор Р. Ғаффоров ба мушоҳида гирифта, таъкид кардааст, ки танҳо дар повести «Буд набуд» калимаҳои зиёди шевагии амсоли **ғӯрамарг**, **осемасар**, **пилла**, **нисбат** (номзад), **ар гуфтан** (дод задан), **ҷигот**, **порҷ**, **песабарф**, **ҳангу манг**, **тақал**, **қаврун**,

рӯсаби, виреч кардан, гут ва амсоли инҳо ба таври мақсаднок истеъмол ёфтааст. Ӯ омилҳои истифодаи чунин унсурҳои луғавиро дар он медонад, ки «Ин ҳодиса аз табиати инкишофи таърихи забони тоҷикӣ дар давраи нав - давраи расидан ба пояи забони адабии миллӣ ба миён меояд, ба қоидаи демократӣ шудани он дар асоси забони зинда ва шоҳаҳои шевагии он саҳт алоқаманд аст. Моҳияти ин нукта, аслан, аз ин ҷо бармеояд, ки забон ҳамчун ҳодисаи ҷамъиятӣ ҳамеша тағйир ёфта меистад» [219, с.20].

Зухуроти дар боло зикршуда ба забони романи «Зуза» низ хос мебошад. Рӯйдодҳои асар дар як минтақаи маҳдуди водии Зарафшон тасвир ёфтаанд, ки ин ҷиҳат барои хеле фаровон истифода гардидани диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол боис гаштааст: *виречидан* (тоза кардан), *хӯрт кашидан* (фурӯ бурдан; дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ «дам кашидан»), *шибог* (явшон), *вағнич* (буттағиёҳи мевадор ба яхман шабех), *кӯртум* (барфтӯда), *қуш* (бошишгоҳ, ҷойи исти рама ва ҷӯпонон), *тулум* (машки чармини обгирӣ), *қӯтан* (ҷойи молнигоҳдории шабона дар кӯҳ, дар девлоҳ), *дуруш* <лаҳҷаҳои Бухоро: *дурушта* - алафи резаи бо қоҳ омехта [219, с.96); *дърушак* < лаҳҷаҳои ҷанубӣ: *қасмоқ*; *дуруш* <лаҳҷаи Панҷакент: (тамғаи тунукагӣ ё дигар, ки дар гӯши гӯсфанд мегузоранд; бирка), *айрон* (нӯшокӣ аз шири туршшудаи гӯсфанд), *тепкӣ* <лаҳҷаҳои ҷанубӣ: *тепкӣ*||*тепку* (гӯшак, болои бел; як ҷузъи болои бел, ки лойро ба он гузошта зер карда замин побел мекунанд); *тепкӣ* <лаҳҷаи Панҷакент: «ҷузъи милтиқ, затвор», *сангчол* (сангреза), *гӯрков* (ҳайвони дарандаи шағол ё кафтормонанд), *вартиш* (бедона): дар мавриди истифодаи ин диалектизм Р. Ғаффоров менависад, ки «калимаи «бедона» дар аксарияти лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ маъмул мебошад. Доираи интишори *вартиш* дар лаҳҷаҳои забонамон фарох нест. Устод Айнӣ ҳар дуи ин калимаро ба таври мувозӣ ба кор бурдааст. Чунин ба назар мерасад, ки таваҷҷуҳи С. Айнӣ ба калимаи *вартиш* нисбат ба «бедона» бештар аст. Ин нукта ба он далел тасдиқ мешавад, ки дар мавриди аввал ӯ *вартиш*ро истифода намуда, дар тафсири он «бедона»-ро ба кор бурдааст. Ҳамин ҷиҳат дар романи «Восеъ»- и С. Улуғзода ҳам ба назар мерасад» [219, с.22); *талох* < лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва лаҳҷаи Китоб:

испурч, сипурз, сиёлавак; дар забони роман: *талох* < «хамвориҳои хурди болои кӯху шах ё доманакӯх»; *қадоба* < дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ: *қадова* - соҳили дарё ё рӯд; дар забони асар низ ба ҳамин маъно: *Ба чор тараф чашим чаронд: ба роҳи болою поёни қадоба, ба Гургхона, ба қиру таллу теппаҳо ва як-як либос бадар кард* [204, с.48], *уруқ* (туркӣ-узбекӣ: тухм, авлод): *Хаёлам шумо аз он уруқ не. Оромтабиат* [205, с.22]; *йугурдак* (туркӣ-узбекӣ: думрав) ва амсоли инҳо.

Як қисми ҷунин диалектизмҳоро мо дар асарҳои дигари Сорбон вомехӯраем: *хафол* (сӯроҳӣ, тарқиш, лонаи ҳашароту хазандагон), *вагидан* (зуд даргирифтани, якбора аланга задан), *натақ* (садо, овоз), *ангу манг мондан* (хайрон мондан), *зунук* (овоз), *виреҷидан//фиреҷидан* (пок кардани арақи чабин бо даст), *турми дарвоза, зӯнг* (нозой, безурёт), *вазза кардан* (кашола кардан), *зӯт* (сангҳои начандон калон), *гарора* (дилбеҳузурӣ, қайқунӣ), *оқ кардан* (аз баҳри фарзанди нофармон гузаштани падару модар), *воруна гардондан* (чаппа кардан), *ҳабата* (нозеб, безеб), *чукка задан* (зону таҳ карда нишастан), парчин *кардан* (бардошта задан), *фиччондан* (гӯшакӣ кардан) ва монанди инҳо.

Дар асари «Ҷӯғӣ» бо як зумра диалектизмҳое низ дучор омадан мумкин аст, ки онҳо дар дигар манбаъҳо ба кор наарафтаанд. Ин ҷиҳат ба мавзӯ ва мундариҷаи роман вобастагӣ дорад, зеро то Сорбон ба тарзи ҳаёти ин қавм дигар адибон умуман андеша нарондаанд. Чанд намунаи диалектизмҳои маҳдудистеъмол: *гал гаштан* (тоб хурдан дар бистари хоб), *биёрбаста* (докапеч), *гинҷ шудан* (сӯхтан), *йов* (сел), *таги халта* (фарзанди кенчагӣ, охирин), *гули домон* (ҳайз), *халтаю ҳема* (тӯрба//тӯрбаи ҷугӣ), *ҳема* (ҳезум, ҷӯби сӯхтанӣ; маҷозан фиреб, ҳила), *ҳаромхиштак* (муродифи ғар), *учҷак* (долсурат, кӯзапушт, хамидамииён), *қаврун* (ҷуброн), *озмуд* (санчиш), *хафабанд* (галстук, гарданбанд), *тахти* (ҳеч гоҳ, ҳеч вақт), *калака кардан* (таъна кардан), *ҳашам-кашам* (бо дили нохоҳам), *пиртулак* (пири каммӯй; мӯйрехта), *одами чакана* (тасодуфӣ, бекора, беҳуда) ва мисли инҳо. Чанд мисол: *Куртаро ба писар низ намуд. Гули домон (нишонаи хуни бенамозӣ) доист, на аз астар, бал аз абраи курта* [209, с.59]. *Модари пиртулак ҳама чизро дарёфт* [209, с.59]. *Як*

марди зиёинамои тоқии чоргул ба сар, куртаи сафеду **хафбанди** (галстуки) сурхдор ва шиму кавшаи сиёхранг пешгард метофт [208, с.43].

Баргашт ва падари **уччаки** (долсурати) пираи онҳоро диданӣ омад... [208, с.40]. -*Сар те, паноҳат ба Худо! - фармуд дигаре.*

- *Меғӯйӣ-дия! Ин халқ на қавл дорад, на **қаврун** (чуброн, қадр) [208, с.39].*

Китоби дуюми «Чугӣ», ки соли 2019 ба таъб расид, мо бештар сабки омехтаи истифодаи диалектизмҳоро мушоҳида мекунем. Қаблан, ба китоби аввали романи «Чугӣ» дар бобати саҳми Сорбон дар истифода ва умумӣ гардонидани вожаҳои лаҳҷавӣ Р. Ғаффоров чунин навишта буд: «Аввалин чизи қобили диққат ҳамин аст, ки нависанда ба ивази баъзе калимаҳои тасодуфӣ, ки имрӯз дар забони адабии имрӯза падид меоянд, калимаҳои аслии тоҷикиро ёфта, ба кор бурдааст. Қисме аз ин калимаҳо дар асарҳои дигарон дучор мешаванд, аммо услуби фарқкунандаи Сорбон ин аст, ки вай онҳоро доништа бештар истифода менамояд» [20, с.139].

Аз ин ҷо бармеояд, ки аҳли таҳқиқ ва танқид (услубшиносон) сабки пешгирифтаи нависандаи соҳибтаҷриба Сорбонро писандидаанд ва истеъмоли бамавриди диалектизмҳои лексикиро дар осори ӯ дастгирӣ кардаанд. Дар китоби дуюми романи «Чугӣ» Сорбон дар баробари дар нутқи персонажҳояш ҷой додани баъзе унсурҳои луғавии лаҳҷавӣ, ки бевосита аз сухани чуғиён (лӯлиён) садо медиҳад ва ё тавассути нутқи персонажҳои дигар, ки дар хусуси чуғиён (лӯлиён) ба таври бевосита ҳарф мезананд, инчунин дар гуфтори одамони маҳаллоти гуногуни тоҷикнишин, ки ҳар кадом ва ё ҳар гурӯҳ гӯйишero намояндагӣ мекунанд, диалектизмҳои зиёди маҳдуд ва фарохистеъмомро ба кор бурдааст. Ин диалектизмҳо моли шеваи шимолӣ, лаҳҷаҳои гузаранда (Варзоб, Ҳисор), шеваи ҷанубӣ (бештар минтақаҳои Кулоб, Рашт (Қаротегин) ва лаҳҷаҳои Кулобии Ҳисор) мебошанд. Аз ин нуқтаи назар аз лиҳози мансубияти шевагии худудӣ диалектизмҳои лексикии романи «Чугӣ»-ро ба таври зайл гурӯҳбандӣ мекунем: Диалектизмҳои лексикӣ, ки бевосита дар нутқи мардуми ҷӯғитабор дучор мешаванд ва ё ба таври бевосита дар нутқи персонажҳои дигар дар хусуси лӯлитаборон садо доранд. Вожаи **дия** дар нутқи

лӯлитаборон маънои «падар»-ро ифода кардааст: *Дият (падарат) дар ноҳияи Сари Осиё ба ўзбакзанак ошиқ шуда моро партофта рафт* [208, с.17]. Калимаҳои дигар тоҷикасланд ва ё моли лаҳҷаҳои маҳаллӣ ба ҳисоб мераванд. Чунончи: **Оташ** - дар лаҳҷаҳои шеваи шимолӣ - **дадеш**; марказӣ - **додош**, ки мафҳуми мурочиати зан ва эҳтироми ўро нисбат ба шавҳар нишон медиҳад: - *Чӣ шуд, оташ?*

- *Чугиён фирор карданд. Қассоби командир барои ноҳдабароиям зинда ба зинда нӯст канад* [208, с.11]. Дар ҳолати дигар, ҳамин гуна нақши мурочиати зан ба шавҳар ва ифодаи эҳтиром тавассути диалектизми **мардакҷон** ифода ёфтааст: - *Чанҷол не, маслиҳати кадомаша интиҳоб кунам! Шумо интиҳоб кунед, мардакҷон* [208, с.22]. Аз суҳбати писари модар аён мегардад, ки фарзандони ҷугӣ бо модарони худ бо истифода аз калимаи **ана** (модар) мурочиат мекардаанд: - *Чӣ озорам медиҳӣ, ана?* [208, с.22]. Мардҳо ҳам дар муошират номи занро нагирифта, бо калимаи занак, занакҷон ба ҳамсарони худ мурочиат мекунанд, ки ин ҷиҳат хусусияти эвфемистӣ дорад: *Худат чӣ, занак? Ҷойи надидаю нарафтаат ҳаст дар ҳамин шаҳр?* [208, с.45]. Дар мавриди дигар ҳамин вазифаро ибораи **очаи бачаҳо** иҷро кардааст: *Бой донист, ки зани ношинос очаи бачаҳост* [208, с.47].

Баръакс, зимни рӯ овардан ба фарзанд модар диалектизми **барремро** ба маънои «писарам» ба кор бурдааст: - *Ана ҳамин ҳамсоядухтар, баррем* [208, с.22]. Дар ҳолати дигар диалектизми **баррам** (баррам) бо калимаи дигари лаҳҷавӣ - **болам** (писарам), ки баромади туркию узбекӣ дорад, иваз шудааст: - *Охир ба даҳанҳо афтодем, болам. Мепурсанд, ки тӯй кай?* [208, с.21]. Мардум нисбат ба насле, ки аз издивоҷи ҷугӣ бо қавмҳои дигар ба дунё омадааст, вожаи **чатиш/чалиш** (дурага)-ро салоҳ донистанд: *Чугиён ҷавонони чатишро дида, пиндоранд, ки онҳо аз динашон бегона гашта, аз «Қуръон» ояте надонанд, кумакашон бояд кард* [208, с.24]. Ба ҳамин маънӣ наздик вожаи **чала** (нопурра, омехта, нимкора) барои ифодаи мафҳуми «дурага» ба кор рафтааст:

- *Зани ана ҳамин одам украинии Россия...*

- *Зани худат чӣ?*

- Бухорӣ.

- **Чала** бигӯ. *Ана барои ҳамин дунё вайрон шуд* [208, с.67]. Одамони маҳаллӣ ва ё манотиқи дигар ба ҷугиён бо калимаи мусбатмаъноӣ **авлод** ва ба занон бо вожаи дуруштмаъноӣ **уймоқ** (лақаби таҳқиромез; ангуштпона) рӯ овардаанд, ки ин саҳнаҳо бо корбурди дигар калимаҳо низ дар забони роман чунин инъикос ёфтааст: - *Гуфт-ку! Мо авлод. Авлод - лақаби ҷугиён* [208, с.66]. - **Ўймоқ** дорӣ? - *пурсанд мардони берӯ ва ҷавоб шунаванд: - Ўймоқ дар ини очат!* [208, с.19]. *Ҷугӣ нагуфтед! Пирсиён нагуфтед! Мӯлтонӣ нагуфтед!... Ҳама касу ҳама ҷудо чизро савдо задед!* [208, с.67].

Як қисми деҳаи Чағатой, ки дар соҳили шимолии Душанбе воқеъ аст, бо номи **ҷугихона** маъруф будааст: *Махмал-Парӣ аз Худоёр бача оварданро дар ҷугихона рӯшод кард* [208, с.62].

Нависанда бо баъзе шароитҳо ва тарзи зисти мардуми ин маҳалла эътироз баён мекунад. Ин эътироз дар нутқи персонаж, ки ба **ҷугихона** келин шуда омадааст, ин тавр садо медиҳад: Ҳатто Алёшаро нагузорам, ки ба ин **девонахона** (ҷугихона) биёяд [209, с.63]. Дар муносибат бо ин гурӯҳи этникӣ Сорбон вожаю ибораҳои **ҷугӣ, ҷугиён, ҷугигӣ, талбандаҳо, зани тубрабакиф, бачаҳои тубрадор, Сардор-ҷугӣ, хӯрамхобрав** (мардони ҷугӣ), **ҷугидухтар, лӯлидухтар, сигандухтар, тоҷикҷугӣ, ҷугибачаҳо, лӯлӣ, ҷугичаҳо, ҷугимарди ҳатул, Тағой-ҷугӣ** ва амсоли инҳоро истифода бурдааст. Чанд мисол: -*Дидаӣ ё шунидаӣ, ки ҷугӣ бо қавме ё касе ҷангида бошад. Не, албатта! -Чунки ҷугӣ-мардум тарсончак.* [208, с.11].... *даҳони Сардор-ҷугӣ воз монд* [208, с.14]. *Ҳамита будӣ, ки ҷугидухтар не гуфт!* [208, с.19].

Зани Худоёр - Меҳрӣ ҳоло ҳам назди мулло мерафт. Чун мард донист, ки занаш безурёт аст, масъалаи ба хона овардани ҷугизанро ба миён гузошт, зеро хунаш омехта бо хуни ҷугизан Махмал, ки набераи Чинии афсонавӣ буда, аслаш тоҷикҷугӣ аст [208, с.25].

- **Сигандухтар?**

- *Не, украинка. Чаро чунин пурсидӣ?*

- Бисёр зани зебойй... *Лӯлидухтарон* ҳамин хел хушгил ва шӯху ширинкори шахрошӯб мешаванд [208, с.29].

Диалектизмҳои лексии маҳдудистеъмол дар романи «Росу» серистеъмол аст. Ин роман воқеаҳои дахшатбори оғози солҳои 90-уми қарни бистумро ба таври тамсилӣ инъикос мекунад. Бинобар ин, дар заминаи тарз ва сабки баёни классикии омехта бо лафзи мардумӣ дар забони роман як идда вожаҳои истеъмол ёфтаанд, ки хусусияти диалектизмҳои лексии хосро ифода мекунанд, ки як қисми онҳо ба диалектизмҳои лексии маҳдудистеъмол тааллуқ дорад. Чунончи: *сингор* (мисл, монанд), *гандахона* (ҳочатхона), *вағзидан* (аланга задан), *ён дода* (қитқоро кушода), *гаргин* (чиркин), *қарқӣ* (ифлос), *қуян* (туркӣ-узбекӣ: харгӯш), *дасти зӯр қардан* (таҷовуз ба номус), *тағидомонӣ* (махфӣ, пинҳонӣ), *лабидомонӣ* (ошқоро, рӯйрост, кушод) ва амсоли инҳо. Чанд мисол: *Туфаиш гализи часпак буд ҳамчун рағи қуян, ки қасоб аз миёни рони чокқарда бурида бошад* [207, с.51]. *Чӯча паҳлавонона ён дода пас рафт* [207, с.37]. *Мушон вағзиданд, сӯхтанд, пӯсташон чунон ки мӯву пӯсти хук аз оташи насронӣҳо* [207, с.10]. *Росу ангора сохт аз ман. Росу гамӣ гашт, ки ин ҳам барои ўст, ўро паст қарда, сингораширо рабоянд.*

Диалектизмҳои лексии маҳдудистеъмол дар маҷмуаи «Мағзреза» ба таври фаровон истифода гардидааст. Дар маҷмуаи ҳикояҳои Сорбон, ки таҳти унвони «Мағзреза» нашриёти «Адиб» онро соли 2013 ба таърифи расонидааст, бештар аз 200 ҳикояи хурду калони адиб фароҳам омадааст. Ин ҳикояҳо солҳои 2006-2011 иншо шуда, асосан, воқеаву рӯйдодҳои даҳсолаҳои охири даврони истиқлоли инъикос мекунанд.

Таҳлилу таҳхис нишон дод, ки нависанда дар ин маҷмуа бештар аз 250 номгӯи диалектизмҳои гуногунавъро истифода бурдааст. Дар матни онҳо диалектизмҳои лексии хоса ҷойи асосиро дар инъикоси воқеаву ҳодисаҳо, тарзи зисти мардум, майишат ва муоширати онҳо ишғол мекунанд.

Диалектизмҳои лексии маҳдудистеъмол, ки асосан дар доираи лаҳҷаҳои сарғаҳи Зарафшон дар гардишанд, истифода бурда мешаванд: *талогу* <решаи *талог//талох* калимаи ҳамгунӣ буда, дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба маънои I. испурч

(сийолавак); П. санглох [38, с.202] ва дар заминаи маъноӣ дуҷум хусусияти маҷозӣ пайдо карда, дар матн маъноӣ «меъдае, ки сангро ҳам ҳазм мекунад» ба кор рафтааст: - *Боз забон дорад, ки гап мезанад, масхара мекунад. Таллоғу... Заҳри баданат* [206, с.6]; **Олуғда** (бадкаҳр, боғазаб) - ин вожа ба маъноӣ мазкур дар лаҳҷаҳои Мастҷоҳи кӯҳӣ роиҷ аст [92, с.178]. **Олуғда** ба ҳар кадом менигарист [206, с.7]; **мабраз** дар лаҳҷаҳои Бухоро ба маъноӣ «халоҷо» [219, с.142] ва дар забони гуфтугӯӣи ҳозира «ҳочатхона» роиҷ аст: *Ва ӯро дар пешгаҳи мабраз пайдо карданд* [206, с.8]; **ҷир-ҷир** < решаи ҷир, асосан, дар лаҳҷаҳо ба маъноӣ «равған» [38, с.246] ва номи паранда маъруф аст. Дар шеваи ҷанубӣ мафҳуми «як навъи кабк»-ро дар калимаи **ҷиркавг** ифода кардааст [230, с.883], аммо дар матни ҳикоя персонаж номи матоъро аниқ надоништа, таркиби овозии мафҳуми ба ӯ лозимро чун номи матоъ ба забон овардааст: *Як матои ҷир-ҷир буд, чӣ буд?* [206, с.9]; **кебидан** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маъноӣ «тарсидан, рамидан, ҳаросидан» [230, с.330]-ро дошта, дар лаҳҷаҳои Китоб мафҳуми «қач рафтани аз роҳи рост баромадан, калавида роҳ рафтани» [38, с.174]; лаҳҷаҳои Бухоро: «рамидан, ҳаросидан, истиҳола (ибо, шарм)» [219, с.125]-ро ифода мекунад, ки Сорбон онро ба маъноӣ «истиҳола, ибо» дар матни зерин истифода кардааст: *Хурӯси ҳамсоя аввал кебида меомад. Сонӣ омада, намерафтагӣ шуд* [206, с.16]; **ласк** (лас) ва **тавор** номи матоъҳои арзонбаҳое мебошанд, ки аз онҳо ҷома медӯзанд. Нависанда дар офаридани симои зоҳирии персонаж барои нишон додани мансубияти иҷтимоӣ ӯ тавассути тарзи либоспӯшӣ шахсияти гадоро нишон додааст: *Ҷомаи сиёҳи ласк ё тавор дар бар, аз болои он фӯтаи сурхи нухадор мебандад, ки мардумро расм нест; рӯзи азо чунин миён банданд* [206, с.22]; **буғак** - гиребони тасмашакли гирд [219, с.55]; **буғак** - як навъ куртаи занонаи пар-пари остинтаранг, зеркурта [230, с.117], дар матни ҳикоя Сорбон вожаи **буғакро** ба маъноӣ, ки дар лаҳҷаҳои Самарқанду Бухоро ва Панҷакент маъмул аст, истифода бурдааст: *Сӯзанаки дар буғаки гиребони курта задашро кушода пеш мезад очеш* [206, с.41]; **ҷуғулӣ** < аз решаи **ҷуғул** ба маъноӣ «хабаркаш, иғвогар, фитнаангез» [219, с.242] мафҳуми фитнагариро ифода мекунад; дар лаҳҷаҳои Китоб – «хабаркаш» [38, с.218] дар тасвири адиб низ

маънои фавқ инъикос ёфтааст: *Аккаҳо низ буданд миёни онҳо; дум макконда ва хиш-хиш миёни зогон чарида, меангехтанд, **чуғулӣ** ё извогарӣ мекарданд, ҷанг меандохтанд* [206, с.47]. Нависанда хислати манфии персонаж – **акка**-ро аввал бо феъли «ангехтан» тавсиф дода, бо он конёе нашуда, ҷуфти муродифи **чуғулӣ** ё **извогариро** бар тақвияти он дарҷ намуда, хислати манфурро бо мафҳуми ҷангандозӣ (ҷанг меандохтанд) ҷамъбаст кардааст, ки дар кушодани ҷунин хислат нақши диалектизми **чуғулӣ** кам нест; калимаи чормағз номи меваи маъруф аст, Сорбон дар матни як ҳикоя муродифҳои адабию лаҳҷавии он: **ҷавз** (аз шакли ҳиндуориёии *гавз*), **гирдакон** истифода бурдааст, ки онҳо хусусияти ҳаммаъноӣ дошта, адиб он силсилаи муродифиро на танҳо бо мақсадҳои услубӣ, балки барои зинда кардан ва умумӣ гардонидани шаклҳои классикию лаҳҷавӣ ба кор бурдааст: **Чормағз ба нӯл гирифта, сӯйи адири шахи Сафед мепариданд. Гирдакон дар адири тез қарор наистода паст мерафт. Баъзе зогон олуғда гашта аз ҷанголи дигаре ҷавз бурданӣ мешуд** [206, с.47].

Дар ҷуфти муродифии **мумсику бағийом** Сорбон ҳадди баланди хислати хасисӣ ва хирс ба молро нишон додааст, ки дар ҷузъи дуоми вожаи сохтаи **бағийом** решаи он **ғийом** маънои «*гун кардан*», «*ҷамъ кардан*»-ро ифода кардааст: *...чун одамони мумсику боғийм ҷой мекоҳонанд* [206, с.47].

Дар бобати мушаххас номгузорӣ кардани анвои **чормағз** нақши диалектизмҳои луғавии маҳдудистеъмол бағоят муҳим аст: **ахч** (чормағзи пӯчоқтунук), **галберак//галбелак** (чормағзи сермағзи пӯчоқаш сӯроҳ-сӯроҳ) [38, с.226], **калопуч** (навъи чормағзи пӯчоқаш сахт): **Чормағзи ахча чид** [206, с.63]. *Сонӣ ҳама калопучҳоро он ҷо андохт* [206, с.64]. **Ахчаҳоро гӯр кунед, калопуч ба кӣ лозим** [206, с.64]. *Ана ин ҷо чормағзҳои галбераку ахчаро гӯр мекунем* [206, с.64].

Қайд кардан ҷоиз аст, ки теъдоди ҷунин диалектизмҳо дар забони ҳикоёти Сорбон хеле фузун аст ва бо овардани чанд намуна баррасии масъалаи мазкурро кутоҳ мекунем, **нагаф** (хариӣ (хараи) гандум), **васак** < дар забони яғнобӣ: «пӯсти гӯсолаи мурда, ки дар вай коҳ ҷой карда, барои ҷӯшидан ба назди гов мегузоранд» [220, с.39], **ҳалқак задан** (обро фурӯ бурдан, култ кардан), **фаҳидан**

(пару болашро сих кардани хурӯс), *чука* (сих, рост), *хурёк*, *гӯши гургак* (номи гиёҳҳои хӯрдани), *особ* (осиёб), *парраҳона* (парраҳои чархи осёб), *хуллондан* (пӯсондан), *лоланг* (саркут), *чоба/чова* (зарфи равшангир), *ажго* (чизу чора, сару либос), *ҷамарга* (харочот, харчи рӯзгор), *эдир кардан* (нарма кардани пистони гов), *шавнӣ* (ресмони тунуки тамоку (табак)гузаронӣ), *шировез* (муродифи *мелок*-чангаки чӯбин ё фулузӣ, ки дар он зарфи шир ё равшанро меовезанд) ва ғ.

2.3.2. Диалектизмҳои лексии фарохистеъмол

Диалектизмҳои лексии фарохистеъмол на танҳо барои аҳолии як минтақаи муайян, балки барои якчанд лаҳҷаҳои ҳамгурӯҳи дохили як шева ва инчунин, барои намояндагони шеваҳои гуногун ҳам метавонанд умумӣ бошанд. Дар қиссаи романҳои Сорбон бо теъдоди зиёди чунин диалектизмҳо дучор омадан мумкин аст. Чунки нависанда асарҳои худро барои хонандаи минтақаи муайян наменависад, бар василаи ин қабул диалектизмҳо забони осори вай барои хонандаи гӯшаю канорҳои гуногуни ҷумҳурӣ ва берун аз ҳудуди он дастрасӣ пайдо мекунад, забони ӯ, мақсади ӯ ва ҳадафҳои дар пеш гузоштаи адибро хонанда дарк менамояд. Дар бисёр ҳолатҳо вобаста ба мансубияти персонаж ба лаҳҷаҳои гуногун муаллиф ӯро вобаста ба шароитҳои иҷтимоӣ бо гуфтори маҳали худаш дар муошират инъикос ва тасвир менамояд.

Ба тариқи намуна баъзе мисолҳоро аз романҳои «Зуза» ва «Шаҳрбону» дида мебароем. Масалан, вожаи *башкон* ба маънои «бачагон, бачаҳо» дар ҷумлаи зер дар нутқи тасвири адиб ин гуна истеъмол ёфтааст: *Мебуд аз баландиҳо зуза мекашид, пайғом мефиристод, ки дар талоши ҳаётим risksи башкон меҷӯям* [204, с.21]. Ин диалектизм бештар дар гӯйиши мардуми Хучанду Конибодом ва Исфара ба қор меравад. Ё ин ки, мафҳуми «аз худ рафтани» дар мисоли поён бо феъли *ёзидан* ифода шудааст, ки дар заминаи маҷоз чунин падида хоси лаҳҷаҳои мазкур мебошад: - *Гап назадам, ёзидӣ. Лингата аз осмон мебиёрам!* [210, с.54]. Аммо вожаи *линг* хусусияти калимаҳои зикршударо надорад, доираи густариш ва истеъмоли он хеле васеъ аст. Намояндагони қариб ҳамаи шеваҳои забони

точикӣ ин калимаро чун унсури фаъоли гуфтугӯӣ мефаҳманд ва дар вазъияту шароитҳои мусоид чун муродифи калимаи пой онро ба кор мебаранд. Калимаҳои лаҳҷавии хоси манотиқи шимолии Тоҷикистон дар забони осори Сорбон ҷиҳати бе душворӣ дарк намудани маънӣ бо муродифҳои умумитоҷикияшон: **шоридан-чурридан** дар матн оварда мешаванд. Чунончи, овезон шудан ва ё ба як тараф қач шудани хамир дар ин матн чунин инъикос ёфтааст: *Хамир набояд шорад. Хамир суст бошад ё миттазада намедорад. Лаби нонат чуррид* [210, с.68]. Феъли ҳоли «гирифта» дар шакли **гирон** тибқи талаботи калимасозии лаҳҷаҳои шимолӣ сурат гирифтааст. *Худо мегӯяд, ки моли мардум сари роҳ барояду гирон гурезанд* [210, с.71].

Калимаи «суммот» ба маънии «рӯй, чеҳра» мафҳуми манфӣ дорад, яъне он дар ҳолате истеъмом мешавад, ки персонаж аз дидори рӯйи каси дигар шод нест: *Мешуд, аз ноилоҷӣ мешуд... Аз ноухдабароии ту мешуд,... суммотат ва ранги рӯят мегӯяд, ки ягон бало хезонда омадӣ* [210, с.59]. Ин тоифа тобишҳои маъноӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бештар бо ҷуфти муродифии **афту башара** ифода меёбад. Калимаи **лелак** хусусияти маҳдудистеъмомӣ дорад ва муродифи дигари лаҳҷавии он вожаи **чилик** мебошад. Дар забони адабӣ муродифи онҳо **ангушт** аст: *Лелак зад ба думгозааш шӯ* [210, с.61]. Дар ин матн диалектизми думгоза ба маънои «дунба» агар хоси гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ бошад, пас вожаи **шӯ** хусусияти умумитоҷикӣ дорад ва он барои ҳамаи қишрҳои ҷомеа ва намояндагони шеваҳои тоҷикӣ дастрасу фаҳмост ва муодили адабии он калимаи «шавҳар» мебошад.

Дар мисоли дигар муродифҳои наздикмаъно шуда омадани калимаҳои лаҳҷавӣ ва забони адабиро дар поён мебинем, ки вожаи **бурчак** ба маънои «кунҷ» барои ифодаи мафҳуми нисбатан васеътар ва калимаи кунҷ ҷиҳати ифодаи мафҳуми тангтар ва мушаххастар ба кор рафтааст: *Калонхон гардан тоб дода ба бурчак ва кунҷи сандалӣ нигарист, ки мор бошад, аз он ҷо бояд сар барорад* [210, с.63]. Вожаи **бача** дар лаҳҷаҳо баробари нишон додани мафҳуми чинс, инчунон маънои умумии фарзандро ҳам ифода карда бо калимаи додо, ки он дар ғӯйишҳои мардуми Зарафшон ва манотиқи кӯҳистони шеваи шимолӣ

зиёдтар истифода мешавад: *Ман надонам, ки чӣ шуда? Донам, ки додою бачча сохтед ин бозиро* [210, с.65]. Дар водихо ва марказҳои фарҳангӣ дар шеваи шимолӣ мафҳуми падар бо калимаи **дада** ифода меёбад: - *Дада! Посух нашунид. Ман мемурам* [210, с.77]. Мисоли ҳамин дар гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ барои номгузори мафҳуми «шавҳари хоҳар ё холаю амма» агар дар шеваи ҷанубӣ унсури луғавии **язна** зиёдтар роиҷ бошад, пас дар лаҳҷаҳои шимолӣ асосан диалектизми **почо** фаровонтар ба кор меравад: *Пасон Калонхон зуд-зуд назди почо меодадагӣ шуд ва рӯзе гоҳи танаффуси дароз мактаб омаду духтарро ба дискотека хонд* [210, с.44]. Мисли ҳаминҳо диалектизмҳои **қисирча** (моли аз зоидаи мондагӣ), **ширлик кардан** (тир парондан) ва амсоли инҳо хусусияти фарохистеъмолӣ доранд.

Диалектизмҳои лексикӣ фарохистеъмолӣ, ки аз доираи шеваи шимолӣ берун баромадаанд, дар лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ дучор меояд: **сархарчак шудан** (калавидан), **фир//фър гаштан** (давр задан, чарх задан), **ҳавола хӯрдан** (паридан, партофта шудан): *Ба сар рафт меш. Сарчарчак шуд гург ва думи хеш доштани шуда фир гашт. Ҳавола хӯрда ба нишебӣ гелид* [204, с.30].

Калимаю таркибҳои зикршуда қариб дар аксари типҳои гурӯҳҳои лаҳҷаҳои шеваи ҷанубӣ истеъмол меёбанд. Феъли таркибии номии **қурт кардан** ба маънии «фурӯ бурдан, култ кардан, хӯрдан ва ошомидан дар баробари лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор, ҳамчунин, дар гӯйиши ҳардурӣ [108, с.215] ва забони яғнобӣ: **қурт** (култ, чуръаи об) аз вожаи **қуртак** (гулӯ, хекиртак) ва **қуртонак** (дар забони яғнобӣ: қурт кардан, фурӯ бурдан) низ дучор омадааст: *Худи Хол онро дудаста дошта, бе ҳеҷ сухан ба лаби Шубон бурд, то қурт кунад* [204, с.34]. *И қурти опим тапар жавом* (Як қурт об дех, нӯшам). **Қуртаким ду-се руз аст, дахшчӣ** (Ду-се рӯз шуд, ки гулӯям дард мекунад). *Нун хишой, ки қуртон* (Нонро бихой, баъд қурт кун) [220, с.115]. Калимаи **манъгирифт шудан** ба маънои «ҳаял, таъхир, дер кардан, дер шудан» асосан моли шеваи ҷанубист: *йагон кор баромад, ки манъгирф шидан* [230, с.437]. *Ҳама шогирдон чунон нависанд, ки чун муҳрзада дар ҷое манъгирифт намешавад.*

Чуфти муродифии *ангу манг мондан* (хайрон шудан, гарангу гич шудан, дар ҳарос шудан) барои дар матн нишон додани ҳадди баланди вазъи равонию эмотсионалӣ (ҳиссӣ) ба кор рафтааст: - *Ҷаллоб ангу манг монд. Дардаш гирифт.* [205, с.40]; *келас* (калтакалос), харпанча андохтан (1) сахт часпидан ба чизе; 2) усул дар гӯштингирӣ), *қантар кардан* (дар чарогоҳ ба таври махсус бастанӣ пойҳои пеши асп то дур наравад), *туридан* (рамидан), *фӯку манаҳ* (чоғ), *тит кардан* (пахну парешон кардан), *хуркидан* (муродифи туридан, рамидан), мулӯх (аз шакли *мулаҳ* - маҷруҳ азкормонда, ноухдабаро), *бучча* (гӯшбурида, гӯшбучча < яғнобӣ), *далла* (миёнрав, хабаркаш, мунофиқ, фитнагар), *даллолӣ* (миёнравӣ дар харидуфурӯши бозори мол), *аранг* (базӯр), *тал* (теппа, баландӣ), *оча* (модар), *зак* (зах, замини сернам, намнок); *лахт* (порча, қисм, ҳисса), *кана* (коза, чайла), *луссак//лъс* (табақлес, косалес; хасис, зихна), *ғилбор* (ғалбери ғаллабезӣ), *бева* (зани бешавҳар, шавҳармурда), *буққа* (гови нар, наслдеҳ), *матал* (мақол), *подачӣ* (подабон) ва монанди инҳоро ба қатори диалектизмҳои фарохистеъмоле, ки истифодаи онҳо аз ҳудуди интишори лаҳҷаҳои шимолӣ берун мебароянд, шомил намудан мумкин аст.

Диалектизмҳои лексии фарохистеъмол дар романи «Ҷугӣ». Ин гурӯҳи калимаҳои хоси шева на танҳо дар доираи интишори ҳодисаву воқеаҳои роман, балки дар аксари лаҳҷаҳои мутааллиқи забони тоҷикӣ дучор меоянд. Чунончи: *ота* (падар), *шӯй* [Шавҳвар), *воз мондан* (кушода мондан), *дилгазон шудан* (дилгир шудан), *ҳанг* (қувват, мадор), *таёқ* (асо), *гар* (сабукпо), *арасот* (бисёр, калон, азим), тағору (болою поён; кофтани чизе), гизала (бадҷаҳл, тез), *авсун* (занони ду бародар), *соқ* (сиҳат), *мурдахона* (мотамкада), *ҳин* (вақт), *сағирхона* (хонаи бачаҳо, ятимхона), *мӯрӣ* (дудбаро), *дунг* (хам), *дуҷон* (эвфемизм: ҳомила), *ойим* (зан), *чечак* (номи беморӣ), *матал* (мақол), *ачоқ* (оғуш), *момо* (бибӣ), *ғалмағал* (ғавғо, шавқун), *қир* (баландӣ), *ҳайда* (ҳадя, шодиёна, муждагонӣ), *астар* (матои даруни кӯрпа ё чома), *авра//абра* (матои беруни кӯрпа ё чома), *рӯшод кардан* (ошкор шудан), *бобӣ* 1) бобо; 2) падар) ва ғайра.

Диалектизмҳои лексии фарохистеъмол дар романи «Росу»: **фӯк** (манах, чоғ), **эзоррагза** (эзори аз матои пашмини дастбофт дӯхташуда), **пишак** (гурба), **ҳатул** (беҳудагард, нокора, муғамбир), **чалаб** (фоҳиша, зани сабукпо), **шалҳа гардондан** (зада нарм кардан; дар лаҳчаҳои Бухоро: 1) ҷойи пастсифати гӯшт; 2) маҷ.: одами шилқин, дилбазан). *Калаю почаи молро табарчин карда, шалҳа гардонида, зери гӯшти тарозу гузошта, хушрӯякак клёнкапеч карда, «хуш омадед» мегӯянд харидорро* [207, с.52]; **мадору фара** (қувват): *Дар дасту пои Ҷосуву Роҷу мадору фара намонд* [207, с.10]; **хуй хӯрдан** (раҳо ёфтан): *Аз дасташ хуй хӯрда, парида ба девор задам* [207, с.29]; **ҷондор** (хайвон, махлук): *Ба назар ҷондоре аз поям доштанист* [207, с.38]; **Ачинабозор** (бозори муваққатии яклухтфурӯшӣ): *Баъди он на ба Ачинабозор меравamu на ту аз дунболам пойида мегардӣ* [207, с.55] ва амсоли инҳо.

Диалектизмҳои лексии фарохистеъмол дар ҳикояҳои «Мағреза». Пӯшида нест, ки ҳикояҳо маҳсули эҷодии дидаву шунидаҳои адибанд, ки онҳо дар манотиқи гуногун, дар суҳбат бо одамони касбу кори гуногун, намояндагони табақоти иҷтимоии гуногун мебошанд. Аз ин лиҳоз, дар ҳикояҳо ба қор рафтани диалектизмҳои фарохистеъмол, аз як тараф, барои оммаи васеи хонандагони тоҷик иншо шудани онҳоро нишон диҳад, аз тарафи дигар, жанри ҳикоя бо кутоҳию ҳадафмандии худ, бо истифода аз воситаҳои пуриқтидори забонӣ барои густариш ё ба умумӣ гардидани диалектизмҳо мусоидат мекунад. Масалан, вожаи **безеб** бо калимаи адабии **зишт**, **бад** муродиф мебошад ва дар нутқи лаҳҷавӣ дар баробари ифодаи мафҳуми **нохуб**, **нозебо** ҷиҳати тасвири рӯй, чеҳра он ҳамчунин, барои нишон додани ҳусни амалу кирдор низ ба қор рафтааст: *-Кори безеб мекунӣ старишина. Дами арақ баромад. Маззааш гурехт* [206, с.6].

Калимаи **алоб** чун муродифи **оташ** бештар дар лаҳчаҳои мардуми Зарафшон гардиш меҳӯрад ва дар дигар ғӯйишҳо асосан дар шакли **алов** роиҷ мебошад. Ин вожа дар забони ҳикояҳои Сорбон бо ҷуфти мантиқии худ калимаи **дуд** ҳамроҳ омада, маҷозан мафҳуми «пухтупаз» (таомпазӣ)-ро ифода кардааст: *Зеро дар хонае, ки ба номи ӯ аз гузаштагон мондааст, ягон кас нест; молу ҳол нест, кишту қор нест, дуду алоб ҳам нест; баъзан чароғ ҳам нест* [206, с.10].

Вожаи **бун** дар забони адабӣ ба чор маъно чун калимаи тоҷикасл маъруф аст: 1) тағ, зер; 2) поён, охир, интиҳо; 3) бех, реша, асос; 4) немератив барои шумурдани наботот, бех. Дар матни ҳикояҳо Сорбон ин вожаро ба маънои сеюми он, яъне «бех, реша, асос»-и бутта ба кор бурдааст: *то аз буни буттаҳои кайҳо боз дасти инсон нарасида кирму чирм ё гиёҳе пайдо карда хӯранд* [206, с.15]. Диалектизми сағрӣ дар лаҳҷаҳои чанубӣ дар шакли **сағрин//сағрын//сағрӣ** дучор омада, он мафҳуми «чузӣи анатомие, ки дар байни гардан ва сутунмуҳраи баъзе ҳайвонот: *асп, хар, гов, қутос* воқеъ аст»-ро ифода мекунад. Бо мақсади чалби таваччуҳи хонанда маҳз ба ҳамин паҳлуи масъала нависанда рӯ оварда, ин вожаро бо калимаи **гардан** чуфт бастааст, ё ин ки вожаи **рӯда** ҳамчун узви дарунӣ дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳо маъруф буда, хусусияти умумиточикӣ дорад, Сорбон онро бо муродифи лаҳҷавияш **рубчак//ручак//ручик** чуфт баста, диққати хонандашро ба объекти амали персонаж равона кардааст: *Зеро на танҳо говҳои ба табъи нозукаш нофорро зада сағриву гардан ё думғозаашонро чок карда ё дарида рӯдаву рубчакашонро мебарорад* [206, с.27]. Феъли **ҷакидан** дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ барои ифодаи мафҳуми «сергапӣ, бисёр гап задан, лаққигӣ» маҷозан ба кор меравад. Дар баробари ин, вожаи мазкур дар муҳити лаҳҷаҳои чанубӣ «аккоси сағ»-ро нишон медиҳад [230, 872), ки ҳамин маъниро Сорбон танҳо бо истифодаи диалектизми мазкур ба кор бурданро салоҳ донистааст: *Ба назар аз тарси хеш мечакид (сағ)* [206, с.48]. Ё ки, мафҳуми «сағи оворагард, дайду, бесоҳиб» дар тасвири Сорбон тавассути диалектизми **ҳайдав** сурат гирифтааст, ки он дар шеваи чанубӣ ба маъноҳои 1) зуд, тозон; 2) бекор; 3) шитоб кардан [230, с.787] ва дар лаҳҷаҳои Китоб ба маъноҳои 1) бекор, бесоҳиб; 2) барабас, беҳуда [38, с.240] бештар маъмул мебошад. Чунин сағҳоро одамон нобуд мекунанд: *Чанде пеш сағи ҳайдавро чизе хӯронданд* [206, с.48].

Ба ҳамин тариқ, дар забони ҳикояҳои Сорбон низ теъдоди зиёди диалектизмҳои фарохистеъмоли амсоли **гаштак** (навбат, оши ҳарифона), **қумоч||қӯмоч** (нони тобагӣ, тағиаловии чӯпонӣ), **ошдон** (оташдон), **чакак задан** (чапакзанӣ, қарсақ задан), **занмурда** (марди мучаррад, безан), **шӯмурда** (зани бева), **сарторик** (ҳомила шудан), **дӯнг** (хам), **андохтан** (тир парондан), **обчак**

(обила), *ҳавай* (ҳамон), *яла* (кушода, боз), *фиркидан* (калимаи тасвирӣ, садои асп), *чоргов* (бо дасту пой роҳравии кӯдак), *чур* (сих), *катагӣ* (бодигӣ, ҳавобаландӣ), *мунда//мундӣ* (кӯзаи лабшикаста), *мараз* (бемории маҳав; маҷ. одами бадният), *гизала* (бадқаҳр), *ношургӣ* (ношукрӣ), *чалаб* (фоҳиша, зани сабукпо), *нисбат* (номзад), *чика* (катра, чакра), *бачо кардан* (руст кардан, пинҳон кардан) ва амсоли инҳо, ки чун намуна барои тақвияти фикр пешниҳод гардидаанд. Аксарияти диалектизмҳои зикршуда баромади тоҷикӣ доранд ва барои мақсади адибро ба таври мушаххас дар матни романҳо, қиссаҳо ва ҳикояҳои инъикос намудан, истифода мешаванд.

Диалектизмҳои маҳдудистеъмоли ва фароҳистеъмоли осори Сорбон ба мавзӯҳои гуногуни ҳаёт марбут мебошанд ва барои номгузориҳои ашӯву ҳодисаҳо ба кор рафтаанд.

2.3.3. Диалектизмҳои этнографӣ

Диалектизмҳои этнографӣ як қисми калимаҳои ҳосии шева ва ё лаҳҷаҳои ҷудоғонаро ташкил медиҳанд. Оид ба моҳият ва хусусияти диалектизмҳои инҳо, ки бо ҳаёти этникии мардум марбутанд, ифодагари мафҳумҳои мебошанд, ки ба рӯзгор, амалиёти рӯзгордорӣ, расму оин ва суннату анъанаҳои гурӯҳҳои хурд ва бузурги этникӣ алоқамандӣ доранд, Н. М. Шанский онҳоро диалектизмҳои этнографӣ номида, чунин аломатҳои ҳосии онҳоро қайд кардааст: аз калимаҳои шевагӣ иборатанд, ки номи ашӯ, ҳодисаҳои ҳосии ин ё он маҳалро ифода менамоянд ва ба воситаи зиндагиву фаъолияти меҳнатии сокинони ҳамон маҳал муайян; дар забони умумихалқӣ муродифҳои худро надоранд ва предметҳои ҳодисаҳои ба воситаи ин гуна калимаҳо ифодашаванда низ дар ҳаёти одамон расмияту умумият пайдо накардаанд; онҳоро бо калимаҳои умумихалқӣ иваз кардан мумкин нест, зеро онҳо барои ифода намудани ашӯву ҳодисаҳои маҳаллӣ ягонаи воситаи асосии забони маҳаллӣ ба шумор мераванд; дар зарурат ин гуна калимаҳо ҳатман бо шакли асосии худ ва ё ба воситаи тафсири муфассал эзоҳ мейбанд [98, с.60]. Ана ҳамин тавзеҳи Н. М. Шанский дар китоби дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» [98, с.60] низ дарҷ ёфтааст. Бино ба андешаҳои Т.

Мақсудов «Ба ин гурӯҳ калимаҳое дохил мешаванд, ки предметҳои зиндагӣ, хоҷагӣ ва маросимҳои гуногуни халқиро номбар мекунанд» [37, с.17]. Номбурда диалектизмҳои этнографии лаҳҷаҳои Исфараро аз лиҳози мавзӯ ва моҳият ба 13 гурӯҳ ҷудо карда менависад, ки «диалектизмҳои этнографӣ – номҳои маҳаллии асбобу анҷомҳо қисман дар забони адабӣ ё худ умумихалқӣ ва ё шеваҳои дигар низ муродифҳои худро доранд, ё ки баъзеашон айнан мавҷуданд» [37, с.20]. Ба андешаи мо, Т. Мақсудов дар миёни истилоҳоти этнографизм ва диалектизми этнографӣ тафовут нагузошта, омехта карда, ба чунин хулосаи нодуруст омадааст, зеро этнографизмҳо дар забони адабӣ ва илми мардумшиносӣ чун истилоҳи лексикология баромад намоянд, онҳо ҳамчун як қабати диалектизмҳои лексикӣ объекти таҳқиқи шевашиносӣ низ маҳсуб меёбанд. На ҳамаи этнографизмҳо диалектизмҳои этнографӣ шуда метавонанд.

Муҳаққиқ Ф. Зеҳниева дар рисолаи «Сурудҳои маросими тӯйи тоҷикон», ки ин масъаларо аз лиҳози адабиётшиносӣ мавриди таҳқиқ қарор дода, «сурудҳои китобӣ» ва «сурудҳои даҳанакӣ»-ро дар робита ба се марҳалаи баргузори тӯй: «арафа ва ё тайёрии тӯй; тӯйи қалон (никоҳ); маросими баъдитӯй ё хотимаи тӯй» ба тадқиқ гирифта, дар манотиқи гуногуни Тоҷикистон мавҷуд будани истилоҳоти хеле зиёди мансуб ба тӯйро қайд кардааст [26, с.10-136]. Дар миёни истилоҳоти фароҳамомада мо бо ду навъи истилоҳот: 1) этнографизмҳои хоси забони адабӣ, ки умумигаштаанд: хостгорӣ, гаҳворабахш, никоҳ, миёнрав, сартарошон, мӯйбофӣ, базм, муборақбодӣ, ҷиҳоз, ходим, арус, домод, маҳр, тӯй ва ғ. ; тӯйи қалон, фотиҳатӯй, хутбаи никоҳ, арусталбон, домодбинон, қудо, хусур, хуштоман, тӯйбарӣ, келинфрорӣ, сару по, хаваргирӣ, ҳинобандон, либоспӯшон, дугонаталбон, шахбарӣ, шахмардон, домодбарон, падарвакил ё вакил, қалин//қалинг, арусхона, тӯйхона, пойандоз, маслиҳатошӣ ва амсоли инҳо; 2) Этнографизмҳои лаҳҷавӣ ё диалектизмҳои этнографӣ: *ҳафтаталбон* (Кулоб), *келинҷегон* (Исфара, Конибодом), *хунаталбон* (Ғонҷӣ), *талбон* (Самарқанд), *келинталбон* (Самарқанд, Ҳисор), келинсалом (Нурато), риштабанд (фориш, гаҳворабахш), *доманчок*, *домандаронӣ* (Ҳисор: гаҳворабахш), *кундапартӣ* (Варзоб), *пешинобин* (интиҳобкунандағони духтар

– Ҳисор, Рашт), *духтархушкун* (Кулоб), *овтозакун* (Оқсой, Самарқанд), *духтарбон//духтарсайлкун* (Истаравшан, Хучанд), *духтаринтихобкун* (Бадахшон), *оқсақол//авсақол* (хостгор – Кулоб, Варзоб, Ҳисор), *завчӣ//чавчӣ* (Ҳисор, Самарқанд, Истаравшан, Хучанд); *хӯскор*, *духтарков* (Бухоро), *гапрасон*, *хосгор* (Қаротегин, Дарвоз), *духтарталб* (Айнӣ), *хоҷа* (Сӯх) ва мисли инҳо: *рӯймолтиён*, *ҳагӯён*, *сафедитиён*, *қабулдорам*, *маълумкунӣ*, *ноншиканӣ*, *тукузбарӣ*, *сарупобинӣ*, *чизбинӣ*, *бисотбинӣ*, *чиҳозшумурӣ*, *қалинғирӣ*, *чалпақбарон*, *идӣ// беғоҳи идӣ*, *қинғолабозӣ*, *нисбатбозӣ*, *парчабурон//парчапоракунон*, *ҳезумбарон*, *ҳинобандон*, *рахтзанон*, *ҷойгаиштак*, *сурфакушоён*, *шаҳчаҳд*, *ҷилавдор//сарҷилав*, *кампирмурд*, *рӯбинон*, *рӯбинақ*, *рӯкушоӣ*, *ҷойандозон*, *тахтфаророн*, *ҷозундорон*, *ҷогаҳканон*, *торканон* ва ғайраро ба қайд гирифтааст [26, с.10-61].

Аз зикри этнографизмҳое, ки Ф. Зеҳниева дар робита ба маросими тӯйи тоҷикон дар тадқиқоташ истифода бурдааст, бармеояд, ки аксарияти кулро диалектизмҳои этнографӣ ташкил медиҳанд. Аввал А. З. Розенфелд фолклори маросими тӯйи тоҷикони Помир»-ро дар мақолаи «Свадебный фольклор и этнография» (1970) ба таври мухтасар мавриди баррасӣ қарор додааст.

Рисолаи фолклоршинос Р. Қодиров «Фолклори маросимии тореволюционии тоҷикони водии Қашқадарё» (1963), қаблан аз китоби Ф. Зеҳниева ба таърифи расидааст, доираи таҳқиқи он васеътар (маросими тӯй, мотам, маросимҳои мавсимӣ) сураг гирифта бошад ҳам, вале дар он танҳо баррасии унсурҳои фолклории маросимӣ дар заминаи маводи як минтақаи маҳдуд ҳадафи муҳаққиқро ташкил додааст.

Н. А. Кисляков соли 1951 дар мавзӯи «Оила ва издивоҷ дар байни тоҷикон» диссертатсияи докторӣ дифоъ кардааст, ки дар он марҳалаҳои тӯйи тоҷикони кӯҳистон дар шакли зайл нишон дода шудааст: 1) хостгорӣ; 2) тӯйи фотиҳа; 3) давраи пинҳонӣ ба дидорбинии арус ба омадани домод, ки ин марҳала бо унвони «қинғолабозӣ» низ маъмул аст; 4) омодагӣ ба тӯй ва адои қалин (маҳр); 5) тӯйи арусӣ, ақди никоҳ ва арусбарон; 6) Рӯбинон (Кисляков, 1951, 17) дар заминаи он

аз дахҳо номгӯи вожаҳои этнографӣ истифода бурда, онҳоро мавриди шарҳу тавзеҳ қарор додааст.

Мақолаи М. А. Ҳамидҷонова «Тӯи хатна – хатна дар байни тоҷикони болооби Зарафшон» (1981) бевосита ба ҷараёни баргузори тӯи суннати мусулмонон, ки дар миёни тоҷикон бо унвони *хатнатӯӣ*, *хатнасур*, *чукбурон* маъруф аст, бахшида шудааст.

Муҳимтарин дастоварди илмии этнографии солҳои ахири олимони тоҷик соли 1998 ба таърифи расидани монографияи Р. Л. Неменова «Тоҷикони Варзоб» ба шумор меравад, ки дар муқаддимаи он муаллиф роҷеъ ба тавсифи географӣ, маълумотҳои мухтасари таърихӣ ва аҳолии Варзоб таваққуф намудааст. Боби аввали рисола доир ба шуғли мардум ба корҳои хочагии қишлоқ, ғаллакорӣ, боғдорию ползкорӣ, чорводорӣ, пиллакорӣ нақл мекунад. Дар боби дуюм роҷеъ ба ҳунармандию касибӣ ва дар боби сеюм оид ба зиндагию маишати хонаводагӣ (оилавӣ): таваллуди тифл, давраҳои кӯдакӣ ва маросимҳои ба онҳо алоқаманд; маросими тӯӣ ва оинҳои он, ғизо ва деҳоти мансуб ба минтақаи Варзоб маълумотҳои муҳими таърихӣ этнографӣ ҷой дода шудааст.

Дар аксарияти мақолаву рисолаҳои ба таҳқиқи этнографизмҳои лаҳҷавӣ бахшидаи шевашиносон калимаҳои ин соҳа чун як ҷузъи диалектизмҳои лексикӣ хоси лаҳҷа ё гӯиши алоҳида пажӯҳиш ёфта, хусусияти духӯрагии онҳо ба инобат гирифта нашудааст, яъне калимаҳои ин гурӯҳ танҳо чун як бахши лексикаи лаҳҷа мавриди омӯзиш қарор гирифтаанду халос. Чунончи, ниг. ба мақолаи Ю. И. Богорад (1970, с.245-257), А. Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев (1980, с.99-204), Ш. Исмоилов (1982), М. Қаҳҳоров (1991), М. Маҳмудов (2005, с.97-108; 2006, с.27-42; 2007, с.33-48), Ғ. В. Набиева (1980, с.39-49), З. Замонов (АКД, 2008), Н. Гадоев (2012), Р. Сангинова (АКД, 2012), Ғ. Абдуллоева (АКД, 2013), С. Хоркашев (2014), Ҷ. Саидов (2016) ва диг.

Ҳ. Мачидов дар китоби дарсии «Забони адабии муосири тоҷик» [39] «диалектизмҳои этнографӣ»-ро ҳамчун як ҷузъи таркибии калимаҳои шевагӣ маънидод карда, зимни тавзеҳи моҳияти онҳо ин гуна таъкид кардааст: «Ниҳоят, калимаи шевагӣ ифодагарӣ мафҳуми хосаи ин ё он маҳал аст. Чунин калимаҳо

дар забони адабӣ муродиф надоранд ва ифодакунандаи ягонаи мафҳумҳои нодири маҳаллӣ мебошанд. Ин навъи калимаҳо ба номи диалектизмҳои этнографӣ маъруфанд» [39, с.153]. Номбурда ба ҳайси далел калимаҳои лаҳҷавии мансуб ба шевашиносӣ: *ганхӯрӣ* (зиёфати ҳарифона), *ревич* (хӯроке, ки аз орду равшан пухта мешавад), *гунпизанӣ* (аз шир чудо кардани маска); аз гурӯҳи шеваҳои марказ ва ҷанубӣ-шарқӣ: *кадулафкак* (кадупораҳои ҷӯшонидашуда), *мелок* (овезае, ки дар он шир ниғаҳ доранд) ва ғайраро чун намуна пешниҳод кардааст [39, с.153].

Муаллифони «Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ» ба таври хеле мухтасар диалектизмҳои этнографиро чунин тафсир намудаанд: «Диалектизмҳои этнографӣ. Номи ашӯҳо, амалу ҳолатҳои хоси ин ё он маҳал» [216, с.78]. Ба назари мо, чунин маънидодкунӣ ноқис буда, он бисёр хусусиятҳо ва тобишҳои забонию маъноии диалектизмҳои этнографиро фаро гирифта наметавонад.

Зимни баррасии мақоми диалектизмҳо дар асарҳои Ҷ. Иқромӣ муҳаққиқ Ш. Раҳимова дар робита ба лексикаи сару либос, дуруст қайд кардааст, ки «Диалектизмҳо маъноан гуногунанд. Як қисми онҳо диалектизмҳои ифодакунандаи номи сару либос мебошанд. Ин гурӯҳи этнографизмҳои асарҳои Ҷалол Иқромиро ташкил медиҳанд. Адиб ҳини тасвири ҳаёту рӯзгори қаҳрамононаш бо нияти пурра намоён сохтани ҷаҳони ботинӣ аз намуди зоҳирӣ, тарзи либоспӯшии онҳо сарфи назар накардааст» [69, с.56-60].

Ш. Раҳимова дар рисолаи худ «Диалектизмҳо ва вазифаҳои услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи асарҳои Ҷалол Иқромӣ)» [69, 73] ҷиҳати мақоми диалектизмҳои этнографӣ бо ҳамин унвон дар боби дуюм фасли ҷудогона (фасли сеюм) бахшида, вожаҳои лаҳҷавии ин гурӯҳро ба ҷаҳор бахш чудо кардааст: «а) этнографизмҳо, ки ба либос мансубанд; б) этнографизмҳо, ки ба хӯрок ва маҳсулоти ғизоӣ тааллуқ доранд; в) диалектизмҳо, ки расму оинҳоро инъикос менамоянд; г) диалектизмҳо, ки мафҳуми ашӯи рӯзгорро ифода мекунанд» [69, с.18]. Ва нонуфта намонад, ки ин таҳқиқот яке аз аввалин пажӯҳишест, ки дар мисоли маводҳои осори бадеии як адиб диалектизмҳои

этнографӣ дар он тасниф ва мавриди таҳлили луғавию маъноӣ қарор гирифтааст.

Ш. Исмоилов оид ба нақши диалектизмҳо дар достони «Мотами сафед»-и Гулрухсор тадқиқоти муҳиме анҷом дода, таъкид мекунад, ки «мутаассифона, дар забоншиносии тоҷик то ҳол чунин як асаре, ки дар он моҳияту мафҳуми калимаҳои этнографӣ пурра ва аниқ муайян карда шуда бошад, ба майдони истифода наомадааст. Ҳатто дар луғатҳое, ки ба истилоҳоти забоншиносӣ иртибот мегиранд, истилоҳи «этнографизм» умуман зикр наёфтааст» [172, с.145].

Номбурда менависад, ки мафҳуми диалектизмҳои этнографӣ ва этнографизмҳо аз ҷиҳати мақоми истеъмоли аз ҳамдигар тафовут доранд, вале ин масъала дар осори соҳаи забон ва услуби осори бадеӣ ва шевашиносӣ ба пуррагӣ ҳалли худро наёфтааст: «Вале ба пиндори мо, ба ин андоза маҳдуд донишмандони доираи мафҳуми луғати этнографӣ кори чандон савоб нест, зеро дар забони умумихалқӣ низ калимаю мафҳумҳое, ки номи предметҳои хоҷагӣ, ашёи рӯзгор, номи сару либос, урфу одат ва маросимҳои гуногуни халқиро ифода мекунанд ва моҳияти этнографӣ доранд, кам нестанд» [172, с.146]. Мақом ва доираи истеъмоли этнографизмҳо ба инобат гирифта, Ш. Исмоилов дуруст қайд мекунад, ки «этнографизмҳо як гурӯҳи калимаҳо мебошанд, ки онҳо ҳам ба забони адабӣ халқӣ-гуфтугӯӣ ва ҳам ба шеваю лаҳҷаҳои маҳаллӣ дахл доранд. Аз ин ҷиҳат месазад, ки ду гурӯҳи этнографизмҳо аз ҳам ҷудо намоем: а) этнографизмҳое, ки моҳиятан барои тамоми ворисони як забон умумӣ ба ҳисоб мераванд; б) этнографизмҳое, ки дар як ҳудуди муайяни ҷуғрофӣ паҳн шудаанд, яъне барои як гурӯҳи нисбатан хурди аҳоли хизмат мекунанд» [172, с.146].

Соли 2005 таҳти унвони «Вожаҳои этнографӣ дар романи «Занони Сабзабахор» мақолаи А. Холова ба таърифи расид, ки дар он интихобан чанд диалектизми лексикӣ, ки дар забони романи «Занони Сабзабахор» ба кор рафта, хусусияти этнографӣ доранд, аз қабилҳои *пачома, хамба, архуит, чаччуб, фурча, сарбанд, тоқча, рафакӣ, ташнов, сандалӣ, дучон* ва амсоли инҳо мавриди таваҷҷуҳи таҳрири қарор гирифтааст. Мутаассифона, агар мо дар мақолаи Ш.

Исмоилов (2001) баҳси илмиро дар атрофи мафҳуми этнографизм ва диалектизмҳои этнографӣ, тафовути байни онҳо, доира ва мақоми истеъмоли этнографизм ва диалектизмҳо, таснифоти мавзӯӣ ва таҳлили маводи фаровони хусусияти лаҳҷавидоштаро дар достони «Мотами сафед»-и Гулрухсор мушоҳида кунем, пас ин ҷиҳат ба мақолаи А. Холова [199, с.91-97] хос нест. Ҳамзамон, як афзалияти мақолаи калонҳаҷми Ш. Исмоилов дар он аст, ки муҳаққиқ диалектизмҳои этнографиро ба 6 гурӯҳи мавзӯӣ тасниф намудааст: 1) калимаҳое, ки мафҳуми ашъи хонаву ҳавлиро мефаҳмонанд; 2) калимаҳое, ки дар ифодаи номи матоъ, либос, пойафзол ва қисмҳои алоҳидаи онҳо меоянд; 3) калимаҳое, ки ба маросими дафн мансубанд; 4) калимаҳое, ки муносибати ҳешии одамро ифода мекунад; 5) калимаҳое, ки марбути номи узвҳои биологии инсон ва амалиёти ӯянд; 6) калимаҳое, ки мафҳуми гуногундоранд» [172, с.146-148].

Тадқиқоти нисбатан тозае, ки ба истеъмоли диалектизмҳои этнографӣ дар осори А. Самад қаблан дар шакли мақола [135] ва баъдтар дар намуди фасли ҷудогонаи рисолаи номзадӣ ба таъб расидааст, ба қалами Ҷ. Саидова (2019) тааллуқ дорад. Муҳаққиқи мазкур васеъ будани домани таҳқиқро сабаб пеш оварда, дар мақолааш диалектизмҳои этнографиро марбут ба мавзӯи «сару либос», «хӯрок ва хӯрокворӣ»-ро бо пешниҳоди маводи фаровон таҳлил ва таҳқиқ намудааст. Бевосита дар рисола пажӯҳишгар ин қабил вожаҳоро аз рӯи мавзӯ ва маъно ба 8 гурӯҳ: истилоҳоти марбут ба *сару либос* (либосҳои мардона, занона); *номи маросимҳо* (сартарошон, гаштак, певоз [Ширнавбат], *шаҳтоз* (тӯҳфаи домод ба арус), *кампиргел* (пешӣ арус беогоҳона гел задани хушдомани арус дар рӯзи тӯӣ); *номи ашъи мансуб ба хару асп*; номи *анвои нон ва хӯрок*; номи *васоити ороиши занҳо*; номи *ашъи рӯзгор*; *истилоҳоти кишоварзӣ*; номи *ашъи гуногун* тавсиф намудааст ва маводи фаровони фароҳамомада аз лиҳози лингвистӣ таҳлил ёфтааст [135, с.20-22].

Аз тавсифи адабиёти илмие, ки дар онҳо бевосита ва ё бавосита ба масоили марбут ба диалектизмҳои этнографӣ даҳолат шудааст, бармеояд, ки инъикоси мавзӯ роҷеъ ба мақсади таҳқиқ ба таври гуногун арзёбӣ шудааст, ки дар миёни

онҳо корҳои илмӣ Ш. Раҳимова (1992; 2002), Ш. Исмоилов (2001) ва Ҷ. Саидова (2011; 2019)-ро тадқиқоти нисбатан пурраву мукамалтар ҳисобидан мумкин аст.

Мунаққидони асарҳои Сорбон маҳорати баланди суҳанварӣ доштани ӯро таъкид кардаанд: «Сорбон аз зумраи нависандагонест, ки ба майдони адабиёт бо сабки нигориши вижа ворид гашт ва тавонист дар ин паҳноӣ бепоён пайроҳаи худро боз кунад ва аз он биравад. Вижагии чашмрас дар эҷодиёти Сорбон огоҳии жарфи ӯ аз расму оин ва суннатҳои кӯҳани мардуми тоҷик аст, ки дар асарҳои хурду бузургаш ба забони ширину рангин тасвир шудаанд» [207, с.8].

Диалектизмҳои этнографии осори Сорбон аз лиҳози мавзӯ гуногун ва аз ҷиҳати шумора фаровон мебошанд. Масалан, дар робита ба анъанаҳои маҳаллӣ, урфу одат, хусусиятҳои хоси номгузориӣ ашёву ҳаводис ва вижагиҳои муоширату муносибати байни одамон дар романҳои «Росу», «Шаҳрбону», «Зуза», «Ҷугӣ» ва ҳикояҳои дар даврони истиқлол эҷоднамудаи Сорбон рангорангии чунин унсурҳои луғавиро аз ҷиҳати мавзӯ мушоҳида кардан мумкин аст. Ин қабил диалектизмҳоро ба тариқи зайл тасниф менамоем: 1) диалектизмҳое, ки мафҳумҳои хешутабории хоси маҳалҳои ҷудогоноро ифода мекунанд; 2) диалектизмҳои ифодакунандаи сару либос; 3) лақабҳои одамон ва хусусияти онҳо; 4) диалектизмҳое, ки мафҳуми манзили истиқоматгоҳ ва биноҳои табиноташон гуногунро далолат мекунанд; 5) диалектизмҳое, ки ба урфу одатҳои мардумӣ марбут мебошанд; 6) диалектизмҳои ифодагари номи таомҳо, анвои нон ва маҳсулоти ғизоӣ; 7) диалектизмҳое, ки барои ифодаи мафҳуми асбобу анҷоми рӯзгор ба қор мераванд; 8) диалектизмҳое, ки барои номгузориӣ ҳайвоноти ҳонагӣ таъин шудаанд;

Баъзе хусусияти диалектизмҳои этнографии гурӯҳбандишуда дар фасли диалектизмҳои лексикӣ баррасӣ шудаанд. Дар ин фасл мо бештар ба он ҷиҳатҳое таваққуф менамоем, ки онҳо асосан ҷанбаи этнографии мафҳумҳо, номи ашёву таҷҳизот ва муносибати байни одамонро ифода мекунанд:

1. Калимаю истилоҳоти хешутаборӣ. Аввалин шуда, дар забоншиносии тоҷик аз рӯйи ҷинсиат калимаҳои хешутабориро Хоркашев С. (ҳоло

С.Раҳматуллозода) мавриди баррасӣ қарор додааст [144]. Ин гурӯҳи диалектизмҳоро вобаста ба мансубияташон ба чинс боз ба ду бахш чудо мекунем:

а) диалектизмҳои этнографие, ки ба мафҳуми мард ва мардона марбут мебошанд: «Сарсилсилаи калимаҳои хешутабории мансуб ба чинси мардона, бешубҳа, вожаи мард мебошад, ки... сермаъно буда, дар таркибҳои фразеологӣ низ истифода мешавад, бо пасванди шаклсозии -ак (мардак), бо пасвандҳои -ака (мардака), -ина (мардина), ҳамроҳ омада, шаклҳои гуногун пайдо мекунад» [144, с.6-7]. Вожаи *мард* дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» «чинси муқобили зан» маънидод шуда, маҷозан мафҳумҳои «одами далер, диловар, шучоъ, мубориз» ва «одами росткор, содик, ба аҳду паймон устувор» низ ифода мекунад [231, с.640-641], ки ҳамин гуна хусусиятҳои он дар шеваи ҷанубӣ бо баъзе тобишҳои дигари маъноӣ: «сахӣ, дасткушод» низ ба мушоҳида мерасад.

Дар осори Сорбон вожаи *мард* дар шакли ҷамъ ба маънои аслияш дар нутқи персонаж, ки намояндаи чинси муқобил аст, ин тавр ифода ёфтааст: *Лекин ун ризка мардон рӯёнда натонанд. Мардон хӯрамховрав* [208, с.18]. Дар шакли мардина дар романи «Росу» дар нутқи тасвирии нависанда зимни инъикоси олами ботинии персонаж барои ифодаи мафҳуми умумии чинси мард ба кор бурдааст: *Лекин намехост ягон мардина ба он ҷо ояд* [207, с.19]. Ҳамин гуна мафҳум тавассути шакли дигари он – *мардак* ҳам ифода ёфтааст: *Гӯё як мардак мурғхонаашро чудо карда дода будааст* [207, с.56]. *Мардаки гузаштагӣ ҳавас мекунад* [207, с.58]. Дар ҳамин шакл як навъ мафҳуми эвфемистии мурочиати боэҳтироми занро нисбат ба мард-шавҳар нишон додааст, ки чунин тарзи корбурди вожа хоси нутқи лаҳҷавӣ мебошад: *Ман рафта дар қӯза об мебиёрам, мардак* [207, с.56]. Чунин тарзи ифодаи маъноӣ бо истифодаи аффиксоиди *-ҷон* моҳияти эҳтироми занро нисбат ба шавҳар зоҳиран бошад ҳам, дар назди дигарон дучанд гардонидааст: *Шумо интиҳоб кунед, мардакҷон!* [208, с.22].

Унсурҳои луғавии мард ду пасванди шаклсоз *-ак* ва *-ча* қабул карда, дар намуди *мардакча* барои ифодаи маъноии «мард барин», «лафзи мард якто», «ҷавонмардона» зимни аҳд бастану савганд хӯрдани ҷавонону наврасон ва гоҳо

калонсолон ба мушоҳида мерасад, ки чунин тобиши маъноӣ дар романи «Шаҳрбону» чунин инъикос ёфтааст: *Ягон вақт дар истгоҳ бинам, шаш сӯми дигар медиҳам.*

- *Мардакча барин?*

- *Мардакча барин* [211, с.32].

Вожаи *мардакча* дар муоширати муқаррарӣ маъноӣ таҳқирӣ дорад, вале дар матни боло дар нутқи диалогӣ аз оҳанги гуфтор маънии дигар – «дар кавлатон устувор ҳастед»-ро ҳис кардан мумкин аст.

Калимаи *мӯйсафед*ро дар матни асар Сорбон ба маъноӣ «марди калонсон» ба кор бурдааст: - *Мӯйсафед, маълум, ки вақтат хуш гузаштай.*

- *Хока* [210, с.40].

Сорбон калимаи *надарро* бештар дар нутқи тасвирии худ, вале вобаста ба минтақаи интишори шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ аз муродифҳои лаҳҷавии он – *додо, дада, ота, бобӣ* низ кор гирифтааст: *Додом як буз дошт, ҳамонро ҳам гург хӯрд* [208, с.33]. *Дада, маро сағира карданӣ ҳастӣ* [207, с.52]. *Ота, давидӣ, хуб буд. Боз чӣ шуд, ки шал шудӣ, пурсид духтар тоҷикона* [208, с.48].

Пӯшида нест, ки мардуми водии Рашту Ваҳё мафҳуми *надарро* тавассути истилоҳи *бобӣ* ифода мекунанд, ҳол он ки, ин вожа аслан ба ҳамин маъно роиҷ буда, тадричан дар натиҷаи таҳаввули маъно ба мафҳуми «падари падар ё падари модар» [231, с.189] соҳиб шудааст. Сорбон ҳамин хусусияти семантикии вожаи *бобо*-ро дар забони осораш чунин ба кор бурдааст: а) ба маъноӣ падар:

- *Бубахш, дия, бобим сахт нотоб шудааст* [208, с.82]. – Бобичон, бубахш!

- Ту ҳам..., - ҳавои даҳан кард [208, с.83]; б) ба маъноӣ падари бобо чиҳати ифодаи эҳтиром: - *Бобӣ, мегум, дар бемористони даврони Шуравӣ ҳам хобида будӣ?* [210, с.42].

Дар оини оиладории тоҷикон зан, ҳамсар бевосита ё дар назди дигарон номи шавҳарро ба забон наоварда, урфу одати аҷдодиро пос дошта, зимни мурочиат вожаҳои *дадеш, оташро* чун муҳотаб истифода мебаранд: - *Хонатон гурехтааст, дадеш* [206, с.41].

- *Чӣ шуд, оташ?*

- Чуғиён фирор карданд... [208, с.11].

Зимни муносибати сард ва нохуб доштани зану шавҳар пӯшида нест, ки чунин таомул риоя намешавад ва ба чойи эвфемизм ва сухани нарму шеворо унсурҳои вулгарию дуруштмаъно мегиранд: Дидӣ он *пирхарро*, ки шаби муродатон чӣ кор кард? Ман медонам он нобакорро! [211, с.31].

Унсурҳои луғавии *бобову бобокалон* барои ифодаи мафҳуми «гузаштагон», «авлоду аҷдод», «решаву бунёд» ба кор меравад. Барои боз ҳам таъсирбахш баромадани ниятҳои услубии худ адиб бо истилоҳи хешутабории мазкур таъбири «хафт пушташ»-ро, ки қаробати маъноии он бармало аён аст, ҳамроҳ ба кор бурдааст: *Чунин рӯсиёҳиро Росу ёд надорад. Бобову бибикалон ва ҳафт пушташ дучор наомадааст ба чунин ҳол* [207, с.48]. Ҳамин маънӣ дар забони персонажҳои ҳикояҳояш – аз забони образи тамсилӣ – сағ дар бобову бибӣ истеъмол ёфтааст: *Бобову биби ману ту Гург бошад, биё якҷоя кор кунем* [206, с.142].

Пӯшида нест, ки истилоҳоти *додо//дада, ота, бобо//бобӣ* (падар) нисбат ба вожаҳои *бобо, бобокалон* (падари падар, бобои падар) ва мафҳумҳое, ки барои инъикоси фарзанд амсоли чинси мардона истеъмол меёбанд, дар муносибати хешутабории ҳамхунӣ қарор доранд. Дар ин росто истилоҳи *ака* (бародар), *ука* (додар, бародари хурдӣ) мисол шуда метавонанд: *Ука хиҷолат кашид: «Ман ўро гуфтам ако». Ако чизе нагуфта, дар ба рӯйи ука зеҳн монд* [204, с.33]. Вале барои ифодаи мафҳуми **фарзанд** Сорбон корбурди муродифҳои услубии он – *бача, баррем, болам* (писарам) вобаста ба мансубияти персонаж ба ин ё он гурӯҳи этникӣ, масалан, тоҷикон ва ё чуғиён ҷои доништааст:

- *Ман надонам, ки чӣ шуда? Донам, ки додою бачча сохтед ин бозиро* [210, с.65]. *Ана ҳамин ҳамсоҷадухтар, баррем* [208, с.22]. *Охир ба даҳонҳо афтодем, болам. Мепурсанд, ки тӯй кай?* [208, с.21].

Агар бо корбурди вожаҳои лаҳҷавии ифодакунандаи мафҳуми **фарзанд**, писар нависанда унсурҳои луғавии тоҷикию узбекии *баррем* (писарам; тоҷикӣ); *болам* (писарам, бачам; узбекӣ) инъикос карда бошад, пас дар матни поён вожаи

ака дар нутқи персонаж хусусияти эҳтиром нисбат ба калонсолонро пайдо кардааст: *-Ака! Пулат ҳам лозим не...* [207, с.37].

Дар ифодаи мафҳуми *фарзанд, бача* вобаста ба ягон ҷиҳати хислат ва характер, ахлоқу одоби персонаж Сорбон аз вожаҳои *наҳтӯтӣ* – *бачаи эрка, нозпарвард; шумбача* – *писари беодоб, шӯху якрав* кор гирифтааст: *Ҳол он ки дар мулки мо ангезе нест, овозаи ҷанг ҳаст! Бардор, наҳтӯтиатро! Бачаат пеш-пешу худат аз қафо!* [211, с.36]. Ин *шумбача* тахмин бо ягон кас *дастбағиребон шудагӣ* [206, с.43].

Дар матни дигар бошад, Сорбон мафҳуми «бародари падар»-ро, ки дар нутқи гуфтугӯӣ ва забони умумихалқӣ дар шакли *амак//амакӣ* истифода мешавад, дар шакли классиқиаши ва дар намуди асл – *ам*, ки арабиасл аст: *ам (м)* – *амакӣ*, бародари падар [231, с.61] кор баста, мафҳуми «бародари модар»-ро бо калимаи умумиточикии *таго*, ки баромади туркӣ-узбекӣ дорад ва дар нутқи лаҳҷавӣ бо гунаҳои *тагойӣ//тага* маъмул мебошад, ифода намудааст. Ӯ ҳамчунин вожаҳои хешутабории *ҷиян* ва *додарзодаро*, ки нисбат ба якдигар муродифанд ва дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шакли *биёрзода* ва гӯйишҳои шимолӣ дар намуди *ҷиҳан//ҷийан* дучор меоянд, дар матни як ҷумла кор фармудааст: *Ин бад-он монад, аму тагоҳо мефармуда бошанд ҷияну додарзодаҳоро, то аз зане халос хӯрда, ҷавонтараширо ёбанд* [209, с.61]. Муносибати фарзандони *амма* ва *таго* бо корбурди истилоҳи *писарамма* саҳеҳ баён ёфтааст: *Чӣ гуфтанро надониста, ба писарамма рӯ овард* [210, с.49]. Ҳамин маънӣ тавассути ибораи исмии изофии *писари амма* низ ифода ёфтааст: *Аз масту аласт гуфтани мудир симои шуми писари амма пеши назар омад* [210, с.48].

Нависанда зимни гуфтугӯӣ персонажҳо лексикаи маҳаллии онҳоро ба инобат мегирад. Масалан, истилоҳи *таго*-ро дар шакли *тага* талаффуз кардан хоси лаҳҷаҳои Кулоб мебошад: *Пас чаро маро «тага» гуфтӣ?* [206, с.336].

Дар баробари истилоҳи хешутабории *ҳамхун*, ки зикрашон рафт, дар матни осори Сорбон бо вожаҳои хешутабории *ғайриҳамхун* ҳам рӯ ба рӯ шудан мумкин аст, ки корбурди онҳо низ тасодуфӣ набуда, бештар ҷиҳати инъикоси мақсадҳои услубии нависанда ба кор рафтаанд: *шӯй* [Шавҳар), *хусур, падаршӯ*

(падари шавҳар) вобаста ба тақозои мазмуни матн кор фармуда шудаанд: Дар нутқи тасвирии нависанда – **падаршӯ**: *Арус дудафта ва дупоя ҷуфта зада ҳамроҳи кӯрпа падаршӯ дур андохтанӣ шуд, зӯр нарасид* [210, с.58]. *Фақат ошиқаш дилмонда, ки маҳбуба бо хусур бозӣ дорад. -Дурӯз!!! Чоркитоб тикаву пора кунад, ки дурӯз.* [210, с.72]. **Шӯй** гур-гуркунон гузаро шуда шеб рафт [210, с.73]. Муносибати ночӯр ва вазъи хароби баъзе оилаҳо ба таври танқид чунин дарҷ ёфтааст: а) шавҳарони бадахлоку фосиқ – **шӯйи ҳаромхиштак**: *Лек тахмин занад, ки кори шӯйи ҳаромхиштак бувад, ки умраш ба ҳаромкорӣ гузашта* [210, с.64]; б) шавҳароне, ки дар назди аҳли оила қадру қиммат надоранд:

Ҳаминҳоро гуфта, ҳамроҳи шӯят намеравай-а?!

- Ту ба ман шӯй-пӯй нестӣ!

- Ман шӯй набуда, киям?

- Як саги дайду [211, с.9].

в) Шавҳароне, ки хислати дурӯягӣ доранд: **Шӯй** ранги мурғи тухмқавакарда ҷой мекофт, то дурӯзӯ рост бофта занро бовар кунонад, ки ба кӯҳистон равад [210, с.59].

Як хусусияти хоси истифодаи истилоҳоти ҳешутаборӣ дар осори Сорбон он аст, ки ӯ ҳаёти мардуми лӯлитаборро қаламкашӣ карда, ҷо-ҷо аз намунаҳои нутқи гуфтугӯии онҳо хӯшачинӣ ҳам кардааст: - **Дият** дар ноҳияи Сарисийе ба ўзбакзанак ошиқ шуда маро партофта рафт [208, с.17]. Дар лафзи ҷугиён вожаи дия мафҳуми «падар»-ро ифода кардааст:

- Дия кӣ?

- Падар [208, с.35].

Калимаи домод дар забони адабӣ ба се маъно: 1) номзади духтар; 2) шавҳари духтар; 3) марде, ки нав зан гирифтааст [231, с.387] роиҷ буда, дар лаҳҷаҳои минтақаи Рашт ва ғӯишҳои Ғарбӣ ва Шимолии Қулоб бо гунаҳои **думод//думот//дъмод//дъмот** (домод) ва **думодӣ//думотӣ** бо мувофиқати маъноҳои зикршуда дар истеъмол мебошад. Сорбон шакли бетағйири овозии он – **домодро** дар матни зерин аз забони **модарарус** (хушдоман) чунин ифода

кардааст: - *Домод, худат пайдогарӣ равию ман набераҳоро нигоҳ кунам, чӣ шавад?* [208, с.46].

Калимаи **домодро** бештар падару модарон нисбат ба шавҳари духтарашон кор мефармоянд, вале бародару хоҳарони духтар шавҳари ӯро дар лаҳҷаҳои чанубӣ бо истилоҳи **йазна, йазнагӣ** ном баранд, ин мафҳум дар ғӯишҳои шимолӣ бо диалектизми **пачо** ифода меёбад. Чунончи: *Пасон Калонхон зуд-зуд назди пачо меомадагӣ шуд ва рӯзе гоҳи танаффуси дароз мактаб омаду духтаронро ба дискотека хонд* [210, с.44].

Дар муносибати байни насли ҷавону наврас нисбат ба калонсолон баъзе истилоҳи хешутаборӣ барои ифодаи мафҳуми эҳтиром хизмат мекунад. Масалан, дар матни зер вожаи **амак** пеш аз исми хос омада, «бародари падар» маънӣ нашуда, эҳтиром нисбат ба калонсолонро далолат кардааст:...*ба амаки Араби Ҳолдон чизе нагуфта бурудӯз кард, то Девлох пиёда рафтан ба пайи мошин роҳи шахрро пеш гирифтани осонтар аст* [211, с.11].

Ба ин тариқа, аз баррасии истилоҳоти хешутабории ҷинси мардона аён гардид, ки диалектизмҳои ин гурӯҳ барои ифодаи мафҳуми хешони ҳамхун ва ғайрихунӣ ба кор рафта, асосан, бо ду мақсад: а) барои ифодаи маънои аслии луғавии калима; б) маънои иловагӣ гирифтани диалектизмҳо. Чунончи, **амак** – 1) бародари падар; 2) **амак** - барои ифодаи эҳтиром нисбат ба падарарус домод бо истифода аз он мурочиат мекунад ва умуман як шакли ифодаи эҳтиром аст: **ака** -1) бародари калонӣ; 2) **ака** – мурочиати хурдсолон нисбат ба калонсолон; ҳамин хусусиятро вожаҳои **оча, ота, таго, хола, амма, ана** низ доранд.

б) Диалектизмҳое, ки истилоҳоти хешутабории мафҳуми зан ва ҷинси занонро ифода мекунанд. Сарсилаи калимаҳои ин гурӯҳ вожаи **зан** мебошад, ки дар забони адабӣ «ҷинси муқобили мард» [231, с.435] маънӣ шуда, дар шеваи чанубӣ ба ду маъно: 1) аёл: муқобили ҷинси мард; 2) завҷа, ҳамсар, ҳамболин [230, с.267] маънидод шудааст. Дар забони осори Сорбон ин вожа барои ифодаи мафҳуми ҷинси занона ба кор рафтааст: *Зан тарсидаву кебида, аз паси буттаи зирк баромад* [210, с.73]. Сорбон дар романи «Ҷугӣ» истилоҳи **занро** ба

истиснои маънои аслиаш – «чинси муқобили мард», инчунин барои ифодаи «завҷа, ҳамсар» дар чанд маврид истифода бурдааст:

- *Зани ана ҳамин одам, украинии Русия.*

- *Зани худат-чӣ?*

- *Бухорой* [208, с.67].

Занаиш аз воқеа огоҳ гашта ӯро ронд [208, с.47]. Вожаи **зан** суффикси –**ак** қабул карда, шакли нав пайдо карда бошад ҳам, вале маънои аввалро ингоҳ доштааст: *Шӯро аз тори занак гелонд ва даст ба чашму рӯй кашид* [208, с.26].

Нақши вожаи **зан** дар сохтани калимаҳои мураккаб низ ҷашмас аст: *ҷугизан, зангирӣ, зангар, дузана, дузанагӣ, занмурда, бевазан, писарзан* (келин, арус, зани писар), *занталаб* ва ғ.

Вожаи **зан** ҳамчун ҷузъи асосӣ дар сохтани ибораҳои исмии изофӣ низ унсури фаъоли луғавӣ маҳсуб меёбад: *занони бордор, зани сабуқно, зани гар, занони сарторик, зани зо, зани нозо, занони зардинапӯш, зани калонӣ, зани хурдӣ, зани рӯймолбасар, занҳои дувуму савумаш* ва ғ.

Чанд намуна аз матнҳои осори Сорбон: *Лаби рӯймол ба рӯй мекашид, то чаши ба чаши нагардад бо занталаб* [210, с.49]. *Ҳама ҷо нақши пойи муш: андар гарди орди суфраи бевазан, дар гилу лойи навандуда* [207, с.17]. *Хушёр шав, зангарҳо бисёр* [207, с.36]. *Шиками ҷугизан дамид* [208, с.25]. *Модарам боз масъалаи зангириро пеш овард* [208, с.23]. *Зани зо ҳамин хел мешавад: нафасат ба нафасаш расад, бор мегирад. Лекин зани нозоя ҳазор бор расӣ, хушку холи мемонад* [208, с.37]. *Агар дар хона бошад, дуздии зани хурдӣ пардари якбара зада, аз тиреза нигоҳ мекард, ки зани рӯймолбасар кай меояду кай меравад* [207, с.19-20] ва ғ.

Вожаи **зан** бо этноними **ҷугӣ** ҳамроҳ омада калимаи мураккабсохти **ҷугизанро** созмон додааст, ки он як навъ ифодаи мафҳуми лексии чинсият ба шумор рафтааст: *Ранги ҷугизан зуд-зуд меомад* [208, с.21]. Чунин тарзи баён зимни ифодаи мафҳуми **сиганка** дар қолаби чинсияти грамматикии русӣ ба мушоҳида расидааст:

- *Кучои ҳамин сизанка ба ту маъқул? – Сизанка? Сизанка – авлод. Дигараш бегона* [208, с.36].

Дар баробари вожаи **зан** дар забони осори Сорбон боз бо диалектизмҳое, низ дучор омадан мумкин аст, ки онҳо баъзан чун муродиф ва ё дар ҳолатҳои дигар барои ифодаи ягон чихати мафҳуми **зан** ба кор рафтаанд. Масалан, аз назари мардон тоифаи заноне, ки бо онҳо муносибати маҳрамона доранд, бо унсури луғавии **ойим**, ки аслан туркӣ-узбекист, ном бурда мешаванд. Ин чихат дар тасвири Сорбон чунин инъикос ёфтааст:

- *Ошно шофир, маро ҳам то он ҷо бар.*

- *Он ҷо чӣ кор мекунӣ?*

- *Як ойим маро нигарон* [208, с.34].

Вожаи **бева** ҳам ба калимаи **зан** қаробати маъноӣ дорад, вале он дорои қутбҳои махсуси маъноӣ буда, бо ин хусусияташ аз вожаи **зан** фарқ мекунад. дар луғат **бева** ба маънои «зани шавҳармурда» ва «зани талоқшуда» тавзеҳ шудааст [231, с.168]. Азбаски занони бевамонда дар рафтору кирдор нисбатан озоданд, бинобар ин, дар атрофи ин вожа бештар мафҳумҳои манфӣ, таҳқиромез ва нафратангез садо медиҳанд. Чунончи, Сорбон вожаи **беваро** ба маънии аслаш – зани бешавҳар (Шавҳармурда) аз забони худи персонаж ин гуна ифода кардааст:

- *Бева бошам ҳам, дилам соф* [210, с.54].

Дар мочарои байни занони сатҳи маърифаташон паст, ин вожа хусусияти таҳқирӣ пайдо кардааст:

- *Бева худат чинқарча! Аз даҳанат барояду ба гиребонат занад!*

- *Бева худи ту, ки шӯйи ба ном ошиқат, ёдат намекунад* [210, с.72].

Зимни баланд гаштани оҳанги таҳқир вожаи **бева** ҷои худро бо унсури луғавии лаҳҷавии **килла**, ки маънои «саги мода»-ро дошта бо диалектизми **қанчиқ** муродиф мебошад, иваз кардааст:... *То роҳи мошингард даҳ-дувоздаҳ қадам монда буд, ки Калонхон беодобӣ кард: Чум килла!* [211, с.9].

Яке аз унсурҳои луғавии фаъол миёни калимаву истилоҳоти хешутаборӣ вожаи модар маҳсуб меёбад. Дар ҳамин шакли адабӣ, асосан, дар нутқи тасвирии нависанда ба кор рафта, дар гуфтори персонажҳо муродифи лаҳҷавии

он – **оча** бештар истеъмол ёфтааст. Дар забони осори Сорбон хусусиятҳои зерини ин вожа ошкор гардид: 1) ба маънои «модар» корбаст шудааст: **Оча! Ба кайк ситеза макун!** [211, с.30].

2) ҳамчун зухуроти эвфемистӣ ба ҷойи номи **зан** дар мурочиати шавҳар ба зан истифода шудааст: *Садое нест. Аз пас садо ояд: Куҷо шудӣ, очеш?* [210, с.73].

Истилоҳи туркӣ-узбекии **апа**, ки маънои асосии он «хоҳари калонӣ» дар лаҳҷаҳои шимолӣ [219, с.34], 1) «хоҳари калонӣ; 2) нисбат ба ҳама гуна зани аз худ калон; 3) модарандар, модари угай» [230, с.63] дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ мебошад. Дар забони осори Сорбон дар нутқи кавми лӯлитабор ба маънои «модар» корбаст шудааст:

- *Чӣ озорам медиҳӣ, апа. Як арус биёр, ки худата ҳурмат кунад, ҳам мана* [208, с.22].

Дар мисоли дигар ба маънои эҳтиром ба кор рафтани вожаи **апаро** мушоҳида менамоем: **-Ита нагӯ, апай Офат...** [208, с.47].

Вожаи **апа** чун воситаи ифодаи эҳтиром:

- *Ин хел нагӯед, апа: - дарро тела дода баромада.*

- *Мо аз кӯҳ нафаромадаем, мо ҳам шахрӣ* [207, с.28].

Калимаи **апа** мафҳуми эҳтиромро нисбат ба зане, ки персонаж ҳатто номи ӯро намедонанд, дар шакли апай **киҷон** дар романи «Росу» ифода ёфтааст: **Апай киҷон, натарсед! Мо ҳоло ҳам мурдаамонро наёфтем** [207, с.28].

Дар баробари ифодаи маънои аслии истилоҳи хешутабории хоҳар (ҳамшира) бо қабули пасванди **-ак** дар шакли хоҳарак мафҳуми як навъ оҳанги навозишӣ пайдо кардааст:

Бо вучуди ин, онҳо ҳамчун хоҳарони даврони ҷамолакӣ ҳамдигарро аҷош карданд [208, с.82]. –*Хез, хоҳарак. То хонаат бурда монам* [207, с.38].

Сорбон дар романи «Шаҳрбону» ба ҷои вожаи **апа** калимаи зебои тоҷикии **хоҳаркалонро** устодона ба кор бурдааст:

- *Хоҳаркалонашро аз Россия овардааст.*

Чунин духӯрагии маъноӣ истилоҳоти хешутаборӣ дар калимаҳои **хола** ҳам ба маъноӣ аслӣ: «хоҳари модар»; ба маъноӣ эҳтиром нисбат ба занҳои аз худ калон; барои ифодаи мафҳуми **хушдоман** низ ба мушоҳида мерасад: *-Чӣ гуфтед, хола? – бори нахуст калимаи холаро ба забон овард Шаҳрбону, ки наздиктарин кас модар бошад* [211, с.23]. *Худатона ҳашиш лахт накунед, хола!* [210, с.67]. *Дилатон насӯзад хола!* [211, с.26]. Ҳамин гуна хусусият ба калимаи **амма**, ки маъноӣ аслии он «хоҳари падар» мебошад, низ хос аст: *Шаҳрбону он замон ёздаҳ сол дошт ва баробари амма он сон ба марғи нобахангоми падар гиришт, ки модар нағириста буд* [210, с.46].

Диалектизми **мома** ба маъноӣ модари модар «бо вожаи **бибӣ** чун муродиф дар асари Сорбон истеъмол гардидааст. Хусусан, корбурди фаровони он ба нутқи персанаҷҳои романи «Чугӣ» рост меояд: Онҳо тела доданд ки назди **очаю момо** баранд [208, с.48]. *Саъбаю Булбул ба харфи момо парридан* [208, с.48].

Истилоҳи хешутабории ғайрихунии **модарандар** (модари угаӣ) дар шакли ба тағйироти овозӣ дучоргаштаи **мойиндар** корбаст шудааст: *Дар асл андешаи дигар бар сар зад: мебошад ки гардуна аз даст равад. Чунки мойиндар бояд боркарда буд* [208, с.48].

Дар зиндагии мардуми тоҷик дар муҳити оила муносибати байни **модари шавҳар, модаршӯ, хушдоман** ва **арус, келин, зани писар, писарзан** хеле муҳим мебошад. Ин истилоҳот дар равшантар ифода намуда муносибатҳои байни аъзои хонавода нақши муҳим бозиданд: *Ва кардаю нокардаи модарат як пул гардад, чунки ӯ нусхаи равшантари хушдоманҳои бад буд, ки сояи арус аз девор тарошанд* [210, с.67]. *Бо арус қаҳрӣ бошад ҳам хушдоман он ҷониб рафт, ки пешгардонаш кунад то ба авул нафарояд* [210, с.22].

Дар кушодани гиреҳи чунин муносибатҳо ва ба навъи хубу ганда чудо кардани хушдоман ва хусур истифодаи зарбулмасалу мақолҳои халқӣ хеле кумак кардааст: *донам, ки ягон кори бад кунам, гӯяд, ки ба хушдоманаш рафтааст «зеро мақоле ҳаст ки арус чил сол пеш ба хушдоманаш равад, домод ба хусур»* [210, с.67]. *Модар низ аз писар рӯгардон буд, ки болои гарӣ-саргарангӣ*

шабурӯз аз озӯши аруси шахрӣ канда нест хешу таборро бо як тори мӯйи ӯ нагирад [210, с.53]. Ин маънӣ дар фолклор низ маъруф аст:

Хушдомани хуб домода дӯст медора,

Хуштомани гандара Худо бардора.

Маҳорати эҷодии Сорбон на танҳо дар бозёфти диалектизмҳои муносиби мувофиқ ба забони асар, балки дар офаридани чунин шаклҳо низ беҳамто ба назар мерасад. Чунон ки дар ҷараёни тавзеҳи муносибатҳои байни *арусу хушдоман* нависанда калимаи мураккабсохти *писарзанро* чун муродифи *арус ва келин* кор фармудааст:

Аммо арус надонисту нафаҳмид, ки ҷаро чунин гӯяд хушдоман, ки дар ду олам тарафи писарзанро нагирад [210, с.65].

Дар романи «Росу» дар шакли келинд истифода шудани диалектизми келин гувоҳӣ намедихад, забони ғайр будани персонаж маҳсуб ёфтааст:

Табиб оҳиста баргашта рӯ ба зан овард:

- Нашинохтед, келинд?

- Нони гарм хӯред!

- Ташаккур келинд. Ботурбой наомаданд, маҷбур шудам, ки худам биёям [207, с.60].

Пӯшида нест, ки духтарони қадрас ва болиғи ҳанӯз шавҳар накарда дар нутқи лаҳҷавӣ бо истилоҳи *духтари хона* ифода меёбад. Ин маънӣ дар шакли киноя дар диалогҳои байни персонажҳо – Калонхон ва Шаҳрбону ин гуна тасвир ёфтааст:

- Чӣ хел зан?

- Хаёлат ҳоло ҳам духтари хона?

- Андарунат ҷоне чунбида...

- Куштиш... [210, с.57].

Маъноии муқобили *духтари хона* вожаи *нодухтар* аст. Ин мафҳум дар таркиби мақоли халқӣ ба кор рафтааст: *Ба хотири хотирҳо худро фурӯшанд, баъд пушаймон шуда: «Аз раҳмдилӣ хонаи шӯям нодухтар рафтам», гӯяд* [208, с.22].

Истилоҳи *духтар* бо этнонимҳои «*чугӣ, сиган ва лӯлӣ*» ҳамроҳ омада калимаи мураккаб сохта, ҳамзамон, барои забони асар ҷилои услубӣ бахшида ёрӣ расонидааст»: Ҳаминта будӣ, ки ҷугидухтар «не» гуфт! [208, с.19]. Вожаи сохтаи сиганка дар романи «Чугӣ» дар нутқи мардуми тоҷикзабон эпизоди дигар дар шакли *сигандухтар* ва дар байни персонажҳои асосӣ – Тағой *лӯлидухтар* садо додааст:

Сигандухтар?

Не, украинка, Чаро чунин пурсид?

Бисёр зебой... Ааа, вай... лӯлидухтарон ҳамин хел хушгил ва шӯху ширинкори шахрошӯб метованд [208, с.29].

Ба ин тариқа, истилоҳоти хешутаборӣ тибқи расму оин ва суннатҳои миллию мардумӣ дар минтақаҳои мухталифи интишори лаҳҷаҳо ва тобишҳои нави услубӣ моил гардидаанд.

Дар баробари мансубият ба ҷинси мардона ва занона ҳамчунин, баъзе истилоҳоте низ дар забони асари Сорбон дучор мешавад, ки онҳо хусусиятҳои умумӣ дошта, ба ягон ҷинс ба таври мушаххас ба қор намеравнд. Масалан, вожаҳои *авлод* ва *уруқи* туркӣ - узбекӣ калимаҳои муродифӣ маҳсуб меёбад ва маънои «ачдод, асл насаб, решаи бунёд»-ро ифода мекунад. *Шумо аз уруқи худамон барин* [206, с.266]. Дар забони романи «Чугӣ» истилоҳи *авлод* чун лақаби қавми ҷугӣ ба қор рафтааст:

Гуфт, ки мо авлод – лақаби ҷугиён [208, с.66].

Дар аксар минтақаҳои ҷумҳурӣ дар нутқи гуфтугӯи новобаста аз ҷинс барои ифодаи мафҳуми «Фарзанди хурдӣ» истилоҳи *кенҷаро* ба қор мебаранд. Сорбон ин вожаро барои равшану возе ифода ёфтани моҳияти калимаи лаҳҷавии маҳдудистеъмоли *тағи халта* дар матн онро чун муродиф истифода бурдааст: *-Охир ту кенҷа –тағи халта, даруни гурдаҳои нони талбида қалон қардан* [208, с.18]. Чунин тарзи номгузорӣ хоси лафзи қавми ҷугӣ маҳсуб меёбад, зеро вожаҳои *халта* ва *тӯрба, тӯбра*, ки қаробати маъноӣ доранд, дар зиндагии ин тоифаи одамон нақши муҳим дорад: *Гарчанд зани тубрабақитф ва кӯдакони аз*

думболашон кашоли фисини офтобсӯхта нашиносад, каси дигар эътибор намедод [208, с.10].

в) Диалектизмҳои этнографие, ки мафҳуми сару либос, номи матоъ, пойяафзол ва калапӯшро ифода мекунанд. Калимаҳо вобаста ба мақомашон дар забони адабӣ ба чор гурӯҳ ҷудо мешавад: а) калимаҳое, ки ба забони адабӣ ва ё забони умумихалқӣ мансубанд: *рӯймол, рӯймолча, курта, эзор, чома, тоқӣ, кави, чакан, шим, абра, астар* ва амсоли инҳо ин қабил вожаҳо барои намояндагони аксари шеваҳои забонамон фаҳмо ва дастрасанд. Истеъмоли онҳо дар нутқи персонажҳои асарҳои Сорбон, гарчанде ба камтарин тағйироти овозӣ сурат гирифта бошад ҳам, вале хусусияти лаҳҷавии минтақаи ҷудогоноро касб кардани онҳо бештар калимаҳои мураккаб, ибораҳо бештар ба мушоҳида мерасад. Масалан, вожаи *рӯймол* дар шакли холис дар забони адабӣ «матои чаҳоргӯшаи бурида дӯхташуда, ки ба сар меандозад, сарандоз» [231, с.160]. Калимаи мазкур сохти мураккаб дошта, аз ду реша: *рӯй* (чеҳра) ва *мол* (асосан замони ҳозираи феъли *молидан* иборат аст). Дар заминаи ҷузъи *рӯй* дар нутқи гуфтугӯӣ варианти *рӯйпоққун* низ роиҷ мебошад. Дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба таркиби овозии *рӯймол/рӯмол* ва дар ғӯйишҳои ҷанубӣ *рӯймол* истифода мешавад. Дар романи «Чугӣ» бо истифода аз иборати *рӯймоли сиёҳ* рамзи мотам ва муқобилгузории бо мӯйсафед нишонаи пирӣ нависанда як навъ мутаносиби баёнро таъмин кардааст ва олами руҳию равонии персонажро инъикос намудааст: *Ҳоло рӯймоли сиёҳ бар мӯйи сафед меандозаду сарафканда аз замин чизе ҷуста, мераваду меояд* [208, с.31].

Дар мавриди дигар, вожаи *рӯймол* як ҷузъи калимаи мураккаби *рӯймолбасарро* ташкил дода, ба ҳайси ҷузъи тобеъшаванда дар таркиби иборати исмии изофии *зани рӯймолбасар* барои тафриқа гузоштан дар аломати предмет хизмат кардааст:... *аз тиреза нигоҳ мекард, ки зани рӯймолбасар кай мераваду кай меояд* [207, с.19-20]. *Рӯймолча* навъи хурдтари *рӯймол* аст ва вазифаи он тоза кардани бинӣ ва арақи сару рӯй мебошад. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ вожаи *рӯймол* дар шакли *нуъмол/нъмол, румол/ръмол* низ дар гардиш мебошад. Ин вожа пасвандҳои *-ча* ва *-ак* қабул карда, дар шаклҳои *нуъмолча/нъмолча*

рӯймолча//рӯмолча ва нумолак//нӯмолак, рӯймолак//рӯмолак ҳам дар гардиш мебошад [230, с.497-498].

Истилоҳи *курта* дар луғат «пероҳан, пӯшокии якҷабатаи тунук» [231, с.576] маънӣ мешавад ва дар он забони адабӣ ва лаҳҷаҳои бетағйироти шаклию маъноӣ дар гардиш мебошад: *Куртаро ба писар низ намуд* [208, с.59]. Пӯшида нест, ки *курта* ҳамчун либоси мураккабдӯхт аз ҷузъҳои зиёд таркиб ёфтааст – амсоли *остин, гиребон, бузак* ва ғайра. Вожаи гиребон хусусияти умумӣ дошта, яке аз калимаҳои дарозумри таркиби луғавии забонамон маҳсуб меёбад, вале *бузак* барои ифодаи як ҷузъи *курта* моли лаҳҷаҳои забон буда, барои нишон додани сабти махсуси либосдӯзӣ дар маҳалоти гуногун ба кор меравад. Сорбон бо истифода аз ин истилоҳ ҷузъиёти либосро не, балки ҷузъиёти амали персонажро ин гуна инъикос намудааст: *Сӯзанаки дар бузаки гиребони курта задаширо кушода пеш меёзад* [206, с.41].

Сорбон этнографизмҳои ифодагари мафҳуми анвои либос, пойафзол ва калапӯшро ҳамчунин, ҷиҳати нишон додани симои персонаж, портрети эстетикӣ вай моҳирона ба кор бурдааст. Чунончи, дар ин матн на танҳо офаридани портрети эстетикӣ этнографии шахс, балки тавассути силсилаи вожаҳои этнографӣ ба мазмуни ҷумла оҳанги сабуки халқӣ бахшида шудааст: *...як марди зиёинамои тоқии чоргул ба сар, куртаи сафеду хафбанди сурхдор ва шиму кавшаш сиёхранг пешгард метофт* [209, с.43]. Вожаи *чакман* ҳам аслан моли забони адабист, вале бинобар маҳдуд будани истифодааш, бештар дар шароити кӯҳистон ва як навъ либоси муҳимми ҷӯпонон ба ҳисоб рафта, торафт кам истеъмол гаштааст.

Дар романи «Зуза»: *чандон эътибор надод, балки чакман аз пӯш кашида ба бар кард* [204, с.49]. Ин вожа дар шеваи ҷанубӣ ҳам дар гардиш буда, дар шакли *чакман//чагман//чаҳман* талаффуз ёфта, «болопӯши (ҷомаи) мӯинаи дастбоф» [230, с.815] маънидод шудааст.

Калимаи *эзор* ба маънои «лозимӣ, пойҷома» яке аз унсурҳои луғавии қадимист. Агар дар гузашта он доираи васеи истифода дар миёни марду зан дошта бошад, пас ба бар кардани он маҳдуд гаштааст. Онро бештар мардони

деҳот ва кӯҳистон ба бар мекунад, Дар шеваи ҷанубӣ бо таркиби овозии *эзор//изор* ба кор рафта «шолвор, лозимӣ, пойчома», маънидод шудааст [230, с.943]. Ба ҳамин маъно дар романи «Шаҳрбону» ин тавр корбаст шудааст: *зан суст мегашт ва мард гоме чанд пештар; эзори сафед дошт ва ҷомаи то сари линг* [210, с.50]. Вожаи *эзор* дар сохтани калимаҳои маҳдуд истеъмоли типии *эзоррағза* дар романи «Росу» истеъмомол ёфтааст: *сер шаванд, ба ҷайбашон, багалу пойи эзоррағзаашон андозанд* [207, с.9]. Калимаи мазкур мураккабсохт аст ва ҳар ду ҷузъи он *эзор* ва *рағза* хусусияти этнографӣ доранд, вале аввали хусусияти умумиточикӣ баъди аломати лаҳҷавӣ соҳиб буда, дар забони адабӣ дучор намеояд. Баръакс, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳангоми унсури сермаъно дар гардиш аст: «1) матои маҳсуси носуфтаву дуруште, ки аз риштаҳои нисбатан ғафси пашмӣ ё пахтагӣ тайёр карда мешавад, 2) либосе, ки аз матои мӯина дастбоф дӯхта шудааст; 3) *рағзаро мебофтанд ва баъд ҷаҳман месозанд* (Ховалинг); 4) гилеме, ки аз риштаҳои ғафси пашмӣ ва пахтагӣ тайёр карда мешавад [230, с.570]. Диалектизми *рағзаро* М. Маҳмудов дар лаҳҷаи Китоҷ ба маъноӣ «шалвори аз пашм бофташуда» [38, с.193] ва дар забони яғнобӣ С. Мирзоев наздик ба ҳамин маъно: эзоре, ки аз матои бофтаи пашмин дӯхта мешавад; *шим: рағзан дириштах* (шимама даридааст) [220, с.164]. Дар нутқи одамони нисбатан ба фарҳанг дар ҳама муҳит ба забон овардани вожаи *эзор* (бештар занона) як навъ хусусияти табуӣ дорад ва ба ҷойи як корбурди муродифи эвфемияш – *поҷома* ё *лозимӣ* салоҳ доништа мешавад: *На курта монду на поҷома ва на кавши кушоду гарони падаршӯ* [211, с.28]. Истилоҳи *кавширо* шакли адабию аслиаш кавш аст ва «пойафзол, пойпӯш» маънӣ мешавад:

Тихӣ пой рафтан беҳ аз кавши танг,

Балои сафар беҳ, ки дар хона ҷанг [231, с.545].

Ҷузъҳои асосии эзор банд ва нифа маҳсуб меёбанд. Дар романи «Шаҳрбону» корбасти истилоҳ ибораҳои *банди эзор, банди эзори шӯӣ*, ки дар нутқи ғаёол бинобар хусусияти табуӣ доштан кам истифода мешаванд, ба кор рафтаанд: *Банди эзори шӯӣ аз тарс нобаста монд. Мард саросема банди эзор кӯргиреҳ зад ва сари дуно нишаст ба онҳо наздик* [210, с.74]. Мафҳуми *банд* дар

матни боло ба маънои *ресмон* омадааст, ки ин паҳлуи семантикии калима бевосита дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (1969) зикр наёфтааст, вале он аз моҳияти калимаи мазкур ба маъноҳои «бастан», «пайванд», «камарбанд» ҳосил шудааст ва мафҳуми «гирех кардан», «сар ба сар баستاني ду чиз»-ро ифода кардааст.

Баръакс, дар лаҳҷаҳо вожаи *банд* қаблан ба мафҳуми 1) «ресмон; 2) дарзаи ғалла ё алаф» [38, с.144], маънои дуҷум низ бо амали *бастан* қаробат дорад, бештар дучор меояд. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ низ ин вожа хусусияти ҳамгунию сермаъноӣ зоҳир мекунад, ки яке аз маъноҳои ғаъоли он *ресмон, аргамчин* ба ҳисоб меравад [230, с.85].

Д. Саймиддинов қайд кардааст, ки *nifa/lifa*, **нифа**, **лифа** дар фарҳангномаҳои кӯҳан «бандкаши изор, мавзеи гузаронидани банди изор ва шалвор, ҷойи банд гузаронидани изор ва шалвор», «миёнбанди шалвор», «банди изор» маънидод шудааст [77, с.31-32]. Калимаи *нифаро* Сорбон дар радифи *тоқии чоргул, ҷомаи зирабеқасаб* ва ғ., ки ба истиснои вожаи *ҳапалак* калимаҳои дигари хусусияти муайянқунандагӣ дошта, ба тавзеҳ ниёз надоранд. Дар шеваи ҷанубӣ вожаи *ҳапалак* «муфтхӯр, коргурез» маънӣ мешавад: *йа шӯй ҳапалак дора, дъсша да ови хънък-да намеzana* (Ваҳеӣ - Раштӣ) [230, с.796]. Бо истифодаи вожаи *ҳапалак/ҳапалакнӯш* Сорбон, аз як тараф, тарзи пӯшидани тоқии мардонаи ҷугитаборро инъикос кунад, аз тарафи дигар, олами руҳию хислати манфии коргурезӣ, танбалию муғамбирӣ, ки хоси ин тоифа аст, тасвир кардааст ва ҷунин тавсиф додани симои персонаж «бо як тир ду нишон задан» аст: *Ҷавонмарди логарандоми ҷомаи беқасабдор ва дар сар тоқии чоргули ҳопалакнӯши ғамию раҳмоварро медидед, ки аз миёни поёнаш наменамуд, гӯё шал ё бепой бошад* [208, с.19]. *Ин ҳамон дастаи ҷомапӯш – ҷомаи зирабеқасаб, ки раиси собиқ аз кадом мамлақати дигар киро карда, шабохун ба шаҳр зада буд* [207, с.17]. *Ҳамон ҷомаи беқасаб, ҳамон тоқии ҳапалаки чоргул, ки ҷугиён худро мусалмон тарошида «тоқии сар – Муҳаммад пайғамбар ва чаҳор гулаш –» Чорёр (Абубақру Умар, Усмону Алӣ) гӯянд* [208, с.30].

Дар эпизоди боло калимаҳои типии *беқасабпӯш* дар мақоми сифат барои нишон додани аломату хусусияти одамон ба қор рафта бошад, пас дар матни поён он ҳамчун калимаи субстантивӣ (исмӣ) бевосита дар романи «Шаҳрбону» он дар матни зерин ба қор бурдааст: *Модари ҷавон курта аз нифа баровард. Рӯймол ба китф афтидаро ба сар кашид* [210, с.54].

Пӯшида нест, ки аломати ашӯ имконияти ба ҷойи ашӯ дар нутқ истифода шуданро дорад, яъне сифатҳо хусусияти субстантивӣ қасб қарда метавонанд, ин ҷиҳат ба калимаи *эзор*, ки қабл аз худ сифати *зард* қабул қарда шакли *зардэзор* пайдо қардааст, дар ҳикояҳои Сорбон ба вуқӯъ омадааст: *...ду даст ба ду тараф, ҳамгунае ки зардэзор меҳобид* [206, с.241]. Ин вожа на танҳо хусусияти исмӣ гирифтааст, балки аломати он барои фарқ қардани предметҳои ҳамчинс (одамон) ёрӣ расондааст.

Таркиббандии исму сифат дар романи «Росу» барои ба вуҷуд омадани мафҳуми шуғли одамон, масалан, *занони раҳрӯб* дигаргуна: *занони зардинапӯш*, ки барои дар торикӣ фарқ қардан ба онҳо чунин либос пӯшониданд, инъикос ёфтааст: *Занони зардпӯш аз нарасидани нон қорпартоӣ қарда, шаҳрро то ба ин аҳвол расонида бошанд?* [207, с.17].

Як хусусияти ҳоси қорбурди этнографизмҳо дар осори Сорбон дар он аст, ки ӯ бештар калимаҳои асосии таркиби ибораҳои исмиро бо тафсилоти зиёд тавзеҳ дода, таваччуҳи хонандаро ба объекти тасвири худ ҷалб месозад, ки муддаоро дар қорбурди этнографизмҳои *ҷома* ва *тоқӣ* мушоҳида қардан мумкин аст: *ҷомаи беқасабдор, тоқии қоргули ҳапалакпӯшии ғамияю раҳмовар, ҷомаи беқасаб, тоқии ҳопалаки* мафҳуми шахсро ифода қарда, дар мавриди дигар чун исми мустақил ба худ калимаи сифатиरो тобеъ қардааст. Чунончи: *ба ҳайрони беқасабпӯш ва қиру пири бачаҳо нигоҳ нақарда, ӯ тани нимҷони духтарро бардошта ба ҳавлӣ даровард* [208, с.40]. *Беқасабпӯшии ҳапалактоқӣ, гӯйи аз миён поён вуҷуд надошт* [208, с.10].

г) Диалектизмҳои этнографие, ки барои ифодаи мафҳуми сару либос, номи матоъ, пояафзол ва қаллапӯш ба қор мераванд: *ҷомаи сиёҳи ласк ва*

тавор, матои чир-чир, чомаи то сари линг, пачак, лачакбасар, тоқисурхак, латтамӯза, саргирак, тоқӣ якшоха пӯшидан ва амсоли инҳо.

Агар дар ибораи *чомаи сиёҳи ласк ва тавор* мо ранг ва аз кадом матоъ дӯхта шудани чомаро мушоҳида намоем, пас, дар замони шуравӣ як муддат либоспӯшии аз зону боло барои духтарону занон ба анъана даромада буд, чунин таомули либоспӯшӣ ба чомаҳои мардона гузаштааст, ки ин ҷиҳат аз назари адиб берун намондааст: *чомаи сиёҳи ласк ва тавор дар бар* [206, с.22]. *Он солҳо аз сари линг либос пӯшидани духтарон ва ҷавонон мӯд шуда буд* [206, с.24]. *Зан суст мегашт ва мард гоме чан пештар; эзори сафед дошт ва чомаи то сари линг* [210, с.50].

Вазъи дар ҳолати фаврӣ ба ёд оварда натавонистани номи матоъҳои қиматбаҳо ва ялақосиро Сорбон дар нутқи персонаж ин тавр ифода кардааст: *як матои чир-чир буд, чӣ буд?* [206, с.9]. Диалектизми *лачак* хоси шеваи ҷанубӣ нест, он дар лаҳҷаҳои Бухоро ва водии Зарафшон ба кор рафта «порчаест, ки занон (дар маросими мотам) дар зери гулӯ мебастанд ва рӯйи синаашонро мепӯшонданд [219, с.138), Яъне, порчаи матоъ будани он имкон додааст, ки занон ва мардон дар зарурат он порчаро ба сар банданд ва ё гирди сар печонанд. Ҳамин маъниро Сорбон дар романи «Зуза» ин тавр ба кор бурдааст: *Дилоро пас гашта нигарист, ки Якгӯша лачаки сар да даст боло бардошта, сахта баланд гӯяд* [205, с.44]. Дар романи «Шаҳрбону» низ: *Лачаке низ доштааст, ки Шаҳрбону нав фарқ кард* [210, с.50]. *Ба пас нигаристани мард магар шиора буда, ки занон сари баландии ҷӯйбор нишаст ва лачакбасар наздик омада боз истод ва сӯйи Шаҳрбону нигаронид* [210, с.50].

Усули дар як гӯшаи сар тоқӣ пӯшидан дар лаҳҷаҳои шимолӣ бо унвони *якшоха* маъмул аст. Ҳамин ҷиҳат дар романи «Зуза» ин тавр ифода ёфтааст: *-Ба ту чӣ, Якшоха. Тоқи якшоха пӯшиданатро дон!* [204, с.35]. Пӯшидани мӯзаи латтагин, ки сабук буду поро озор намедод, барои мансабдорони колхоз дар замони шуравӣ дар дашту сахро гаштан хеле қулай буд: *Раиси нав чун раисони замони шуравӣ дар пой латтамӯза дошт: латтамӯзаи тагрезин* [206, с.128]. Пӯшидани *маҳсӣ* бошад, якҷоя бо кафши резинӣ бештар ба шахсони калонсол

тааллуқ дошт: *Аммо пойи табиб маҳси сиёҳ дорад*. Решаи калимаи **маҳсӣ маҳс** баромади арабӣ дорад ва «молидан бо даст» маънидод мешавад. Зимни дар пой маҳсӣ пӯшидан, намозхон пойҳояшро нашуста, балки аз болои маҳсӣ масх мекашад, ки ина ҳамин ҷиҳат боиси чунин ном гирифтани пойафзоли мазкур гаштааст. Бо мурури вақт вожаи **масҳӣ**, ки гуфтаниш дар талафузи тоҷикӣ равон нест, ҳодисаи метатеза – ҷойивазкунии овозхоро аз сар гузаронида, чунин шакл пайдо кардааст.

Агар вожаи этнографии **тоқӣ** як навъ хусусияти умумиточикӣ дошта бошад, пас дар заминаи калимасозӣ вожаи мураккаби типпи омехта сохтааст: **тоқисурхак**, ки бештар ба нутки лаҳҷавӣ хос мебошад, Дар нутқ аломати ишоратӣ пайдо карда, чун синекдоха барои фарқ кардани одамон аз рӯйи ягон ҷиҳати сару либосашон ҳамин тавр номгузорӣ шудааст: *Додвар: «Канӣ, хез, тоқисурхак! Буро!»* [207, с.46].

Этнографизми **саргирак** дар шеваи ҷанубӣ ба маънои «челаки сафед», ки занон ба сар мегиранд, роиҷ аст [230, с.605]. Ин одати занони калонсол, хусусан заноне, ки дар оилаҳои руҳонӣ ба воя расида бошанд ва ё зиндагӣ ва хонадорӣ кардаанд, тааллуқ дорад, ки вазифаи онҳо пӯшидани сару рӯй ба ҳисоб мерафт: *Азоча ба пас нигоҳ накарда даст афшонд ва саргиракаи пас лағжид* [206, с.93].

ғ) **Диалектизмҳои архаистӣ**. Теъдоди вожаҳои, ки мафҳуми пойафзолро ифода мекунанд, вале имрӯзҳо дар забонӣ ва дар нутқи лаҳҷавӣ ба қор намераванд, дар забони осори Сорбон бо ниятҳои услубӣ барои нишон додани асли воқеаву ҳодисаҳо ба қор рафтаанд: **чорук, сари чорук, муқиммол** ва ғ. Этнографизми архаистии **чорук** дар забони адабӣ (пойафзол, аз пӯсти хоми калла (пӯсти каллаи гов), ки банд ва тасмаҳои дарози онро ба соқи по мепечониданд ва бештар онро ҷӯпонон мепӯшиданд» [231, с.545] маънидод шуда, баромади туркӣ доштани он низ зикр ёфтааст. Аммо С.Хоркашев (ҳоло С. Раҳматуллозода) «чорук»-ро тоҷикӣ шарҳ дода, аз асоси «чор» ва «-ак» сохта шудани онро исбот кардааст. Пояфзоли аз пусти моли чорсола сохташударо чорук мегӯянд [144, с.6]. Ин вожа дар шеваи ҷанубӣ ба маъноҳои 1) як навъ пойафзоли соқдори маҳаллӣ; 2) пойафзол, пойпӯш [230, с.849] тавзеҳ ёфтааст.

Вожаи **чорук** дар таркиби ҷумлаи фразеологии **чорук галбер гардидан** ба мақсади услубӣ истифода рафтааст: **Чоруқом галбер гардад, асоям сӯзан шавад** [204, с.56]. Қисми пеши **чорук сари чорук** ном гирифтааст, ки ба ҳамин маъно нависанда онро дар матни зерин ба кор бурдааст: *ба по нигарист: варамид, сари чаруқро* дамонта, *таранг карда буд* [206, с.118]. Этнографизми **мӯкимол** аз решаи мӯкӣ буда, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ «як навъи пойафзоли маҳаллӣ» тавзеҳ ёфтааст [230, с.458]. Сорбон шакли маҳдудистеъмоли истилоҳи **мӯкӣ** – **мӯкимолро** дар нутқи тасвирии худ ба кор бурдааст: *Ў гоми кушод надошт, мӯкимол пеши пой мелағжонд ва хеле боэҳтиёт роҳ мерафт* [205, .

д) **Вожаҳои этнографие, ки аз ҳисоби иқтибосоти русӣ-аврупоӣ нумӯ кардаанд.** Дар ин гурӯҳи вожаҳо ду шакли унсурҳои луғавии иқтибосии русӣ-аврупоиро мушоҳида мекунем, ки дар онҳо решаҳои иқтибосшуда дар сохтани калимаҳои мураккаб ва чун ҷузъи асосӣ дар созмон додани ибораҳои исмии изофӣ фаъолона ширкат карда, вобаста ба ҷойгоҳ ва ҳудуди интишор ба ду хусусият ноил гаштаанд: а) тибқи қолабҳои калимасозӣ ва иборасозии забони адабӣ дар забони тоҷикӣ аз худ шуда, аз ягон ҷиҳат шакли анъанавӣ пайдо кардаанд; б) аз ягон ҷиҳат хусусияти диалектизмҳои этнографиро касб кардаанд. Масалан, вожаҳои **шапка, кепка, форма** тавассути забони русӣ қаблан дар нутқи гуфтугӯӣ мақом пайдо карда, хусусияти умумӣ гирифта, ба лексикаи лаҳҷаҳо роҳ ёфта, на танҳо дар шакли луғавӣ, балки ҳамчун унсури фаъоли калимасоз дар сохтани вожаҳои мураккабсохти **шапкапӯш**, дар иборати **ангории шапкапӯши доҳӣ, фӯрманпӯш** ва **кепкабасар** ширкат кардаанд: *Рӯзе сари роҳ кадом фӯрманпӯш дастонашро кишанг зада, аз нав ба маҳкама кашад* [210, с.50]. *Пеши рафт то сари кӯмот кепкабасареро дид, ки дар шохи дарахти тути чанори чашма мол ё одамеро нӯст мекард* [211, с.24]. *Дар девори яке аз биноҳои ангории кепкапӯши доҳӣ нақш гардида* [211, с.25]. Калимаи **палто** дар забони адабӣ мақоми устувор дорад, зеро он муодил ё муродифи мувофиқи тоҷикӣ надорад. Бо тобеъ сохтани ҷузъҳои сифати ибораҳои маъмули типии **палтои дароз, палтои кӯтоҳ** сохта метавонад, вале барои мушаххас ифода намудани андозаи кӯтоҳии палто нависанда таркиби **аз сари лингро** ба чунин қолабҳо

хамроҳ намуда, бо ҳамин халқияти гуфторро таъмин кардааст: *Дар сармо як палтои кутӯҳи аз сари линг мепӯшид* [206, с.24]. Дар мавриди дигар ҳам исм ва ҳам сифати нисбӣ, ки ҷузъи тобеи ибораро ташкил додааст, калимаҳои иқтибосии русӣ ба ҳисоб рафта, танҳо тавассути изофати тоҷикӣ ва пасванди сифатсози **-ӣ** аз лиҳози грамматикӣ дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он мавқеъ пайдо кардаанд: *Ҳамин формаи салдатиамро дигар накарда меравам* [208, с.55]. Дар мисоли дигар бошад, истилоҳи *сару либос – бушлат*, ки рӯйпӯши аз дарун пашмини ғафс аст, калимаи сифатии тоҷикиро ба худ тобеъ карда, ибора сохтааст: *Ягон бушлати қарқзирифта* ҳаст? [206, с.5]. Баррасии чунин воҳидҳои нутқ нишон медиҳад, ки калимаҳои иқтибосии русӣ-аврупой на танҳо аз лиҳози фонетикӣ луғавӣ, балки аз ҷиҳати калимаю иборасозӣ низ дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он ҳазм шудаанд. Онҳо бинобар надоштани муродифҳои мувофиқ мавқеи худро дар нутқи адабӣ ва гуфтугӯӣ устувор нигоҳ доштаанд.

е) Калимаҳои динӣ, лақабҳо ва баъзе хусусиятҳои этнографии онҳо.

Бидуни номи асосӣ ба одамон номи иловагӣ додан таърихи куҳан дошта, инсоният беҳтарин номҳоро, ки дар он ҳислатҳои меҳрубонӣ, хайру эҳсон, нақӯкорӣ, зебӣ ва амсоли инҳоро ба Худо муносиб медонистаанд. Дар барору ноқомҳои зиндагӣ аз Худо ёд кардан ҳам амали шартӣ ва ҳам қори суннатӣ маҳсуб меёбад. Чунончи, дар осори Сорбон персонаж нобаробарии зиндагии ҳушро аз Худо дида, бевосита номи ӯро зикр карда, чунин мегӯяд: «*Худо нахост*» – *таскину тасаллои мост* [210, с.47]. Дар фарҳангномаҳо вожаи *Худо*, *Худованд* аз ду ҷиҳат маънӣ шудааст: 1) истилоҳи динӣ буда, «зоти мавҳуми оӣ, ки дар ақидаи аҳли дин, ҷаҳон ва ҷаҳониёнро офарида ва ҳамаро идора мекардааст, «*Аллоҳ, Илоҳ, Холиқ, Парвардигор, Яздон*» аз ҷумлаи номҳои ӯст; 2) соҳиб, молик [231, с.501]. *Худованд* соҳиби сахову қарам аст ва ин ҳисоли ӯ ба номи *Қарим* ёд мешавад ва бунёдгузори созандаи ин заминро замон бидуни вай бо номи *Усто Қарим: Усто Қарим як бор бе меҳу сутун сохта ин бонро; азаливу абадист. Ҷонканиҳои мо беҳуда* [210, с.47]. *Худованд* гайбдон аст, бинобар ин ҳар чизро, ки ақли инсон ба фаҳми он намерасад, онро *қори Худо, қори Усто Қарим* гуфта, худро тасалӣ медиҳанд: *Қасе надонад. Лек*

тахминҳо ҳаст: Кори Худо? Кори Усто Карим [205, с.47]. Одамон ба таври катъӣ оид ба адолату қазоват ба Худо ихлосманданд ва ўро Довар (Судя, Қозӣ), Довари якто меҳисобанд: Довари якто мўро аз ҳамир ҷудо мекунад [210, с.71]. Ягон чиз, ягон кори хайру шарр аз назари Худо берун нест: Баъди сари ман ҳам хуфи ҳамабин ҷазои ин беваро хоҳад дод [210, с.72]. Агар дар зикри ному сифатҳои Худо мо фақат ҷавҳару моҳияти некию некӯкорию мушоҳида намоем, пас мутаассифона, бинобар махлуқи сиришташ омехта аз некию бадӣ, бо табиати Раҳмонию шайтонӣ махлут будани одамро дар номҳои иловагӣ, ки чун лақаб худи одамон дар раванди ҳаёту фаъолият бо ҳамдигар дар баробари номҳои хуб бисёр мафҳумҳои манфиро раво мебинанд, мушоҳида мекунем. Дар робита ба маъно, лақабҳои, ки дар осори Сорбон дучор меоянд, бо мақсади таҳқир, истехзо, таъкид кардани шуғл ё мансаб, норасоии ҷисмонӣ, сатҳи фарҳангӣ, мансубияти миллию этникӣ, маҳаллӣ, ифодаи хислатҳо, ҳусну ҷамол ва амсоли инҳо ба кор бурда мешаванд. Истифодаи лақабҳо барои пурратар инъикос гардидани симои зоҳирӣ ва ботинии персонажҳо мусоидат кардааст:

- таҳқир бо истифода аз пасванди – **ча** ба номи асосӣ: - *Ман-ку мефаҳмам, лекин Ҳасанча мефаҳмад?*

- *Рост. «Ча-чаҳо»- балои азим [208, с.15].*

Ва рўзе фаро расид, ки Аслича коре, ки дар ватан мекард, дар Руссия низ кард [208, с.25].

- аломату нишонаҳои ҷисмонии одамон: **буча** (гўшбурида), **якгўша** (гўшбурида), **кулула** (қадпасти фарбех), **ланг** (чулок, майб): *Ҷаллоб нишондор шуд,... «Буча» лақабаи. Ин лақабро аз хари «буча»-и Бойбобо ба ў часпонданд, ки нўги гўши росташ шикастаю хамида буд... [204, с.43]. Ун Якгўша чӣ мехоҳад, Шубон? – Намедонам,... [205, с.45]. Ҷафои кулула, ки бо сартарошидаҳо ёр шуд [208, с.15]. Ай Темури ланг. Ман медонам, ки ту раҳму шафқат гуфтани фаҳму эҳсосро намедонӣ [207, с.29].*

- дар робита ба шуғл ва мартабаву вазифа: **раис**, **ферма**, **фолбин-табиб**, **дамандоз**, **Сардор-ҷугӣ**, **Хулоли алобмон** ва ғ.: *А, Раис?! Ҷиззу биз нест-ку? Мешад [204, с.36]. Раисҷон, безарзи шумо касе надорам [204, с.56].* - Ин арақ не,

Ферма, шишаак, шишаи арақ, худаш спирт [204, с.37]. **Муллои дамандозро ҳам дар гӯристон роҳ надоданд** [208, с.27];

- хислату характери персонажҳо: **гизала** (бадҷаҳл), **офат** (бало), **шумқадам** (бо пою қадам, нобарор), **хаппак** (дамдузд) ва ғ.: **Зани Мулло гизала садо шунида, ҷон аз дасту пояи баромад** [208, с.26].... **ӯро лақаби нав «Шумқадам», ки ҳама рухдод аз гарди пойи ӯ рӯйида бошад** [211, с.31]. **Офат** (номе, ки раис ба занаш гузоштааст) **хандид сояи шӯро тунук пиндошта** [208, с.95]. **Бойи хаппак дар зиндагӣ шӯҳриҳо ҳам дошт** [208, с.49].

- хусни персонажҳо: **Парӣ** (хушрӯ, зебо), **Ҷасури хинг, маймун** (сиёҳи бадафт ва серпашм): **Гадой барои Парӣ ин корро кард (Парӣ- лақаби Махмал буд, ки Гадой ба занаш гузоштааст). Махмал-Парӣ танҳо монд** [208, с.42].

- **Не, Маймун. Занҳо маймунро дӯст доранд** [208, с.54].

- хислати дуздӣ: бузхӯр: **Мараҷаби бузхӯр: - Ҳааа, Мараҷаби бузхӯр! Буз-а гург хӯрд-а. Додом як буз дошт, ҳамонро ҳам хӯрд. Ҳамон гург худат набошӣ?** [208, с.33].

- сатҳи иҷтимоии одамонро инъикос мекунанд: **қеш** (қишлоқӣ), **булочкахӯр** [Шаҳрӣ]: **Яке ононро «қеш» лақаб гузошта буд, дигаре булочкахӯр** [210, с.44].

- аломатҳои миллию этникӣ ва маҳаллии персонажҳоро ифода мекунанд: **Саид Аҳмади афгон, авлод (лақаби ҷугиҳо), Тағой-ҷугӣ, Кулобӣ, тавилдарагӣ, Раҷабалии ваҳдатӣ, зарафишонӣ** ва ғ.: **Калид-налид надорад! Саид Аҳмади афгон оварду «рӯдаҳоро ба ҳам расондӣ, дар мегирад» – гуфт** [208, с.13]. **Гуфт-ку! Мо авлод. Авлод-лақаби ҷугиён** [208, с.66]. **Дар як хучра чаҳор тан хобанд. Тавилдарагии 85-сола, Кулобии 79-сола, ваҳдати 63-сола ва зарафишонии 52-сола** [210, с.40]. Аз баррасии масъалаи корбурди баъзе лақабҳо дар осори Сорбон бармеояд, ки онҳо дар баробари тибқи қолабу меъёрҳои забони адабӣ сохта шудан бештар оҳанги халқӣ ва инъикосгари руҳи мардуми ин ё он минтақа, ки дар он лаҳҷаҳои тоҷикӣ густариш ёфтаанд, низ мебошанд; лақабҳо бо номҳои асосӣ тавассути бандеки изофӣ алоқаманд мешаванд (**Бойи хаппак, Осими хаппак, Ҷафои кулула**), дар шакли алоқаи ғайриизофӣ ё ҳамроҳӣ низ меоянд: **Сардор-ҷугӣ, Ҷафо-кулула, мулло-гизала-дамандоз**

бевосита омада ягон чихати характери персонажро тавзеҳ медиҳанд: *Якшоха, Буча, Раис, Парӣ, Маймун ва ғ.*

ё) **Диалектизмҳои этнографие, ки мафҳуми ҳавлию манзил, хонаю истиқоматгоҳ ва биноҳои таъиноташон гуногунро ифода мекунад.** Истилоҳоти ифодагари мафҳуми ҳавлию манзил, хонаю истиқоматгоҳ ва биноҳои таъиноташон гуногун дар забони адабӣ ва лаҳҷаҳои он чун як қабати муҳимми лексикӣ, ки бо урфу одатҳои бунёди манзил, биноҳои ёрирасон ва таиноти мухталифдошта марбут мебошанд, ташкил медиҳанд. а) **Диалектизмҳои этнографие, ки бо мафҳуми ҳавлӣ, девор ва хонаву чузъҳои он** вобастагӣ доранд. Дар гузашта анъанаи гирди ҳавлиро бо деворҳои аз шоху наваҳои начандон ғафси дарахтон сохташуда, ки бо унвони *шиғ* маъмул буд, маҳкам кардан расм буд ва ин таомул, тадричан, дар бисёр маҳалҳо рӯя нашавад ҳам, вале дар навоҳии кӯҳистон побарҷо мебошад. *Шиғ*- мафҳуми чӯбҳои зич ва рост чидашударо, ки аз он ҳайвонот гузашта наметавонанд, ифода мекунад. дар робита ба ҳамин мафҳуму маъно Сорбон ин вожаҳо ба ду маъно: 1) аслӣ; 2) маҷозӣ истифода бурдааст. Чунончи, дар матни зер ба маънои аслӣ ба қор рафтани калимаи *шиғ*-ро мушоҳида мекунем: *Саломатхон аз роғи шиғ пойид ва афту сару тани онҳо дида, аз дил гузаранд: «Ба сари Калонхон омаданд»* [211, с.21]. Дар мисоли дигар бошад, вожаи мазкур бо феъли ёридиҳандаи *шудан* ҳамроҳ омада, маънои маҷозӣ пайдо кардааст: *шиғ шудан*-қатор саф бастанӣ одамон: *Саломатхон аз наси ӯ менавохт ва пушти бомҳои қатор одамон шиғ шуда буданд* [211, с.32]. Дар матни дигар таркиби *шиғ шудан* (қатор шудан) бо чуфти муродифии *сафу радда* муродиф шудааст: *... мардуми деҳ зери партави ширмаҳтоб рӯйи бомҳои қатор шиғ шуданд, ки ин одати деринашон буд; ба омаду наомад суру азо чунин сафу радда кашанд* [210, с.73]. *Шиғ* – вазифаи деворро иҷро мекунад, вале бо мақсади аз дигар намуди деворҳо фарқ гузоштан ҳар ду калимаро якҷоя дар қолаби вожаҳои мураккаб: *шиғдевор*, истифода бурдааст: *хонаи Найгӯш аз най бино ғашта, ихотааш шиғдевор* [210, с.68]. Дар ҳолати дигар, зухуроти қаторшуда дар болои бомҳо ба тамошои мочарои хонаи ҳамсоя баромадани мардум тавассути вожаи

сохтаи *шигвор* инъикос ёфтааст: *Занон низ шигвор баста буданд қатор* [211, с.68].

Пӯшида нест, ки хонаю манзили мардumi ғайришаҳрӣ дар робита бо мафҳуми *деҳот* марбут мебошад. Вожаи *деҳ//деҳа* бо калимаи *қишлоқ* дар забони адабӣ муродифи луғавӣ маҳсуб меёбад. Зоҳиран, ин ду вожа бо калимаи *овул* дар ҷуфти *овулу деҳ* ҳаммаъно менамояд, лекин вожаи туркӣ-муғулии *овул//авул* аслан маънои «девлох»-ро ифода кардааст [230, с.44], ки он ба ду маъно: «1) айлоқ, чарогоҳи тобистона; 2) хонаи сангин ё худ каппае, ки дар чарогоҳи тобистона месозанд» [230, с.226]. *Овул//авул//аул* номидани бошишгоҳҳои муваққатӣ хоси зиндагии кӯчманчиёни турку муғул ба шумор мерафт, вале чорводорони муқими кӯхистон чунин манзилгоҳҳоро *девлох*, кӯчманчиён муродифи онро –*айлоқ* низ номидаанд. Дар натиҷаи ҳамзистии тулонӣ дар муддати асрҳои зиёд ин этнографизмҳо қаробати луғавию семантикӣ-муродифӣ пайдо кардаанд. Дар зери мафҳуми *авул* асосан ҷузъи *деҳа*, яъне як манзилгоҳ дар назар дошта мешавад: *Таги дили духтар низ гувоҳӣ диҳад, ки бозие ҳаст: ҷавон падару модар дорад; аз баҳри овулу деҳ гузашта аз гузари Олболузори шаҳр хона гирифтаанд* [210, с.50].

Сорбон усули аҷиби истифодаи исмҳои маконро дорад, ӯ зимни ифодаи истиқоматгоҳе, ки ба инсон тааллуқ дорад, мафҳуми хона, вале ба ҷойи истилоҳи *лона* нисбат ба дигар мавҷудот калимаҳои мувофиқу муносибро ёфта ба кор мебарад. Чунончи, вожаи *урда* аслан туркӣ-муғулист ба маънои «бошишгоҳи подшоҳу амир» [231, с.709], дар шеваи ҷанубӣ ба маънои мазкур қаробат доштааст ва калимаи архаистӣ эътироф шудааст: *урда//ӯрда* - бошишгоҳ, қароргоҳи муваққатии лашкар; лашкаргоҳ [230, с.718], лекин нависанда онро дар мавриди «лонаи мор» дар зарбулмасали халқии маъруф ин тавр ба кор бурдааст: *Рост бошад? Бовар надорам... Лозим шавад, морро аз ӯрдааш барорад... Даркор набошад, мурӣ, дар ҳалқат об начаконад* [211, с.11]. Нисбат ба маъвои мушон бошад, диалектизми *хафолро* истеъмол кардааст: *Мор ба хафоли муш мебаромад* [207, с.10].

Вожаи **бун** дар забони адабӣ хусусияти сермаъноӣ дорад: «1) тағ, таҳ, зер; 2) поён, охир, интиҳо; 3) бех, реша, асос; 4) нумератив барои шумурдани наботот» [231, с.212]. Дар забони романи «Шаҳрбону» **бун** ба маънои «бех» бо калимаи **девор** ҳамроҳ омада мафҳуми **буни девор** (беҳи девор)-ро ифода кардааст: *Иҷорашиноҳу чун барраҳои рамида аз гург буни девор ҷо шуда буданд* [211, с.19]. Калимаи **буна** низ сермаъноӣ: «1) асбобу анҷом, раҳти хона, мол; 2) муҳимоти аскарӣ; 3) манзил, хона, ошона» [231, с.212]. *Дар матни зер ба маънои сеюм қорбасти шудааст: Сад бунаю девор дару дарвоза шикастан, зорату харобу валангор қардан, сӯхтану рабудан, ҳатто одам қуштан Қалонхонро ду қарат ду буд* [211, с.38].

Ба унсури луғавии **бора**, ки хоси забони адабиёт, хусусияти сермаъноӣ хос мебошад, вале дар матни мавриди назар маънои аввалу асосии он – «девори қалъа, ҳисор; девори шаҳр; хоктӯдаи баланд дар гирдогирди шаҳр ё қалъа» [231, 203]: *Пархошу кашоқашӣ мекард; шаптотиву лағад мезад гоҳи аз ҳад зиёд ба ҳадуқаш расидан; аммо дар гӯшаи хаёли зан наомада буд, ки рӯзе зери бора андозад* [210, с.73].

Муҳимтарин истилоҳи бахши мазкур вожаи **хона** маҳсуб меёбад, ки он чун унсури асосии калимасоз дар сохтан ва равшан гардидани чандин биноҳои табиноташон гуногун хизмати қалон дорад. Дар робита ба калимаи **хона** се навъи биноҳоро фарқ қардан лозим аст: а) бино – манзилгоҳи шахсии одамон; б) биноҳои ёрирасони одамон, ки дар назди хонаҳои истиқоматӣ ё ягон гӯшаи ҳавлӣ бунёд ёфтаанд; в) биноҳои ҷамъиятӣ.

Дар осори Сорбон ба қатори биноҳои гурӯҳи аввал этнографизмҳои **хона**, **қунҷи хона**, **хилватхона** (хонаи хоб); ҷузъи хонаҳои истиқоматӣ: **тори бом** (болои бом), **дар**, **пахлударӣ**, **қулфи қашшаки дар**, **остона** (қисмати поёни дар ё вурӯдгоҳ), **қӯшсинҷ** (болорҳои асосӣ), **қуфлу маданг**, **турми дар**, **қалид** ва ғ. шомил мебошанд, ки бештарини ин калимаҳо ибора ва таркибҳо ба усули хонасозии бобой-қадимӣ тааллуқ доранд: *Дар наси хонаҳо, даҳанаки сӯрохи муш, қунҷи хонаҳо, байни қушсинҷҳо қаннон гузоштан* [207, с.18]. *Нишаст бар остона, ки шиштаниш бо ҳуруфот рост намеомад.*

- *Хезед оча, бар **остона** нишастан хуб нест.*

- *Хубу нохуб фарқ надорад.*

- *Дар Фориш мегӯянд, ки «бар **остона** шиштан қаҳтӣ орад» [211, с.34].*

- *Эй, эй! Ё даромада гӯед, ё саратонро аз миёни **дару паҳлударӣ** гиред, ки дар филмҳо бо чунин усул халалгаронро мекушанд [210, с.39].*

*Исмаи Ҷайлов ба **дахани чоҳ** як қурси оҳанин месохту **дар ва қуфлу маданг** карда, **калидаш** ба банди эзор мебаст [208, с.66]. **Остона, паҳлударӣ**, лаби карсону табақҳои чӯбӣ, чумчаҳои урфӣ низ арра зада [208, с.61]. Хуб гуфтааст. Яъне, ман саги **турми дари** шумо [207, с.24].... аз зери гилеми рӯи **кат калид** гирифта, қуфли кашшаки дар кушод ва ба ҳуҷра даромад [211, с.33].*

ж) Номи биноҳои ёрирасон. Ба биноҳои ёрирасон асосан баъзе иморатҳои дохил мешавад, ки онҳо барои нигоҳубини чорво, паранда, захираи коҳ ва алаф, ҳезум, маҳсулоти озуқа ва ошпазӣ, нонпазӣ ва ғ. таин шудаанд. Ҷузъи асосии бисёр калимаҳои мураккаби онҳоро вожаи **хона** ташкил медиҳад: **ошхона, танӯрхона, ҳезумхона, газхона**: *Қади девори ҳамсоия дасти рост, **ошхонаю танӯрхона...** ин хонаҳои муваққатӣ мехезанд [208, с.74]. Худи ӯ чӣ? Низ аз охури ҳамон **огил** нишихӯрд карда [208, с.78]. Мурғонро мушон дар **мурғонча** куштанд [207, с.56].*

Дар матни романи «Росу» истилоҳоти **обхона** ва **гандахона** ба кор рафтааст, ки аввалӣ ба иморатҳои тааллуқ дорад, ки онҳоро партофта рафтанд ва оби борону барф дар онҳо чамъ шуда **обхона** унвон гирифтаанд; баъдӣ – **гандахона** бошад, ба иморатҳои дахл дорад, ки онҳо аз ҳисоби истифода набурдан харобу валангор гаштаанд ва пур аз ифлосӣ мебошанд: *Агар шумо лозим донед, ман дигар ба ин **обхона** барнамегардам [207, с.34]. Чу дуздон дар ин **гандахона** аз зарурат зиндагӣ дорем [207, с.51].*

Мочароҳои зиёди ғайриодие, ки ба маҳалли зисти мардуми ҷугитабор вобаста буд, бинобар персонажҳои асосӣ будани намояндагони ин қавм нависандаро водор намудааст, ки ба ҷойи вожаҳои **деҳа, қишлоқ, маҳалла** ва ғ. калимаҳои, ки худаш онро чун исми макон бори аввал дар забони асари бадеӣ ба

кор бурдааст: **чугихона** (маҳаллаи чуғиён; деҳаи Чағатой), **девонахона** (маҳаллаи чуғиён; муродифи **чугихона**).

Мафҳуми **ҳочатхона** (туалет) бо калимаи арабиасли **мабраз**, ки дар лаҳҷаҳои шимолӣ бештар дучор меояд, ифода кардааст: *Ва ӯро дар пешгаҳи мабраз пайдо намуд* [206, с.8]. Аммо **ахтахона** муродифи **саисхона** аст, ки бинобар он ҷо ахта кардани чорво ва асп онро чунин номгузорӣ кардаанд: *Ишора кард Калонхон, ӯро бардошта бурданд ба охтахона нахуст охтанд. Пасон нишонданд бар сари меҳи нӯгтез* [211, с.37].

Дар калимаҳои типии **коҳдон** ва **ошдон** тариқи калимасозии морфологӣ ду вожаи этнографӣ сохта шудааст: *Надида, аз тарс ба коҳдон даромад, ки Найгӯш занани сабуқпойи камаракиро ба қади посутунӣ каҳдон рост мондааст* [208, 8, с.202].

Вожаи **кана** бештар дар лаҳҷаҳои шеваи чанубӣ дар гардиш буда, «коза, чайла; хоначаи хасин» тавзеҳ ёфтааст [230, с.317]. *Хештан ба нодонӣ зада паси кана гузашт* [211, с.22].

з) **Номи биноҳои чамъиятӣ**: Зухуроти ачибе, ки дар ин бахш рӯ ба рӯ омад, он аст, ки Сорбон ҳам бо сабки ба худ хос ва ҳам истифода аз услуби гуфтугӯӣ аз шакли луғавии истилоҳи беморхона ва морг дар осори худ кор гирифтааст: **беморхона** – *балниса, бемористон, касалистон, психбалниса; морг* – *мурдахона, саройи марг, боргоҳи марг, хонаи маргу мурда*. Мисолҳо: *Ҳамин балнисаи мо аз замони пеш мондагӣ* [206, с.269]. Дар самти ғарбии Бандар **бемористони** умумии мамлакат ва «**морг**» воқеъ аст, ки мардуми таҳҷой онро **мурдахона** гӯянд [207, с.12-13].... *девори касалистон аз шеърҳои шумо ранга шудааст* [206, с.92]. *Баъд ӯро ба психбалнисаи Кӯктош хобонданд* [206, с.98]. *Тозанд ба саройи марг* [207, с.18]. *Боргоҳи марг рӯзҳои нав омадани Росу барин сермурда набуд* [207, с.50].

Дар радифи мафҳумҳои макон, истилоҳоти ҳавлию хона Сорбон бо услуби ба худ хос ва эҷодкории беназир маҷозан мафҳумҳои нав сохтааст. Чунончи, ак-аки сағҳои бисёрро **аккистон** ва маҷлисгоҳро **лофгоҳ**, яъне ҷойи лофзани баъзе мансабдорон номидааст: *Ак-аки сагон деҳаро аккистон кард* [206, с.206].

Барои он ки **лофгоҳ** нури одам [206, с.129]. *Аҳмаду Раҳмат дар лофгоҳ гӯшашон чур* [206, с.50].

и) Диалектизмҳое, ки бо ҳаёти оилавӣ рабт доранд. Таркиби **шӯ додан** нисбат ба духтарони болиғ, **нисбатбозӣ**, ки муродифи он дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ **қинғолабозӣ** мебошад, ба ҷавонписарону духтарони фотиҳашуда, ки дар арафаи тӯй қарор доранд, тааллуқ дорад: *-Зудтар шӯ тед-дия! То кай нисбатбозӣ* [206, с.53]. Таомули **пой ҷиқидан** пас аз никоҳ ҳангоми дар паси чодар танҳо мондани шаҳу арус доир мегардад, ки тибқи он касе, ки аввалин шуда пойи дигареро зер кунад, дар оила соҳиби ҳукм ҳамон мешуда бошад: *-На, масъала чунин нест. Ман пойи шуморо мечиқам* [206, с.44]. *Мебинем, кӣ пештар мечиқад* [206, с.44].

Пӯшида нест, ки оқибати хонадорӣ ҷавонон умедвор шудани зан ва ба дунё овардани фарзанд мебошад. Мутаассифона, на ҳамеша чунин зухурот боиси хурсандӣ буда метавонад. Масалан, дар романи «Чугӣ» персонажи асосӣ Тағой, ки ҷугитабор аст, ғайри хоҳиши худ баъд аз таъкидҳои зиёд ба ҳамсоядухтар Бобуна хонадор мешавад. Чунин амал зангирии маҷбурӣ буд: *Модарам боз масъалаи зангириро пеш овард: «Хоҳӣ ҳамун духтари ҳамсоя, нахоҳӣ, синама дар осмон мечӯшам»* [208, с.23]. Ба хоҳири сухани таҳдидомези модар, ки тариқи фразеологизми «сина дар осмон ҷӯшидан» ифода ёфтааст, писар пешниҳоди модарро қабул мекунад. Вале дар шаби аввали хонадорӣ маъмул мешавад, ки арус **нодухтар** аст, яъне **бокира нест**: *Тағой дар умраи чунин сангинию гарониро надида буд, ҷуз шаби тори издивоҷаш, ки Бобуна **нодухтар** баромад* [208, с.59]. Ин зухурот боиси дилхунукӣ аз зан ва ба аскарӣ рафтани Тағой мешавад. Муносибати **келину хушдоман** бо фразеологизми **сағу пишак** тасвир ёфтааст, ки ин ду ҳайвон, ки байни худ муносибати оштинопазир доранд: *- Апаю занат сағу пишак. Рӯзи дароз вағу вуғ карда, маҳалларо ба сар бардоранд* [208, с.23].

Мафҳуми «ҳомила будан» аз тариқи эвфемизми **дуҷон будан**: *Ва Тағой ҳайрон, ки зан доштан ва дуҷон будани ӯро ба Алёна фаҳмонад ё не* [208, с.35]. Дар мавриди дигар нависанда ҳамин маъниро бо ибораи **шиками дамида**, ки

маҷозан *ҳомила будан*ро ифода мекунад, ба кор бурдааст. Ё ин ки ҳамин мафҳумро вожаи *сарторикӣ* ҳам ифода кардааст: «*Сарторикӣ ҳам гузашт. Ин боз чӣ назма?* [208, с.26]. Ҳамин матдабро муродифи дигари он, ки ба забони адабӣ бештар хос аст низ ифода намудааст: *Аз кадом мард обистан гашта, фирор аз чашми шӯй кунад* [208, с.27]. Дар мавриди кулай нависанда зуд ба вожаи эвфемӣ рӯ оварда, вазъиятро басо ҷолиб ва ҳаққонӣ тасвир мекунад: *Сарторик аз бӯйи пиёздоғ қимоб барин, Усторо бинад, қай карданаиш меомад.*

Ба силсилаи муродифии *дуҷон – обистан – шиками дамида – сарторикӣ* ҳамчун ибораи фразеологии *шиками корсон* ҳам ҳамроҳ шудааст: *Худоёрро ёд меорад, шиками корсонро фарзанд аз они ўст* [208, с.42].

Дар инъикоси баъзе сахнаҳои ҳаёт вобаста ба сатҳи пасти фарҳангии персонажҳо ва ё бетафовутӣ нисбат ба гуфтори мамнуъ мушоҳида мешавад. Чунончи, вожаи *зойдан* (таваллуд кардан) дар гуфтори озод хусусияти табуӣ дорад ва ба ҷойи он мебоист эвфемизми «сабук шудан» ба кор мерафт, вале нависанда вазъиятро бе гуфтори ошкорои персонаж нопурра ҳисобида, чунин тарзи баёнро мувофиқи ҳол муносиб доништааст: *Зояд, зойдан гирад! Мо зағс надорем* [208, с.36].

Тасвири муносибати байни марду зан бо истифода аз диалектизмҳои *ачошу муччӣ* ибораи *кирдори зиномардӣ* ин гуна сурат гирифтааст: *Ачошу муччӣ кирдори заномардӣ буд* [211, с.32].

Дар деҳот ва хусусан, дар рустоҳои кӯҳистон бо риояи урфу одатҳо ва баъзе қолабҳои одатшуда бештар маъракаҳо доир мекунанд ва бе тӯй, бе маросими никоҳ, бе базму хурсандӣ ва пухтупазу зиёфатхӯрӣ ба деҳа арус овардани касе боиси таънаву маломати ҳамдеҳагон ва хешутаборон мегардад. Манзараи риоя нагардидани таомул дар ин матни романи «Шаҳрбону» бо ибораҳои «аруси шаҳрӣ овардан», дуду алоб ва базму никоҳ надидан ифода ёфтааст:... *манзараи дилкушоро «ҷойи одам нест» гуфта, тарк карда, шаҳрӣ будан хост ва писар аруси шаҳрӣ овард бедудуалоб – базму никоҳ низ надида* [210, с.62]. Ба хотири қадбонуи хуб шудани арус пас аз маросими тӯй ва дигар русумоти ба он вобаста

анъанай *равғанрезӣ* баргузор мегардад, ки он дар байни мардум бо унвони *даст чарб кардан* маъруф аст: - *Дастӣ арусро чарб бояд кард, занак.* [210, с.68].

Дар муносибати оиладорӣ сахнахоеро, ки Сорбон дар ҳикояву романҳои худ инъикос кардааст, дар баробари мафҳумҳо, калимаю ибораҳои, ки муносибатҳои қутби мусбатдоштаро нишон медиҳанд, инчунин, бо рӯйдодҳои зиёде рӯ ба рӯ шудан мумкин аст, ки фарҷоми онҳо бо ҷудоии зану шавҳар анҷом меёбад, ки он бо этнографизми *талоқ додан* ифода ёфтааст: *Гадой сари ҷаҳлу ғазаб талоқ дод занро* [208, с.27].... *Зани зеборо талоқ дода буд мусулмонона* [208, с.27].

Бояд зикр намуд, ки тибқи шарияти ислом *зани талоқшуда* нисбат ба шавҳараш *номаҳрам* ва зиндагии онҳо *ҳаром* махсуб мешавад. Барои онҳое, ки ба ҷунин амали беандеша даст мезананд, расми *ҳалола кардан*, яъне муваққатан зан ба каси дигар ба шавҳар баромада, баъд аз талоқ гирифтани боз ҳуқуқи ба никоҳи шавҳар даромаданро пайдо мекунад. Ҷунин сахна барои марду зан ниҳоят сангину ногувор ва гуноҳи нобахшиданист. Дар забони асар ин ҳолатҳо ҷунин тасвир ёфтааст: *Ҳоло ба ҳуш омаданд, ки талоқ ҳалола дорад* [208, с.27]. –*Ферма занро талоқ дод, ту бояд ҳалола бикунӣ!* [205, с.35].

Баъзан дар байни мардум замон ҳам аз мақоми иҷтимоии худ истифода бурда, аз баҳри шавҳарони ношуд мебароянд:... *шууро талоқ диҳад, хоҳ мурда бошаду хоҳ зинда* [210, с.62].

Этнографизми *оқ кардан* мафҳуми ниҳоят манфӣ дошта, амали волидон нисбат ба фарзандони нофармон ба шумор меравад. Ҷунончи, дар романи «Ҷугӣ» падари тоҷикдухтар баъд аз воқиф шудани муносибати байни духтараш бо ҷугиписар дар рӯзи ба хостгорӣ омадани падару модари ҷавон ҷунин гуфтори нангинро ба фарзанди худ раво дидааст: *Ин ҳароми бепадарро ҳам бубар! – Оқаш кардам!* [208, с.66].

Анъанай дар хурсандию ноқомӣ ва душворию мотамдорӣ зуд ба аёдат омадани мардум бо истифода аз ҷуфти антонимии омаду ноомад, ки бо ҷуфти *суру азо* наздикмаъност, ин тавр ифода шудааст: *Мардуми деҳ зери партави*

ширмаҳтоб рӯйи бомҳои қатор шиғ шудаанд, ки одати деринашон буд; ба омаду номад ё суру азо чунин сафу радда кашанд [210, с.73].

Як анъанаи номатлуб, ки назари нависанда ба корбурди он нек нест, таомули беҳудаю баҳуда **қасам хӯрдан, савганд додан, тавба кардан** ба ҳисоб меравад. Аммо бо тавба, яъне бас кардани гуноҳ ҳеч не, ки худи одамон, хислатҳои манфури онҳо ислоҳ шавад:

- **Тоба-тоба-тоба...** *Ва якбора модари Калонхон омадани писарро дида, ба модари духтар дарафтод [210, с.54].*

- *Тӯба-тӯба-тӯба! Падарам ба он кас чӣ нағзиҳое мекарданд [204, с.50].*

- **Ваҳ! Рӯмо сиёҳ! Ин чӣ балое буд?!**

Худо якта, қаҳрамонӣ!

- *Чӣ шудааст, раис?*

- *А? Чӣ? [204, с.36].*

Ҳардун занталоқ қасам хӯред, ман ҳама гуноҳро ба гардан мегирам [205, с.35].

Русуми дуои бад кардани одамон зимни ночӯриҳои зиндагӣ нисбат ба ҳамдигар дар ҳикоёту романҳои Сорбон ба шаклҳои мухталиф дар нутқи персонажҳо ифода ёфтааст: *Модарарус чир зада ба замин нишаст ва якнаҳлу афтид: «Илоҳо, чувонмарг шавӣ» [211, с.9]. Ношургит,... Туро одами нағз гуфта, меҳмон овардам [206, с.172].*

- *Мон, дафъи муъминон шавад! Гург хӯрад, то ҳама халос шавем [210, с.72].*

- **Рӯта сиёҳ мекунӣ, баднафс [206, с.4].**

Мардум итминони қавӣ доранд, ки бечаноза аз дунё рафтан баробари «ҳаром мурдан» аст: *Астағфируллоҳ, мегум, ки ҳаром мемурам. Бечаноза меравам [207, с.19].*

Дар эпизоди дигар Сорбон бо истифода аз этнографизмҳои **он дунё, ба мурдаи якдигар гиристан, тобути якдигарро баровардан, ба фотиҳаи якдигар рафтан, занмурда, шӯмурда, мурдахона** (хонаи азодор, мотамкада), **хонаравшанкунӣ** (вазъи пеш аз марг) ва ғ. сахнаи зиндагиро нишон додааст, ки

инҳо бо маросими мотам марбут мебошанд: *Ҳоло ҳам он дунёро фикр карда, ба якдигар дасти ёрӣ дароз мекарданд; ба мурдани якдигар мегирянд; пойи тобути якдигарро мебароварданд; ба фотиҳаи якдигар мераванд* [207, с.28]. *Усто чӯбкори занмурда аз рустойи дур шӯмурдаеро овард* [206, с.57]. *Кила сари овози сиёхро гирифт. Монои зани мотамдор, ки сари овози гӯяндаи мурдаҳонаро гирифта, ҳам дарду алами хешро гуфта, дил холӣ кунад* [204, с.48].

Зиёрати мазорҳо бо нияти шифо ёфтан аз дардеву ғаме одату таомули дигари мардумист: *Назди чилламазор рӯ ба рӯи особ рав* [206, с.201]. Бовар кардани баъзе қору кирдори табибони дурӯғин, муллоҳои даму нафасаш зӯр, сеҳру чодугарӣ, тавсияҳои фолбинон, қасидаҳои ва дигар қору кирдорҳои хурофотӣ низ аз анъаноти таомулгаштаи мардумист:... *дар ба дари тамоми фолбину қасидаҳои мегардонданд* [207, с.60]. *Муллоравӣ ва чодугарӣ кард. Вале суд набахшид* [210, с.53]. *Ҳар гуна тадбир мечустанд: кӯрхат ҳам мекарданд* [207, с.39]. *Шумо метавонед «куфу суф» карда, ваборо ба худи мушҳо гардонед* [207, с.58]. *Тӯморҳо, кӯрхатҳо, радномаҳо ва ҳатто китобҳои дар ҷавон гузошта ҳам хойида ва ҷигда-ҷигда буданд* [207, с.59].

Сорбон зимни инъикоси зуҳуроти ба маросими *хатнасур* бахшидашуда аз тасвири бисёр эпизодҳои ин маърака худдорӣ карда, барои кӣ муҳим будани онро дар нутқи персонажи хурдсол ин тавр таҷассум кардааст: *Дастам ҳаром нею чукам нобурида* [206, с.340]. *Ҳам дастамро ҳалол кунаду ҳам дафтари китоб харад* [206, с.340].

Таомули дигаре, ки бо бовару шугунҳои мардумӣ пайвандӣ дорад, *нӯла кашидани сағ ё гург* мебошад, ки он дар ду шакл: *нӯла кашидан; зуза кашидан* дар романҳои «Шаҳрбону» ва «Зуза» истифода шудааст ва мардум итминондоранд, ки нӯлаи гург ё сағ хосият надорад: *Инак, дилат ба арус сӯхта, нӯла кашӣ, модагург?* [210, с.73]. *Фақат зуза накаш, ки хосият надорад* [204, с.47].

Анъанайи дигари мардуми кӯҳистон *меҳмоннавозӣ* мебошад. Бо омадани меҳмон зуд моли майдаеро хун кардан барои мизбон як навъ амали муқаррарӣ маҳсуб меёбад: *Такачаро биёр, пеши пойи меҳмонҳои Худооварда, хун кунам! Пеши пошон мурам!* [211, с.22].

Дар замони шуравӣ даҳаи аввали моҳи май анъанаи ба кӯҳу пушта ба сайру тамошо рафтан ба ҳукми анъана даромада буд. Зимни чунин сайрҳо ба табиат зиёни калони экологӣ расонида мешуд: *Шаҳриёни ба маёфка рафта ҳам ҳар чизи бо худ бурдаашонро ба об меандозанд* [206, с.241].

Дар байни чавонони ҳаммактабу ҳамсабақ анъанаи ба навбат моҳе як бор ва ё тибқи речаи маслиҳатшуда дар муддати муайян ташкил кардани *гаштак* ё зиёфати рафиқона расм шуда буд, ки алҳол низ аҳёнан мушоҳида карда мешавад. На ҳар ки аз уҳдаи ташкили гаштак баромада метавонист. *Чунончи,...аз рӯйи эҳтиром гаштак намедод* [206, с.51]. *Боре дар меҳмонхонаи худ гаштак барпо кард* [206, с.51].

Диалектизми *дуруш* маънои «тамға»-ро дорад ва он ба вожаи *бирка*- и русӣ, ки дар нутқи лаҳҷавӣ дар байни чӯпонон маъмул аст, муродиф мебошад ва ҳар як рамаи шахсӣ ё ҷамъиятӣ бо *дуруши* махсус дар гӯши гӯсфанд ё буз аломатгузорӣ мешуд. Чунин анъана дар матни зерин инъикос ёфтааст: *Дуруши ин мол як гӯши аз нисф бурида буд. Ҳамон гӯше, ки то он вақт дуруши тунукагии фермавӣ дошт. То нашиносанд, дуруш бо ними гӯш бурида партофтаанд* [204, с.41].

Сорбон русуми саҳархезии персонажҳоро бо таомули «файзи саҳар - дигар» дар матни зерин ин тавр инъикос намудааст: *Зеро ронандаҳо низ аз ризқи пагоҳӣ – насибайи саҳарӣ намонем, - гӯён помонак (газ) паҳш карданро медонистанд* [207, с.17].

к) Диалектизмҳое, ки номи таомҳо, анвои нон ва маҳсулоти ғизоиро ифода мекунанд. Калимаҳои ин бахш вобаста ба доираи интишор ба ду гурӯҳ чудо мешаванд: а) калимаҳое, ки хусусияти умумиистеъмолӣ доранд; б) калимаҳои хоси лаҳҷа (диалектизмҳои этнографӣ). Ба гурӯҳи аввал вожаҳои зерин дохил мешаванд: *нон, равгани зард, наво* (хӯрокворӣ, *гизо*) [231, 820], *хӯрокворӣ, хлеб донак, чормағз* ва ғайра; ба гурӯҳи дуюм калимаҳои хусусияти лаҳҷавидоштаи *қурут, айрон, қурутов, чанголу, кашк, гӯлунг, қӯмоҷ* ва амсоли инҳо дохил мешаванд. Дар вожаҳои гурӯҳи дуюм бештар хусусиятҳои маҳаллию махсусиятҳои маишии зиндагии мардуми кӯҳистон инъикос ёфтааст:

*курутов ё чанголу карда занӣ, тамоми рӯз маст мегардӣ [207, с.8].... **донаку чормағз, донаи кадуву шафтолу сӯроҳ; кашку қурут**, дандонзада [207, с.17-18]. Шикамбаи чӯпон пора-пораву хӯрда. – сабр, **кӯмоҷ қариб пӯхт** [206, с.52]. Ҷугибачаро талх дода: «**Нун! Нун!**»... нон бошад, худамон ҳам хӯрда метавонем.*

- Ғӯлунг не, ғӯлинг [206, с.252].

к) Диалектизмҳое, ки барои ифодаи мафҳуми асбобу анҷоми рӯзгор ба кор бурда мешаванд. Онҳо вобаста ба маъно гуногунанд ва ба гурӯҳҳои зерин ҷудо мешаванд:

а) диалектизмҳое, ки номи воситаҳои коркарди орд, хамир ва нонпазиро ифода мекунанд: **суфра, нонсозак, нонпар, корсон, парвезан** ва ғайра: *Ордро аз чашии **парвезан** мегузаронӣ. Сабӯсро ҷудо мекунӣ [210, с.68]. Дар **корсон** хамирмоя об мекунӣ. Ордро дар **корсон** меандозӣ. **Намак мепошӣ** [210, с.68]. Бубин хамир расида. Ана ин **нонсозак**. Болои **суфра** гузор. Хамирро аз **корсон** ба **суфра** кан. Орд пош ва зуволу гир. Зуволу тори **нонсозак** гузошта рост бикун. **Нонпар** зан [210, с.68].*

Чунин тарзи тасвир на танҳо инъикоси воқеъ ва амали персонажҳоро инъикос кардааст, балки чунин матнҳо ва истифодаи ин қабил диалектизмҳо хонандаро тарбия ҳам мекунад, сабақи зиндагӣ низ меомӯзад. **Модарарус** дар романи «Шаҳрбону», нисбат ба **келин** бо вучуди дағал, бадмуомила, беандешаву сахтгап будан, дар зарурат ўро хунари кадбонугӣ меомӯзад, чунки худаш низ ҳамин зинаҳои зиндагиро гузаштааст. Дар ҷумлаҳои болову зерин технологияи тайёр кардани хамир ва пӯхтани нон дарҷ ёфтааст: *Аз тораи кӯрпача андохта, кӯрпапеч мекунӣ [210, с.68]. Хамир набояд шорад. Хамир суст бошад ё миттазада, намедорад. Лаби нонат ҷуррид [210, с.68]. Оташалоб гирон. Танӯрро тафсон. **Остинчаю рафида** ба даст бипӯш. Нони росткарда бар **рафида** чаппа гузор ва ба танӯри тафсон часпон [210, с.68].*

б) сандалӣ ва қисмҳои он: **сандалӣ, кодоки сандалӣ, бурчак ва кунчи сандалӣ, қури охурҷаи сандалӣ, оташи сандалӣ**: *-Ҳиччи нагуфтӣ! Аз худ*

рафта, поятро дар оташи **сандали** сузондӣ [211, с.32]. Ў чунони гурбаи хаёли кододи сандали вағида ҳама буду шуд ба рӯяшон кашад [210, с.66].

- Чӣ мешуд? Дар **кодоки сандали** гурбаҷанг шудааст [210, с.65]. Калонхон гардан тоб дода, ба **бурчак ва кунҷи сандали** нигарист [210, с.63].... пойи арус ба қӯри **охурҷаи сандали** расида, сӯхтааст [210, с.57].

в) номи ашӯҳои гуногун: **соғу** (зарфи чӯбини ордгирӣ, ки дар он чурғот рехта, дӯғ низ мекашанд): **Соғу** чӯбона садо дода гелид [210, с.69]. Ана ин хел *зав-зав ба соғу мерезад* [210, с.69]; **хокандоз** (асбоби порупартой): *Ин бор садои хокандоз чунон баланд баромад, ки аз буни сутуни айвон лағзида ба замин зад* [210, с.59]; **кӯлвор** (борхалта): *дарвоза боз гашит ва модар ҳолу рӯзи духтар дида, кӯлвори даст ба замин андохт* [211, с.9]; **чашии гирбол**: *Оҳиста-оҳиста ба чашии гирбол монанд шавад, остину пешу бари пӯшок рӯйи пойафзол, ба сару рӯй корад, аз беэҳтиётӣ ба чаши ҳам* [210, с.4]; **гулмех**: *Шаҳрбону пиндошт, ки ангуштони харобу чу гулмех сахт... ба бозувонаш фуру рафтаанд* [211, с.8]; **тулумӣ** (зарфи обу равған ва ё дӯғгирӣ): *Шубон пушти корд миёни дандонҳо овард, чунон ки қассоб нусти гург тулумӣ мефуроварда бошад* [204, с.31].

л) Диалектизмҳое, ки мафҳуми ҳайвонот, аъзои бадани онҳо ва афзори хӯроки онҳоро ифода мекунанд: **қуш//сари қуш** (ҷойи нигоҳдории чорво дар кӯҳ): *Табар бардошт. Шубон чолок сари қуш рафта, зери пойи мол монда буд* [204, с.30]; **буққа** (говӣ нар); маҷозан: мард) *Шарм дор. Гардани ҳар буққаро нагир* [210, с.54]; **дораи гов** (сина, чочи гов): *Арусӣ шаҳрӣ ҳама кор анҷом дод, чуз дораи говро кашидан* [210, с.69]; **заки оҳутака** (пешоби оҳуи нар): *замоне, ки Найгӯш шухрат ҳам дошт: соле, ки аз канори шаҳи сиёҳ заки оҳутака ёфт* «мумиё» номид, тоқӣ якшоха монд [210, с.74]; **бузи чур** (бузи гӯшҳояш сих, рост), **шохи чукка, гӯши чур**: *-Ин номи хандаоварро ба ӯ часпондааст, ки намои аҷиб дорад. Мисоли бузи чур, ки гоҳи нигоҳ шохи чукка ва гӯши чур баробари шундан истеху боло мегашта бошад* [210, с.61]. *Дораи говро ба даҳони гӯсола мегиронӣ. Гов шир мефурорад. Сонӣ зери пойи гов нишаста дора мекаши дудафта* [210, с.69]; **мушкана**: *Гӯйӣ Шаҳрбону чун мушкана часпида буд ба*

танаи занак ва хуни онро чакида нерӯ гирифтани буд; наҷунбид [211, с.10] ва амсоли инҳо.

Хулоса, аз таҳқиқи мухтасари диалектизмҳои этнографӣ дар осори Сорбон ба чунин фарҷом расидан мумкин аст, ки диалектизмҳои этнографӣ барои нишон додани ҳақиқати зиндагӣ, тарзи зисту маишати одамон дар забони асари бадеӣ ба кор рафтаанд; як қабати муҳими этнографизмҳоро калимаҳои умумистеъмолий ташкил додаанд, ки онҳо дар байни дигар вожаҳои матн, хусусан, диалектизмҳо ҳамчун купрук хизмат карда, на танҳо дар тавзеҳи вожаҳои номафҳум кумак кардаанд, балки барои нигоҳ доштани ягонагии маъноӣ ва мантиқии аъзои ҷумла низ кор омадаанд; қабати хеле муҳими этнографизмҳои осори Сорбонро диалектизмҳо ташкил медиҳанд, ки бештари онҳо чун воситаи тавоноии услубӣ барои ҷолибу ҷаззоб баромадани забони асар хизмат кардаанд; бисёр диалектизмҳои этнографӣ барои вусъат бахшидан ба фасоҳати калом мусоидат карда, баҳри матлабро нишонрас ифода кардан нисбат ба муодилҳои адабии худ шево ва фаҳмотаранд, қобилияти умумӣ шуданро доранд ва барои пур кардани ҷойҳои холии таркиби луғавии забонамон хизмат карда метавонанд.

2.4. Диалектизмҳои семантикӣ

Моҳият ва хусусиятҳои гуногун зоҳир кардани диалектизмҳо, таснифоти онҳо аз нигоҳи шевашиносӣ ва аз диди услубшиносӣ шуруъ карда, аз нимаи дуюми асри XX таваҷҷуҳи муҳаққиқонро бештар ба худ ҷалб кардааст. Масалан, забоншиносони рус Ф. П. Филин [1961, с.38], Н. М. Шанский [1972, с.120], М. Н. Фомина [1983, с.172] мавҷудияти калимаҳои, ки дар забони адабӣ як маъно ва ё маъноҳои гуногун дошта, дар шеваю лаҳҷаҳо ба маънои тамоман дигар ба қор мераванд, ба мушоҳида гирифтаанд.

Ф. П. Филин яке аз аввалинҳо шуда, ба таснифи диалектизмҳо рӯ оварда, онҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо кардааст: 1) калимаҳои, ки аз бобати ташаккули материалӣ – таркиби фонетикӣ ва морфологӣ аз забони адабӣ тафовут доранд; 2) калимаҳои, ки аз ҳамшаклҳои адабиашон аз лиҳози маъно фарқ мекунанд. Ҷ калимаҳои гурӯҳи аввалро диалектизмҳои лексикӣ ва вожаҳои гурӯҳи дуюмро диалектизмҳои маъноӣ (семантикӣ) номидааст [87, с.35]. Ба қавли М. И. Фомина «аз ҷиҳати маъно умумият надоштани калимаҳои забони адабӣ бо ин гурӯҳи диалектизмҳо барои ташкил ёфтани қатори вожаҳои ҳамгунӣ боис мешавад» [88, с.172]. Ин нуқтаи назарро дастгирӣ намуда, бояд афзуд, ки чунин падида қаблан барои рушди таркиби луғавӣ ва имкониятҳои баёни фикр низ замина мегузорад.

Р. Гаффаров ба мақсади пурратар шарҳ додани моҳияти диалектизмҳои семантикӣ дар муқаддимаи «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро» [1989] ин гурӯҳи вожаҳо ба ду бахши қалон тақсимбандӣ намуда навиштааст: «калимаҳои, ки баръакс забони адабӣ, дар шева ба маъноҳои тамоман дигар истифода мешаванд: **ғурбат** 1) дар забони адабӣ «чудой, ғарибӣ, мусофират; 2) калимаи сермаъно, ки аз рӯи як ва ё ду маънӣ ба забони адабӣ, аммо чанд маънои дигари он махсуси лаҳҷа аст: **сабр** 1) дар забони адабӣ: «таахҳул, шикебой»; 2) дар лаҳҷаҳои шимолӣ: «мунтазир шудан, ором ва хомӯш истодан» қор фармуда мешавад» [219, с.25].

Дар «Фарҳанги истилоҳотӣ забоншиносӣ» гуфтаҳои боло дастгирӣ ёфта, муаллифон ба диалектизмҳои семантикӣ чунин тавзеҳро муносиб доништаанд:

«калимаҳое, ки бар замми маъноӣ маъмулии худ боз маъноӣ иловагии ин ё он шеvaro доранд ва ба забони адабӣ дохил нашудаанд: **гурбат** (чанҷол, тупаланг), **диёр** (намоён) ва ғ. [216, с.77-78].

Дар адабиёти илмӣ ва луғатҳои шевашиносӣ ҷиҳатҳои маъноӣ (семантикӣ)-и диалектизмҳо ба сифати «диалектизмҳои лексикӣ нопурра» таҳқиқ шуда, зимни он «чунин диалектизмҳо дар назар дошта мешаванд, ки шаклан ба забони адабӣ мувофиқ оянд ҳам, маънан фарқ мекунанд: **ошноӣ** (буса), **навохтан** (ҳақорат, дашном) ва ғайра [230, с.28].

Диалектизмҳои семантикӣ (диалектизмҳои лексикӣ нопурра) дар осори Сорбон бештар барои ифодаи мафҳумҳои лаҳҷавӣ, ки яке аз маъноҳои калимаҳои ҳамгунро ифода мекунад, ба қор рафтаанд. Масалан, вожаи **зак** дар забони адабӣ унсури сермаъност: 1) **зак**-оби зак, оби сиёҳ, сиёҳӣ; 2) оби даҳон, туф, луоб:

Ҷуз талху тира надидам бад-ин замин,

*Ҳаққо, ки ҳеҷ боз надонистам **зақоб*** [231, с.431].

Ин вожа дар шакли **заг** дар шеваи ҷанубӣ гардиш дошта, ба маъноӣ «зах, замини сернам, намнок» [230, с.265] роиҷ мебошад. Дар робита ба маъноӣ дигари он, ки дар шеваи шимолӣ мустаъмал аст, ин вожа «пешоби чорвои хонагӣ» маънидод шуда, ба калимаи **мезак** муродиф мебошад: Як умр «чоят маззаи **зак** медиҳад!» – мегӯяд [206, с.87].

Вожаи **навохтан** дар забони адабӣ 1) «наво, оҳанг, садо, овоз; 2) суруд хондан, соз задан» маънӣ мешавад:

*Рӯдакӣ ҷанг бигрифти **навохт**,*

Бода андоз, к-ӯ суруд андохт [231, с.821].

Ин калима дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ [230, 2017] дар баробари ифодаи маъноҳои мазкур, инчунин «дашном, ҳақорат, носазо гуфтан» маънидод мешавад. Сорбон ҳамин маъноӣ лаҳҷавӣ онро дар мавриди зерин истифода бурдааст: *Бинед, ҳамн қадар занаш **менавозад**, ҷиққаш намебурод* [206, с.97].

Калимаи **килла** дар забони адабӣ маъноӣ 1) «чодир, пардаи сақфпӯш; 2) сақф, шифт»-ро ифода мекунад:

Ту кай бишнави нолаи додхоҳ,

*Ба кайвон зада **киллаи** хобгоҳ [233, с.552].*

Дар лаҳчаҳои маҳаллӣ (Панҷакент) он маънои «чинси модаи ҳайвонро нисбат ба сағ, шағол, гург ишора мекунад. Ҳамин маънӣ дар матни ҳикояву романҳои Сорбон мушоҳида карда мешавад: *Вале шарҳ надодем, ки **киллаи** мурғхор дар зерӣ буттаҳои марминҷон зойида [206, с.258].* Агар ду маънӣ аввал дар забони адабӣ хусусияти сермаъноӣ дошта бошанд, пас, онҳо бо шакли лаҳҷавӣ дар муносибати ҳамгунӣ қарор гирифтаанд, зеро дар байни маъноҳои қайдшуда муносибати семантикӣ ва қаробати маъноӣ дида намешавад.

Сорбон дар нутқи гурӯҳи этникии лулиёни (чугӣ) вожаи маъруфи тоҷикии **барра** (бачаи гӯсфанд)-ро ба маънои маҷозии «писар, фарзанд» ин гуна қор фармудааст: *-Ана ҳамин ҳамсоядухтар, **баррем** [208, с.22].* Ё калимаи арабиасоси **арасот** дар забони адабӣ: 1) «чамъи арса; 2) маҷозан: қиёмат, майдони қиёмат тавзеҳ мешавад:»

*Гувоҳи исмати ман рӯзи ҳашир дар **арасот**,*

Ҳамин бас аст, ки бо ишқ ошно шудааст [231, с.80].

Дар бисёр гӯйишҳои тоҷикӣ **арасот** мафҳуми «бисёр будан»-ро далоят мекунад. Сорбон ин ҷиҳатро аз лаҳчаҳои маҳаллӣ дарёфта, онро ба маънии бисёр дар асараш ба қор бурдааст: *Одами **арасот**. Партоб тагорӯ карда, чизи хостаашонро мегиранд [208, с.35]; **парчин** дар забони адабӣ ба маънои «иҳота, ҳисор ё деворе, ки ба гирди боғ ё киштзор аз шох, хору хасу хошок месозанд», девор маъмул будааст:*

*Сарои хешро фармуд **парчин**,*

Ҳисори оҳанину банди рӯин [231, с.42].

Дар лаҳҷаи кӯлобии Ҳисор **парчин** маънои **парсинг** «(дар лаб)» [230, с.533]-ро ифода мекунад. Сорбон дар романи «Чугӣ» ин вожа ба маънои «ба замин задан, ба хок яқсон қардан» ин тавр истифода кардааст: *«**Парчин бикун!**» – гуфт дигаре [208, с.39].* Дар лаҳчаҳои Бухоро ин вожа ба феъли ёридиҳандаи «қардан» истемол ёфта, «ду тахта ё ду чизи дигарро ба ҳам ҷафс қарда, бо мех маҳкам қардан» маънидод мешавад. [219, с.183]; **кашик** – дар забони адабӣ ба ду

маъно: 1) чаккаи хушк кардашуда; курут; 2) навъе таом, ки аз орди гандум ё чав, ба шири гӯсфанд монанди ҳариса тайёр мекунанд; 3) чави резакардашуда [231, с.546]. Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва шимолӣ низ ба маънои «таомест, ки онро аз кӯфтаи (ярмаи) лӯбиё, нахӯд, гандум ва каллаву поча тайёр мекунанд» [230, с.329]; «*кашк//кашқоб* –таоме аз ярмаи (кӯфтаи) гандуму ҷувории нокӯфтаи сафед тайёр мекунанд ва ҷурғот омехта меҳӯранд [219, с.124]. Дар забони романи «Росу» *кашк* мафҳуми андаке дигаргуна «ғалладона»-и кӯфташуда (гандум, ҷуворӣ, нахӯд)»-ро ифода карда, бо вожаи *йарма* муродиф мебошад:... *ба кашку курут дандон заданд...* [207, с.17-18].

Калимаи *кавора* дар забони адабӣ ба ду маъно: 1) сабади калон барои кашондани мева; қачова; 2) хонаи занбӯр [231, с.525] маъмул аст, вале дар лаҳҷаҳои Бухоро «кавра-чизи дарунҳолӣ, миёнтиҳӣ (ковок)» маънӣ мешавад, ки Сорбон мафҳуми ба он наздикро ин гуна ба кор бурдааст:... *ки тавонад аз беақлӣ ё бухлу кина лагад ба тахтапушт зада ҷанин аз кавора канда кунанд* [210, с.69]. Дар ин матн адиб вожаи *кавораро* ба маънои *бачадон* кор бастааст.

Аз намунаҳои баррасигардида маълум мешавад, ки Сорбон диалектизмҳои семантикиро дар бештари ҳолатҳо ба он маъно, ки дар лаҳҷаҳои маҳалӣ истеъмом меёбанд, ба кор бурдааст. Ин зухуроти лингвистӣ боиси ба вучуд омадани ҳамгунҳои нав ва калимаҳои сермаъно шудааст.

Диалектизмҳои семантикӣ монанди диалектизмҳои лексикӣ нопурра дар забони адабӣ барои ифодаи маъноҳои маъмул, вале дар муҳити лаҳҷавӣ маъноҳои тамоман дигарро ифода намуда, барои пайдоиши ҳамгунҳо ва калимаҳои сермаъно дар доираи лаҳҷаҳо мусоидат кардаанд.

Хулоса, оид ба мазмуну мундариҷаи боби мазкур, фаслу зерфаслҳои он ба чунин хулосаву натиҷа муваффақ гардидем:

1. Дар заминаи афкори забоншиносони рус ва муҳаққиқони соҳаи шевашиносӣ услубшиносии тоҷик мувоҳисаи илмӣ орошта, диалектизмҳои осори давраи истиқлоли Сорбонро ба чор гурӯҳи калон тасниф намудем: 1) диалектизмҳои фонетикӣ; 2) диалектизмҳои лексикӣ; 3) диалектизмҳои этнографӣ; 4) диалектизмҳои семантикӣ.

2. Ба гурӯҳи аввал калимаҳоро ворид кардем, ки онҳо хоси забони умумихалқӣ ва адабӣ буда, аз ягон ҷиҳат ба тағйироти фонетикии амсоли мувофиқату монанд, коҳишу афзоиш, таҳфифу ҷойивазкунӣ ва зухуроти табдил рӯ ба рӯ гаштаанд, ки ин амал бо овардани мисолҳо аз осори нависанда асоснок карда шуд.

3. Ба гурӯҳи дуюм диалектизмҳои лексикӣ шомил гардиданд, ки ин воҳидҳои луғавӣ вобаста ба ҳудуди интишорашон дар ин ё он минтақаи паҳншавии лаҳҷаҳо ва ғӯйишҳои тоҷикӣ боз ба ду бахш ҷудо карда шуданд: а) диалектизмҳои лексикии маҳдудистеъмол, ки онҳоро дар шевашиносӣ чун диалектизмҳои лексикии пурра ба ҳисоб мегиранд; б) диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол, ки дар диалектологияи тоҷик бо истилоҳи диалектизмҳои лексикии нопурра баррасӣ шудаанд.

4. Ба гурӯҳи сеюм диалектизмҳои этнографӣ, ки дар доираи он мафҳуми истилоҳот ва унсурҳои луғавие, ки ба тарзи зиндагӣ, оиладорию номгузорӣ, майишат, урфу одат ва анъанаҳои мардумӣ ва мансубанд, ба сифати диалектизмҳои этнографияи мафҳумҳои хешутаборӣ, лақабҳои одамон, бунёди ҳавлию хона ва мафҳумҳои ба онҳо алоқаманд, анвои таом ва маҳсулоти ғизоӣ, этнографизмҳои марбут ба ҳайвонот ва монанди инҳо мавриди таҳқиқ қарор гирифтанд.

5. Ба диалектизмҳои семантикӣ асосан калимаҳое мансуб доништа шудаанд, ки онҳо чун вожаҳои умумиточикӣ дар забони адабӣ роиҷ мебошанд, вале Сорбон онҳоро ба маънои дигар, ки дар муҳити маҳдуд ва фарохи лаҳҷавӣ мустаъмаланд, дарёфт намуда, барои тақомулу таҳаввули семантикии калимаҳо саҳм гузоштааст.

БОБИ Ш.

ГУРҶҲБАНДИИ МАВЗУИИ ДИАЛЕКТИЗМҶО ВА ХУСУСИЯТҶОИ ЛУҶАВИЮ СЕМАНТИКИИ ОНҶО ДАР ОСОРИ СОРБОН

3.1. Матолиби муқаддамотӣ

Инъикоси ҳодисаву воқеаҳо дар осори Сорбон бо истифода аз калимаҳои умумихалқӣ ва диалектизмҳои маҳаллӣ хеле гуногунранг сурат гирифтааст, ки онҳо аз рӯи ифодаи маъно ва вазифаашон дар нутқ низ бағоят рангин мебошанд. Агар қисми зиёди диалектизмҳо дар забони асар барои ифодаи номи ашёву ҳаводис дар забони мардуми маҳаллоту хурду калон ба кор раванд, пас, қисми дигарашон баҳри нишон додани аломату чигунагии ашё, амалу ҳаракат ва ҳолати ашё, инъикоси аломати амалу ҳолат ва аломати аломат хизмат кардаанд. Дар робита ба ин, масъала дар асари бадеӣ ду навъи диалектизмҳо мавриди истифода қарор мегиранд: а) диалектизмҳои предметӣ; б) диалектизмҳои ғайрипредметӣ. Диалектизмҳои ҳар ду гурӯҳ вобаста ба маҳалли ба вуқӯъ омадани ҳодисоту воқеоти асарҳо, ҳудуди интишори калимаҳо дорои ду хусусият: 1) фарохистеъмоӣ; 2) маҳдудистеъмоӣ мебошанд.

Корбурди диалектизмҳои предметӣ ва ғайрипредметӣ барои дарки моҳияти асари бадеӣ муносибу мувофиқтар аст, зеро ки онҳо ба забон ва нутқи хонанда наздик мебошанд. Матлаб ва ҳадафҳои услубии нависанда тавассути истеъмоли диалектизмҳо осонтару сабуктар ба даст меояд. Чунин навъи таснифот ба корҳои илмӣ-тадқиқотии ба лексикаи лаҳҷаву шеваҳо бахшидаи муҳаққиқон (Ғ. Ҷӯраев (1980), Ш. Исмоилов (1982, 2018), Хоркашев С. (2014), С. Раҳматуллозода (2021), Н. Гадоев (2009), Р. Сангинова (2012), Г. Абдуллоева (2013), И. Сулаймонов (2019), С. Муминова (2023)) ва ғ. низ хос мебошад.

Яке аз муҳаққиқони шеваи ҷанубӣ ва ҷануби шарқии забони тоҷикӣ С.Раҳматуллозода (С.Хоркашев) соли 2014 бо номи «Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғавии лаҳҷа» монография чоп намуда, перомунӣ 9 гурӯҳи предметии лексикаи шеваҳои мазкур таҳқиқ анҷом додааст [144]. Ин муаллиф дар рисолаи докториаш таҳти унвони «Лексико-семантический анализ

предметная лексика в южных и юго-восточных говорах таджикского языка» [144] масъалаи мазкурро мукамалтар менамояд, ки таҳқиқи ҷиддӣ илмӣ дар баррасиҳои маводи лаҳҷаҳо ба шумор меравад.

Муҳаққиқ Ҷ. Саидова роҷеъ ба нақши диалектизмҳо дар номгузориҳои ашё ва ходисаҳо дар забони асарҳои А. Самад таваққуф намуда, диалектизмҳои осори нависандаи мазкурро ба гурӯҳи предметӣ ва ғайрипредметӣ ҷудо намудааст. Ба андешаи мо ҳам, чунин тарзи тасниф қобили қабул мебошад.

3.2. Диалектизмҳои предметӣ

Чи дар таркиби луғавии забони адабӣ, чи дар лексикаи осори бадеӣ мақоми вожаҳои предметӣ, хосса диалектизмҳои предметӣ, ки бо номи ашё ва ҳаводис марбутанд, нисбат ба дигар категорияҳои луғавӣ назаррас мебошад. Хусусиятҳои грамматикӣ номҳо ба сифати категорияи нутқ дар рисолаҳои муҳаққиқон Ш. Ниёзӣ (1954), Ш. Рустамов (1981), «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ» (1985) ва ғ. таҳқиқ ёфтааст. Чунин унсурҳои луғавӣ дар номгузории мафҳумҳои вобаста ба шахс, манзилу макон, номи хӯроку маҳсулоти ғизоӣ, номи ҳайвонот, номи наботот, мафҳумҳо марбут ба маросиму анъанаҳои мардумӣ ва монанди инҳо ба кор рафтаанд.

3.2.1. Диалектизмҳои марбут ба шахс. Ба диалектизмҳои ин гурӯҳ тамоми калимаҳое, ки чиҳати номгузорӣ нисбат ба мафҳуми шахс ба кор мераванд, дохил намудан мумкин аст. Диалектизмҳои ин гурӯҳ дар таркиби фаслҳои бобҳои гузашта ба таври муфассал аз лиҳози лексикологӣ ва услубӣ таҳлил шудааст, бинобар ин, аз овардани мисолу муқобилаҳои зиёдатӣ худдорӣ намудем. Дар робита ба ин мавзӯ, қабл аз ҳама, калимаҳои хешутабориро номбар кардан мумкин аст. Азбаски ин тоифаи калимаҳо барои ифодаи мафҳумҳои чинси мардона ва занонаи лексикӣ ба кор рафтаанд, онҳоро вобаста ба чинси мардона ва занона ба тариқи зайл тақсимбандӣ менамоем:

а) Мансуб ба чинси мард: *мард* (чинси муқобили мард), *мардон* (чамъи мард), *мардина* (мард), *мардак* (мард), *мардакҷон* (шакли навозишии мард), *мардакча* (шакли таҳқир, (баъзан чун навозиш нисбати писарбачаистифода мешавад); мардона), *додо//дада* (падар), *ота* (туркӣ-узбекӣ: падар), *бобо//бобӣ* (падари падар), *дадеш* (мурочиат ва эҳтироми зан нисбат ба шавҳар), *бобокалон* (*бобои падар*), *ҳафт нушт* (ачдод, гузаштагон), *ака* (бародар), *ука* (туркӣ-узбекӣ: додар, бародари хурдӣ), *бача* (фарзанд, фарзанди нарина), *баррем* (писарам; мурочиати модар ба фарзанд), *болам* (туркӣ-узбекӣ: фарзанд, писар), *наҳтутӣ* (бачаи эрка, нозпарвард), *шумбача* (беодоб, шӯху яқрав), *амак // амакӣ* (бародари калонӣ ё хурдии падар; эҳтиром нисбат ба хусур), *таго*

(бародари калонӣ ё хурдии модар), *тазойӣ // тага* (шаклҳои лаҳҷавии *таго*), *ам* (амак; бародари падар), *чиян* (фарзанди бародар), *додарзода* (муродифи чиян, бародарзода), *амма* (хоҳари падар; эҳтиром нисбат ба модарарус), *писарамма* (писари амма), *шӯй* (шавҳар), *хусур* (падари шавҳар), *падаршӯ* (муродифи хусур, падари шавҳар), *дия* (падар), *думод // думот* (домод), *язна* (*шавҳари хоҳар*), *язнагӣ* (*шавҳари хоҳар*), *почо* (муродифи *язна*) ва ҳоказо.

б) Мансуб ба чинси зан: *зан* (чинси муқобили мард), *занак* (зан, ҳамсар), *оча* (модар), *бибӣ* (модари падар ё модар), *бибикалон* (бибии падар ё модар), *момо* (бибӣ), *хола* (хоҳари модар; эҳтиром нисбат ба хушдоман), *хоҳарак*, *хоҳаркалон* (хоҳар калонӣ), *ана* (туркӣ-узбекӣ: хоҳари калонӣ), *чугизан* (зани чугӣ), *писарзан* (келин, арус, зани писар), *сиганка* (русӣ: сигандухтар), *ойим* (зан, ҷавонзани бешавҳар), *модарарус* (хушдоман), *модарандар* (модари угай), *мойиндар* (модарандар), *модаршӯ* (модари шавҳар), *хушдоман* (модари арус ё домод), *арус* (келин, зани писар), *келин* (арус, зани писар), *писарзан* (арус, келин, зани писар), *духтари хона* (духтари шавҳарнакарда), *лулӣ* (сиган, чугӣ), *сигандухтар*, *лулидухтар*, *украинка* (украиндухтар ё украинзан), *авлод* (хешу табор, зурёт), *уруқ* (туркӣ-узбекӣ: тухм; ачдод, хешу табор), *авлод* (лақаби чуғиён), *таги халта* (фарзанди хурдӣ), *кенча* (фарзанди хурдӣ), *зангар* (сабукпо, зани бечогард), *бевазан* (зани аз шавҳараш ҷудошуда), *зани сабукпо // зани гар* (зани бечогард, бадахлоқ), *бева* (зани шавҳармурда), *чинқарча* (зани сабукпо; дашном ва таҳқир нисбат ба зан), *килла* (саги мода, *қанчиқ*; маҷозан: *зани ғар* ва таҳқир нисбат ба зан) ва амсоли инҳо.

в) Мансуб ба шуғли шахс: *машков* (архаизм: обкашон), *саққов* (архаизм: муродифи *машков*; обкашон), *фолбин* [Шахсе, ки гӯё пешгӯй карда метавонад], *қасидагон* (муллое, ки беморони руҳиро тариқи дуохонӣ гӯё табобат мекунад), *дамандоз* (муллое, ки беморро дам мехонад), *амини гузар* (архаизм: раис ё оқсақоли маҳалла), *талбанда* (гадо), *таксист* (русӣ: ронандаи таксӣ) ва ҳоказо.

3.2.2. Диалектизмҳои мафҳуми маконро ифода мекунанд. Доираи калимаҳои ин гурӯҳ хеле васеъ буда, дар таркиби он бо вожаҳои зиёди умумиточикӣ ва диалектизмҳои лексикӣ хоси лаҳҷаву шеваҳои шимолӣ,

марказӣ ва ҷанубии забонамон дучор омадан мумкин аст. Ин қабати луғавӣ гуногунмавзӯ буда, мафҳумҳои мансуб ба ҳавлӣ, девори ҳавлӣ, хона, биноҳои ёрирасони наздиҳавлӣ ва биноҳое, ки бо соҳаи чорводорӣ марбут мебошанд, биноҳои ҷамъиятӣ ва амсоли инҳоро ифода мекунанд. Чунончи:

а) диалектизмҳое, ки бо мафҳуми ҳавлӣ, девор ва хонаву ҷузъҳои он вобастагӣ доранд: *деҳ//деҳа*, *овулу деҳ* ҳаммаъно менамояд, лекин вожаи туркӣ-муғулии *овул//авул* (муродифи девлох; 1) айлоқ, чарогоҳи тобистона; 2) хонаи сангин ё худ каппае, ки дар чарогоҳи тобистона месозанд), *шиз* (ҷӯбҳои зич ва рост чидашударо, ки аз он ҳайвонот гузашта наметавонанд), *шиздевор* (*девори аз шоху навдаҳои дарахтон бурида со*), *бора* (*девори баланд, хона, бурчак* (кунчи хона), *хилватхона* (хонаи хоб); ҷузъи хонаҳои истиқоматӣ: *тори бом* (болои бом), *дар* (даромадгоҳи хона), *пахлударӣ* (тахтаҳои рост ва паҳлуии дар), *қулфи кашшаки дар*, *остона* (қисмати поёни дар ё вурудгоҳ), *қӯшсинҷ* (болорҳои асосӣ), *қуфлу маданг* (ҷузъҳои дар), *турми дар* (ҷузъи дар), *калид* (ҷузъи қулф), *кунчи хона* (муродифи лаҳҷавияш: бурчак), *қушсинҷ* (болори асоси боми хона, ки ду ҷониби деворро ба ҳам мепайвандад), *дахани чоҳ* (сарпӯши чоҳ), *кат* (нишастгоҳ);

б) номи биноҳои ҷамъиятӣ: мусофирхона (меҳмонхона; маҷозан: меҷид, ки маъвои мусофирон аст), *ятимхона* (муродифи сағирхона; хонаи бачаҳо), *беморхона* (табобатгоҳ), *балниса* (русӣ: бемористон), *бемористон* (табобатхона), *психбалниса* (табобатгоҳи беморони руҳӣ), *морг* (ҷойи нигоҳдории ҷасадҳо дар беморхона), *мурдахона* (1. хонае, ки дар он мурда шудааст; 2. муродифи морг ё ҷойи нигоҳдории ҷасадҳо дар бемористон), *хонаи марғу мурда* (1. хонае, ки дар он мурда шудааст; 2. морг ё ҷойи нигоҳдории ҷасадҳо дар бемористон), турма, аристон (русӣ: маҳбас, зиндон, ҳабсхона) ва амсоли инҳо;

в) номи бино ва лонаи ҳайвоноту парандагон: оғил (молхона), *говхона* (ферма), *ахтахона* (ҷойи ахта кардани чорво), *саисхона* (оғили аспу хар), *коҳдон* (ҷойи нигоҳдории коҳу алаф), *мурғонча* (хоначае, барои мурғон сохта мешавад), *хафол* (лонаи муш) ва монанди инҳо.

г) **номи истиқоматгоҳҳои кӯҳию саҳроӣ: девлох** (точ.: бошишгоҳи мардуми кӯҳистон дар чарогоҳҳои дур аз маҳалли зист), **айлоқ** (туркӣ-узбекӣ: муродифи *девлох*), **урда** (1. манзилгоҳ; 2. бошишгоҳи подшоҳу амир [231, 709], **кана** (бошишгоҳи пастаки кӯҳӣ ва саҳроӣ), **чайла** (бошишгоҳи баланду барҳавои як қисмаш кушодаи саҳроӣ), **сари қуш** (қароргоҳи чорво дар чарогоҳи кӯҳӣ), **қутан** (чойи нигоҳдории мол дар чарогоҳи кӯҳӣ) ва ғ.

ғ) **баъзе исмҳои макон, ки маҳсули эҷодии ҳуди нависандаанд: аккистон** (аккоси сағи бисёр), **лофгоҳ** (маҷлисгоҳ), **касалистон** (бемористон), **начотхона** [Шуъбаи эҳғарӣ; реаниматсионӣ], **саройи марғ** (мурдахона, марғ, маҷ.: он дунё), **боргоҳи марғ** (мурдахона, марғ, он дунё, муродифи саройи марғ), **дуздхона** (хонаи бесоҳиб; маъвои дуздон) ва ғайра;

Диалектизмҳое, ки хусусияти этнографӣ доранд. Хусусиятҳои луғавию маъноии этнографизмҳо васеътар дар боби гузашта таҳқиқ шуда буд, аз ин рӯ, бо овардани баъзе намудаҳо иктифо менамоем. Ин қабати луғавӣ бо гуногунрангии мавзӯҳои худ нисбат ба дигар гурӯҳи калимаҳо фарқ карда меистад:

а) этнографизмҳои марбут ба маросими тӯй ва маъракаорӣ: **зангирӣ** (тӯйи хонадоршавӣ), **занталаб** (зангир), **нисбатбозӣ** (маросими баъд аз никоҳ, ки ба ҷавонон то рӯзи тӯй барои бо ҳам вохӯрдан иҷозат дода мешавад; ин таомул бо номи нисбатбозӣ хоси лаҳҷаҳои кӯҳистони Ҳисор, Қаратоғу Самарқанд, Панҷакент ва дигар ғӯйишҳои шимолӣ мебошад), **қинголабозӣ** (муродифи нисбатбозӣ), **равғанрезӣ** (таомули бо тӯйи арусӣ марбут аст, ки бо мақсади қадбонуи хуб шудан ба дастони арус равған мерезанд), **дастчарбқунӣ** (муродифи равғанрезӣ; чарб қардани дастони арус), **сур** (тӯй), **хатнасур** (тӯйи хатна), **маёфка** (русӣ: сайругаште, ки дар моҳи май доир мегардад; сайри баҳорӣ дар чойҳои хушманзара), **гаштак** (навбати ташкили оши ҳарифона), **меҳмоннавозӣ** (пазирии меҳмонон дар рӯзи маърака);

б) этнографизмҳое, ки бо вазъи замон дар низоми оила марбут мебошанд: **сарторикӣ** (даврани аввали ҳомиладорӣ), **бордор** (ҳомила);

в) этнографизмҳои марбут ба маросими мотам: **азо** (мотам), **мурдахона** (хонаи азодор, мотамкада), **хонаравшанқунӣ** (вазъи пеш аз марғ) **он дунё, хонаи**

охират (эвфемизмҳои *қабристон*), *фотиҳа* (1. дуо дар ҳаққи гузаштагон; 2. маросими пазируфта шудани хостгории тарафи домод), *чилламазор* (қабристоне, ки барои чилла нишастан хонақоҳ дорад);

г) этнографизмҳои, ки бо амалҳои динӣ ва хурофотӣ алоқаманданд: *фолбин* (қуръандоз, пешгӯйикунанда, астролог), *қасидахон* (як навъи дуохонии беморони руҳӣ), *муллоравӣ* (назди мулло бо мақсади дам хонондан рафтан), *ҷодугарӣ* (*сеҳргарӣ*), *кӯрхат* (дуои хаттӣ, бо мақсади ҳифз аз бало ва чашми бад), *тӯмор* (дуои хаттӣ барои шифо аз беморӣ ва чашми бад), *раднома* (дуои хаттӣ, ки дар банди даст мебаранд), *нӯла* (оҳу фиғон; уллоси гург ё сағ, ки тибқи боварҳои мардумӣ хосият надошта, аз пешомади баде дарак медиҳад), *зуза* (муродифи нола//нӯла; уллоси гург ё сағ), *дуруш* (тамға, *бирка*), *особ* (осиёби обӣ), *тир*, *омоч*, *юғ*, (чузъҳои осиеб), *говрона* (чӯби махсусе, ки тавассути он барзаговҳоро ба ҳаракат водор месозанд) ва ғ.

3.2.3. Диалектизмҳои ифодагари номи хӯрокҳо ва маҳсулоти ғизоӣ.

Вобаста ба дараҷаи истеъмол онҳоро ба ду гурӯҳ тақсим мекунем:

а) вожагони умумистеъмоли: *нон//нун*, *равғани зард*, *наво* (*ғизо*, *хӯрокворӣ*), *хӯрокворӣ* (маҳсулоти хӯрданӣ), *хлеб*, *донак*, *чормағз* ва ғайра;

б) калимаҳои хоси лаҳҷа: *қурут* (чаккаи хушккардашуда), *айрон* (дӯғоб), *қурутов* (таоми миллӣ, ки аз қурут, оби чӯшомада, пиёзи дар равғани зард ё зағир зирбонидашуда ва фатир тайёр карда мешавад), *чанголу* (таоми миллӣ, ки аз фатири равғанин, равғани зарди тафсон тайёр кардашуда онро бо харбуза мехӯранд), *кашк* (таоми, ки аз маҳсулоти донагӣ ва каллаю поча, узвҳои дарунии чорво мепазанд), *ғўлинг* (ғўлинг, зардолуқоқ), *кӯмоҷ* (ноне, ки чӯпонон дар тафдони махсус дар шароит чарогоҳ мепазанд), *пиёздоғ* (пиёзи зирбондашуда), *қиззу биз* (гӯшти майда резакардашуда, ки дар равғани тасфон каме мезирбонанд), *закуска* (русӣ: хӯриши пас аз шароб) ва ҳоказо.

Диалектизмҳои, ки барои ифодаи мафҳуми асбобу анҷоми рӯзгор ба кор бурда мешаванд:

а) диалектизмҳои, ки номи воситаҳои коркарди орд, хамир ва нонпазиро ифода мекунанд: *суфра* (дастурхони махсусе, ки дар болоихамир мешӯранд ва

хамирро зувола мегиранд), **нонсозак** (анчоми нонросткунӣ, ки шакли нимдоира дорад), **нонпар** (мухпар), **корсон** (зарфи хамиршӯрӣ), **парвезан** (элак), **остинча** (нимостине, ки онро ба даст пӯшида нонро ба танӯр мечаспонанд, рафида (воситаи нонбандӣ, ки шакли мудаввар дорад) ва ғайра;

б) сандалӣ ва қисмҳои он: **сандалӣ** (чорпои мизмонанде, ки дар болояш кӯрпа партофта, дар охурчаи он ахгар гузошта, дар фасли сармо гарм мешаванд), **кодоки сандалӣ** (як ҷузъи сандалӣ), **бурчак** (кунчи сандалӣ), **қури охурчаи сандалӣ** (оташи сандалӣ ва ё ахгар; муродифи лахча);

в) номи ашёҳои гуногун: **соғу** (зарфи чубини ордгирӣ, ки дар он чурғот рехта, дӯғ мекашанд), **хамма** (зарфи орду ғаллагирӣ) **хокандоз** (асбоби порупартой), **кулвор** (борхалта), **чаими гирбол** (суроҳиҳои ғалбер), **шировез** (муродифи **мелок** (дар шеваи чанубӣ) – чангаки махсус барои кашол кардани зарфҳои шир ва равғандор), дорчуб (чуби доршакле, ки дар он шировез устувор карда шудааст), **чош** (табақи калони ғаллатозакунӣ), **гулмех** (мехи калони оҳанин барои бастанӣ чорвои калон), **бодкон** (путк, болғаи калон), **сангфарсо** (болғаи калони сангшиканӣ), **тулумӣ** (зарфи обу равған ва ё дӯғгирӣ), **шайтонароба**, **дучарха** (велосипед), **рӯда** [Шланг, шнур, кабел] ва амсоли инҳо.

Диалектизмҳои, ки мафҳуми ҳайвоноту парандагон, аъзои бадани онҳо ва афзори хӯроки онҳоро ифода мекунанд: **қуш//сари қуш** (ҷойи нигоҳдории чорво дар кӯҳ), **аспи чугур** (аспи сӯхтагӣ), **пирхар** (хари пир; маҷозан: марди калонсоли аҳмак), **буққа** (говӣ нар; маҷозан: мард), **дораи гов** (сина, ҷочи гов), **заки охутака** (пешоби оҳуи нар), **серка** (нарбузи пеши рама; нарбузи ахтакардашуда), **бузи чур** (бузи гӯшҳояш сих, рост), **шохи чукка** [Шохи рост], **бузгола** (бузича), **гӯши чур** (гӯшҳои рост), **мушкана** (як навъи кана), **гургилла** (гурги мода), **киллагург** (гурги мода), **саггург** (зоти саг, ки аз ҷуфти саг бо гург пайдо шуда бошад), **модагург** (маҷозан: дар матн «занак»), **пишак** (гурба), **қўян** (туркӣ-узбекӣ: харгӯш), **сайду сӯйд** (калимаи такрор ба маънои шикор), **ҷондор** (вожаи эвфемӣ: гург, шағол, мор, каждум), **гӯрков** (кафтор, шағол), **рӯбоҳ** (ҳайвони маъмул; маҷозан: одами маккор ва ҳиллагар), **вартиш** (бедона), **мусичаи уволак** (маҷозан: бегуноҳ), **келас** (калтакалос) ва ғ.

а) Диалектизмҳое, ки мафҳуми дарахт, бутта ва набототро ифода мекунанд: **чолбурс** (бурси пир), **зирк** (зиришк, меваи сурх ва турши дарахти кӯҳӣ), **испаноз** (исфаноч; як навъ гиёҳи кӯҳии табобатӣ, ки онро ба таом меандозанд), **кӯмот//кӯмод** (камоли бадбӯ, ки хосияти табобатӣ дорад), **юган//уган** (як навъ растании сӯзанбарги бӯйдори сершира), **гулхор** (як навъбуттаи хордор, ки дар соҳили рӯду чӯйборҳои кӯҳӣ мерӯяд), **кокутӣ** (растании хуштамъи кӯҳӣ, ки баргаш ба райҳон монанд буда, онро ба таом меандозанд), **забуда** (кӯфтаи гиёҳу сабзавоти гуногун, ки он таомро хушхӯр мегардонад), **оғу** (гиёҳи захрнок), **ачриқ** (ачириқ, номи алафи маъруф), **шодибарра** (як навъ алафи кӯҳӣ), **пардаарусак** (як намуд растании кӯҳӣ), **почаи зогак** (гиёҳи кӯҳӣ, ки дар заминаи ташбеҳ чунин номгузорӣ шудааст), **лолаҳасак** (лолаи худрӯй), **қамчинак** (қамчинбутта), **шутурхор** (гиёҳи хордори даштӣ), **ревоҷ** (чукрӣ; гиёҳи маъруф), **мисхор** (гиёҳи хордор), **вағнич** (навъе аз буттаи кӯҳӣ, ки меваашро истеъмол мекунанд), **шибоз** (растании хушбӯй), **маразак** (захрпечак), **хурёк** (гиёҳи хушбӯй, ки онро дар таом меандозанд), **гӯши гургак** (гиёҳи хушбӯй; мудродифи хурёк) ва амсоли инҳо.

Ба ин тариқ, аз тавсифи намунаҳои калимаҳои предметӣ маълум мешавад, ки дар забони асарҳои Сорбон онҳо аз ҷиҳати миқдор зиёданд ва баҳри воқеӣ ва аниқ нишон додани ҷойи ҳодисаҳо, ашхоси ба он алоқаманд, тасвири релјефи маҳал ва дарҷи гиёҳу буттаҳои мавзеъҳо, инъикоси хислатҳои гуногуни ҳайвоноту парандагон ва дигар ҷонзод ба кор рафтаанд. Бе истифодаи чунин унсурҳои луғавӣ манзараву муошират ноқис ва хушқу холи сурат мегирад.

3.3. Диалектизмҳои ғайрипредметӣ (сифатӣ)

Ба гурӯҳи диалектизмҳои ғайрипредметӣ воҳидҳои лексикӣ шомил мешаванд, ки онҳо ҷиҳати ифодаи мафҳуми аломату хусусият, ҷигунагии ашёву ҳаводис, маза, рангу шакли ашё ва амсоли инҳо хизмат мекунанд. Дар робита ба ифодаи маъно унсурҳои луғавӣ ин гурӯҳро ба диалектизмҳои сифатӣ ва навъҳои он тасниф менамоем.

Дар забони адабии ҳозираи тоҷик ба хусусиятҳои грамматикӣ сифат таваҷҷуҳи муҳаққиқон бештар равона гардидааст ва он дар рисолаву нигоштаҳои забоншиносон Ш. Ниёзӣ (1954), Б. Ниёзмуҳаммадов (1965; 1970), Э. Шоев (1973), дар китобҳои дарсии «Забони адабии ҳозираи тоҷик» (1973; 1985), «Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик» (1985) ва ғ. маълумотҳои заруриро пайдо кардан мумкин аст.

Масъалаҳои марбут ба сифат дар шевашиносии тоҷик қариб дар ҳамаи қорҳои марбут ба шевашиносии тоҷик то солҳои 80-уми асри гузашта, асосан, дар доираи баъзе категорияҳои он, алалхусус, дараҷанокӣ мулоҳизаронӣ ба ҷашм мерасанд. Ш. Исмоилов таҳқиқи ин мушкилотро ноқис арзёбӣ намуда, нопурра арзёбӣ карда чунин нигоштааст: «ҳатто дар китоби «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [ҷилди 2, 1979], ки моҳияти ҷамъбасти дорад ва мебоист ҳар як ҳиссаи нутқ дар он ба таври алоҳида тадқиқу ҷамъбаст меёфт, омӯзиши сифат якҷоя бо исм сурат гирифта, муҳокимаи муҳаққиқон, асосан, дар атрофи дараҷаҳо ва калимасозии сифат равона шудааст [29, с.136].

Масъалаи таҳқиқи сифат аз лиҳози лексикологӣ дар рисолаи «Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ» [1980] бори нахуст мавзӯбандӣ ва мавриди таҳқиқи луғавию маъноӣ қарор гирифтааст. Маводи лаҳҷавӣ дар доираи сифат нисбат ба исм фаровон нест, вале сифатҳо бо тобишҳои маъноии худ дар муҳити лаҳҷа озодона гардиш хӯрда, ҷиҳати ифодаи матлаб нақши муҳим мебозанд. Ғ. Ҷӯраев диалектизмҳои сифатиро ба ду гурӯҳ: а) калимаҳои сифатӣ, ки ҳислат ва хусусияти инсонро ифода мекунанд; б) калимаҳои сифатӣ, ки ҳислат ва хусусиятҳои ғайриинсонро ифода мекунанд [49, с.205]. Ш. Исмоилов ин

гурӯҳбандиро такмил дода, диалектизмҳои сифатии нисбат ба инсон, ҳайвонот, ба таом, ба либос ва анвои матоъ, ба мева, дарахт, марбут ба замин ва мавзӯҳои гуногун гурӯҳбандӣ кардааст [29, с.136-146]. Чунин нави таҳқиқу тақсимбандӣ ба аксарияти рисолаҳои ба лексикаи лаҳҷаҳои забонамон бахшидашуда низ хос мебошад.

Роҷеъ ба нақши диалектизмҳо дар забони осори А. Самад Қ. Саидова вобаста ба маводи ҷамъоваришуда диалектизмҳои сифатиро ба се гурӯҳ: 1) диалектизмҳои сифатие, ки хислат ва хусусияти шахсро ифода мекунад; 2) диалектизмҳои сифатие, ки хислат ва хусусияти ҷонварҳоро ифода мекунад; 3) диалектизмҳои сифатие, ки аломати ашёи гуногунро ифода мекунад, тақсим кардааст [135, с.83-96]. Вобаста ба моҳияти маводи фароҳамомада мо ба таснифоти мазкур пайравӣ мекунем:

1) Диалектизмҳои сифатие, ки хислат ва хусусиятҳои инсонро нишон медиҳанд. Ин гурӯҳ диалектизмҳо нисбат ба дигарашон аз лиҳози теъдод ва ғунҷоиши мавзӯ афзалият доранд, зеро мақсаду мароми нависанда маҳз дар нишон додани паҳлуҳои мухталифи хислату характери персонаж ва қаҳрамонони асараш равона гардидааст. Сорбон дар осори худ бештар ба диалектизмҳои сифатие рӯ овардааст, ки тавассути онҳо камбудииҳои шахс ошкор ва ислоҳ карда мешавад. Аз ин лиҳоз, матнҳое, ки дар онҳо диалектизмҳои сифатӣ чун воситаи забонӣ ба кор бурда мешаванд, асосан характери танқидӣ дошта, бо ниятҳои услубӣ баҳри нишон додан ва бартараф намудани нуқсонҳои шахсият корбаст шудаанд. Ғ. Ҷӯраев дуруст менависад, ки «Калимаҳои сифатӣ аз воситаҳои муҳимми забонанд, ки ба вомитаҳи онҳо хислатҳои нек бо бад, ҷисми солим бо носолим муқобил гузошта мешавад. Ба тарзи дигар ғӯем, нобаробарии маънавию ҷисмонии инсон маҳз дар силсилаи калимаҳои сифатӣ ифода меёбад» [49, с.205-206].

2) Диалектизмҳои сифатие, ки барои ифодаи аломатҳои ҷисмонии инсон ба кор рафтаанд: *шал, бепой, чатиш, зунг, уҷҷак, нодухтар, мулуҳ, найғӯш, гӯшлаққа, буча ва монанди инҳо* аломатҳои ҷисмонии инсонро нишон додаанд: *шал* – одаме, ки пойҳояш кор намекунад бо диалектизми сифатии

«чӯлоқ» муродиф мебошад; дар матни романи «Чугӣ» Сорбон бо мақсади тақвияти фикр ва ишора ба аломат сифати «бепоӣ»-ро бо калимаи **шал** ҳамоҳанг сохтааст:... *аз миён поёнаш наменамуд, гӯё шал ё бепоӣ бошад*. Чунин навъи чӯр сохтани калимаҳои сифатии ҳаммаъно дар романи «Росу» ба силсилаи муродифии **шал-бепоӣ-чӯлоқ** илова гардидани калимаи **ланг** низ мушоҳида мешавад, ки он чун лақаб ба номи Амир Темур ҳамроҳ шудааст: *Ай Темури ланг. Ман медонам, ки ту раҳму шафқат гуфтанӣ фаҳму эҳсосро намедонӣ. Аз калла манора месозӣ* [207, с.29]; **уҷҷак** – «долсурат ва ё хамидақомат» маънӣ мешавад. Азбаски чунин вазъи ҷисмонӣ бештар ба калонсолон хос аст, Сорбон сифати дигар – **пирро** ҷиҳати ҷалб намудани диққати хонанда бо **уҷҷак** ҷуфт бастааст: **уҷҷаки пир:...** *баргаиш ва падари уҷҷаки* (долсурат) *пираш онҳоро диданӣ омад* [207, с.40]. Ҳамин гуна аломати ҷисмонии ба аломати пирӣ наздикро диалектизми сифатии пиртуллак низ ифода кардааст: *Модари пиртуллак ҳама чизро дарёфт, ки ин хун на он хун* [207, с.59]. Аммо бо истеъмоли диалектизми **пирдухтар**, ки морфемаҳои таркиби ин калима ба ҳам зидмаъноанд, Сорбон мафҳуми камолоти умрро не, балки мафҳуми ҳадди ниҳоии синни балоғат ва давраи ҷавониро чунин номидаст: *Пирдухтар шуд, наомад* [206, с.19]; **ҳатул** дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ «коҳил, танбал, коргурез, муғамбир» (Рашт) маънидод мешавад [230, с.798]. Нависанда ин сифатро нисбат ба мардони ҷугӣ, ки коҳилу танпарваранд, истифода бурдааст: *Ҳар марди ҳатул низ хешро Ардашери сейи Ҳахоманишӣ, султон Сулаймони усмонӣ ё худ Амири Мангитӣ пиндорад* [209, с.61]; **чапагаӣ** мафҳуми «чапдаст»-ро ифода мекунад: *Зеро ӯ чун амак чапагаӣ (чапдаст) нест* [206, с.177]; **ажриқчашм** (ранги сабзгуни моил ба кабудӣ)– ба аломати ҷашми персонаж тааллуқ дорад: *Русбачаи малламӯйи ажриқчашм ҳафтсола шуда бошад ҳам, мактаб намерафт* [206, с.222]; ҷуфти муродифии **шалпару бефара** мафҳуми «хеле зиёд хаста будан»-ро далолат мекунад: *Баъзан ҷунон шалпару бефара гарданд, ки ҳанги рост истодан накарда, лингҳоро паҳн гузошта нишинанд* [208, с.19]; **ҷатиш** – дурага, омехта; кӯдакони аз падару модари гуногунмиллат ва ё гуногунирқ ба дунё омада: *Ҷуғиён ҷавонони ҷатиширо дида, пиндоранд, ки онҳо аз динашон бегона гаишта* [208, с.24];

газгӯшти найгӯш – ибораи сифатӣ, ки тавассути он ду ҳолати ҷисмонӣ – хароб будан ва гӯшдарозӣ инъикос гардидааст: *Шӯйи газгӯшти найгӯш як пой дар шаҳру як пой дар деҳа* [210, с.50]; *сарторик* – ҳомиладорӣ: *Оби даҳон, ки рафт, ҳамон чизи дилкашро нахӯрад, дил беҳузур гардад; худи занони сарторик* [205, с.20].

Як маҳорати аҷиби суханварии Сорбонро дар корбурди диалектизмҳои гурӯҳи сифат дар ҷодаи мутаносибан ва пайи ҳам истифода бурдани поэтизми сифатии *логари сарвболо* ва диалектизми *гӯшлаққа*, ки дар забони адабӣ ба катори вожаҳои услуби паст шомил мешавад, мушоҳида кардан мумкин аст: Ҷавони лоғари сарвболо ва гӯшлаққа [210, с.43].

3) Дар ифодаи намуди зохирӣ ва ранги рӯйи инсон: *сиёҳи мазанг* – ибораи сифатии изофӣ, ки ҷузъи аввали он *сиёҳ* ба маънои ранг маъруф мебошад, вале ҷузъи дувуми он: *мазанг* дар ФЗТ – «як қаблаи ҷугӣ, лӯлӣ» маънидод шуда, дар забони адабӣ низ дар гардиш будааст. Чунончи:

Ҷугизанони шаҳру мазангони бодия,

Доранд бар фатонату идрокат офарин [231, с.620].

Вожаи *мазанг* дар ФГҶЗТ (2012) ин тавр тавзеҳ ёфтааст: «зангӣ, одами сиёҳандом; 2) лӯлӣ, ҷугӣ (с.431). Сорбон ин ҷуфти наздикмаъноро ба маъноҳои зикршуда дар тавсифи Гадоӣ-ҷугӣ ба кор бурдааст: *Шавҳари сиёҳи мазанг Гадоӣ аз ҳодисаю воқеаҳо огоҳ гашта, зани зеборо талоқ дода буд* [208, с.27]. Омезиши ранги пӯсти ҷугиён дар тасвири Сорбон бо сифатҳои дигар дар таркиби ин ибораи сифатии изофии *лублучаки сиёҳ* низ ҷӯр ва ҳамоханг гардидааст: *Гумон кардем, ки ҷугибачаҳои лублучаки сиёҳ худашонро ба об партофтаанд* [208, с.23]; *ҳабата* – дар лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ дар шакли овозии *ҳабата//абата//абота* истеъмол гардида, ба се маъно тавзеҳ ёфтааст: 1) ғажд, чиркин, ифлос; 2) безеб, зиштрӯй; 3) нообод, хароба [230, с.783]. Сорбон ин диалектизмро ба маънои дуомаш зиштрӯ будан ин гуна кор бастааст: *Ҳамон ҳабатая худат ёфтӣ, апа, ҷавобаша те* [208, с.36].

4) Дар мавриди ифодаи аломатҳои руҳию равонии одамон: *гизала* (бадқаҳр, бадҷаҳл, тез): *Зани Мулло гизала садо шунида, ҷон аз дасту пояш*

баромад [208, с.26]; *олими Оламдон* (ҳамадон, донишманд) – ин ибора баъзан дар гуфтори аҳли зиё бо мазмуни «аълома» ҳам ба маънои аслий ва ҳам ба маънои маҷозӣ садо дода, дар байни мардум гунаи дигари он «ҳамадон» низ ба маънои аслию маҷозии мустаъмал мебошад.: *Мо олими Оламдон дорем, агар ҳаваӣ надона, мо намедонем* [207, с.9]; *ёғии сархӯй* (ҷавонону наврасони беназоратмонда, одами нофармон; бекору беҳудагард): *Кас фиристӣ, ёғии сархӯй дар Бурсзор ҳаст ё наст* [210, с.62]; *хапнак* (камгап; дамдузд): *Бойи хапнак дар зиндагӣ шӯхиҳо низ дошт, илоҳӣ ҳамтур бошад* [208, с.49].

5) Дар ифодаи мансубияти шахс ба маҳал ва миллат: *вахдатӣ* (мансуб ба ш. Ваҳдат): *Пас аз ҳамаро гӯш додану гап чидан фармуд Раҷабалии ваҳдатӣ, ки ба гуфти хеш ҳамаро якранг мефаҳмид* [210, с.41]; *Кулобӣ* (мансуб ба минтақаи Кулоб): *Фишори пирамарди Кулобиро чен кард* [210, с.41]; *шаҳрӣ* (мансуб ба шаҳр): *Шаборуз аз оғӯши арусии шаҳрӣ канда нест* [210, с.53]; *кӯҳистонии лачакбасар* [Шаҳси мансуб ба мавзеъҳои кӯҳистон]: *«Бардошти бозор» посух дод кӯҳистонии лачакбасар* [206, с.160]; иборати фразеологии *рағи ҷухудӣ доштан* (аз ҳад зиёд доногӣ кардан; дилёбӣ, корчалонӣ): *Ягон рағи ҷухудӣ ҳам дорӣ, мегӯм* [207, с.30].

6) Дар ифодаи хислатҳои манфии инсон: *луссак* (нодида, чашмгурӯсна): *Камон мешуд, медонистам бо ин душмани луссаки муфтхор чӣ кор карданамро* [206, с.235]; *нокас* (разил), *ҳаром* (нопок, бадзот), *чалаб* (зани бечогогард), *фоҳиша* (зани танфурӯш): *Аз мани нокаси ҳаром, чалаб, фоҳиша ҳарфҳои наст намешунидӣ* [207, с.37]; *хурамхабрав* (муфтхӯр, коҳил, танпарвар): *Мардон хурамхабрав* [208, с.18]; *ҳавасаки* (ноустувор, булҳавас, зудбовар): *Кирдори духтари зудбовару ҳавасакиро намебахшид* [211, с.39]; *ҳаромхиштак* (ғар; булҳавас): *Лек тахмин занад, ки кори шӯйи ҳаромхиштак бувад, ки умраи ба ҳаромкорӣ гузаштааст* [210, с.69]; *хармиҷоз* (беаҳд): *Аз дасти ин мардҳои хармиҷоз коре намеояд* [207, с.32].

7) Аломатҳои синнусолии одамон: *калонӣ* (нисбат ба зани яқум, ки калонсол аст):...*ба зани калонӣ ва бачаҳои нигоҳ намекардагӣ шуд* [207, с.19]; *хурдӣ* (зани нисбатан ҷавонтар): *Агар дар хона бошад, дуздии зани хурдӣ*

пардаро якбара зада аз тиреза нигоҳ мекард [207, с.19-20]; **калонӣ** (нисбат ба арус ва ё келини калонӣ); **хурдӣ** (нисбат ба арус ва ё келинӣ хурдӣ): *Сабаби аз хона баромада рафтани аруси хурдиатон ҳамин. Хушдоман ба аруси калонӣ ҳайрону нобоварона нигарист* [208, с.26].

8) **Маъноӣ маҷозӣ касб намудани диалектизмҳои сифатӣ: ширин** (маъноӣ аслӣ: бомазза: маъноӣ маҷозӣ: азиз, меҳрубон): *Балота гурам, раиси ширин, худи Худо фамуда* [208, с.12]; **сабуқно** (маҷозан: зани бечогард, ғар, фоҳиша): *Мокиёнҳо он сӯ равона мешуданд чун зани сабуқно* [206, с.16].

9) **Диалектизмҳои сифатӣ, ки ба як навъи зухуроти транспозитсия – субстантиватсия дучор омадаанд.** Ин қабил сифатҳо дар матн парадигмаҳои исмро қабул карда, ба исм гузаштаанд: **ҳаром** (муқобили ҳалол; ҳар чизи истеъмолаш манъ ва амали иҷрояш мамнӯъ) – изофат қабул карда, ба худ сифати **бепадарро** тобеъ кардааст; пеш аз худ ҷонишини ишоратии **ин** ва пасоянди **-ро** қабул карда, ба саволи исм ҷавоб шудааст: *Ин ҳароми бепадарро ҳам бубар!* [208, с.66]; **шал, кӯр, талбанда** аслан калимаҳои сифатӣ мебошанд, ки бо гирифтани пасванди ҷамъсозӣ **-ҳо** ба исм гузаштаанд: *Дар сари роҳҳо шалу кӯру талбандаҳои зиёд мешинанд* [207, с.20]; **зӯнг** (зани нозо): *-Ин зӯнгро ба хонаи падару модараш баред* [209, с.27]; **ношуди бузбоз** (фитнагар): *Он ношуди бузбозро нафрин хонд* [209, 3, с.78]; **Бекас, беуштуру паноҳ** (беворис, бесоҳиб): *-Бекас дид-а? Беуштуру паноҳ донистӣ-а?* [211, с.9]; Сифатҳои исмшуда бо алоқаи изофӣ ба худ сифатҳои дигарро тобеъ кардаанд: *Бозомаданд луссақҳои муфтхӯру ҳаромхӯр* [211, с.42]; **ақлакҳо** (доноҳо; маҷозан: донотарошҳо): *-Хуй, ақлакҳо, ин санг аз худи Чархи Кабуд омадагӣ* [210, с.69]; **пирхар** (тахқир, дашном): *-Кори ту чӣ, пирхар!* [210, с.71]; бе ягон аломати грамматикӣ бевосита дар мақоми исм корбаст шудаанд: *... ду даст ба ду тараф, ҳамчуноне, ки зардзор меҳобид* [206, с.208].

Дар баробари ба исм гузаштани сифатҳо падидаи баръакси он: ба сифат гузаштани исмҳоро ҳам мушоҳида кардан мумкин аст: исми **корсон** дар таркиби ибораи **шиками корсон** маҷозан мафҳуми сифатии «дам»-ро пайдо кардааст: *Шиками корсонашро молида Худоёрро ба ёд меовард* [208, с.42].

10) Диалектизмҳои сифатие, ки аломату чигунагири нисбат ба ҳайвонот нишон медиҳанд. Калимаҳои лаҳҷавии *гаргин* (гирифтори бемории гар), *безеб* (зишт), *қарқӣ* (ифлос, чиркин), *чиран* (аспи рангаш зардчатоб), *улогӣ* (аспи боркаш, аспӣ бузқашӣ), *дайду* (бесоҳиб), *обсар* (сарзада, гаранг), *уволак* (беғуноҳ), *обӣ*, *чур* (рост, сих), *чукка* (рост) ва амсоли инҳо дар матни осори Сорбон барои нишон додани хислату хусусият ва таъинот ҳайвоноти гуногун, аз қабилӣ мол, асп, хар, сағ, буз, калтакалос, муш ва ғ. ба қор рафтаанд: *Хойида - хойида ҳамчун моли гаргин, безебу қарқӣ, ки чӯпон аз ранги рӯяш безор бошад* [207, с.7]. *Пойи писар баста аз тағи шиками аспӣ чирани пешонисафед* [204, с.49]. *Роҷуи уволак, агар зинда бошад, ба ягон муши нағз медидағияш мегуфтағист* [207, с.51]. *Намои аҷиб дорад мисоли бузи чур, ки гоҳи нигоҳ шохи чукка ва гӯши чур баробари шунидан истеху боло мегашта бошанд* [210, с.61].

11) Диалектизмҳои сифатие, ки аломату хосияти ашё ва ҳодисаҳои гуногунро ифода мекунанд. Ба қатори вожаҳои лаҳҷавии ин гурӯҳ сифатҳои шомил мешаванд, ки онҳо ҷиҳати нишон додани хусусияти ашёи гуногун – об, зарфҳо, либос, санг, овоз, сухан ва ҳоказо дар забони асарҳои Сорбон ба қор рафтаанд. Чунончи: *ғажд* (ифлос; нисбат ба об), *нимлитра* (нисбат ба ҳаҷми зарф), *безеб* (зишт; нисбат ба қор), *кутоҳи аз сари линг* (нисбат ба палто), *чукка* (нисбат ба аломати сангҳои тез ва рост), *ҳаром* (нисбат ба чиз), *гармохунук* (нисбат ба об), *баҷойӣ* (нисбат ба сухан) ва монанди инҳо. Мисолҳо: *Об оварданд дар як боқлашкаи нимлитра* [207, с.51]. *Дар сармо як палтои кутӯҳи аз сари линг мепӯшиданд* [206, с.24]. *Чизи ҳаромро хӯрдан дар китобҳои муқаддас манъ карда шудааст* [207, с.15].

Қайд кардан ҷойиз аст, ки аксарияти диалектизмҳои сифатии баррасиғашта ҳам дар нутқи персонажҳо ва ҳам дар нутқи тасвирии нависанда истифода гардида, ҷиҳати образнокии тасвир, таъмини воқеяи рӯйдодҳо, фардиқунонии нутқи иштирокчиёни воқеаҳо дар романҳои Сорбон мусоидат кардаанд.

Ҳамин тариқ, аз таснифу мавзӯбандӣ ва таҳқиқи диалектизмҳои асарҳои Сорбон дар даврони Истиқлол дар боби сеюм, ба хулосаҳои зерин омадан мумкин аст:

1. Диалектизмҳои лексикӣ дар забони романҳои «Росу», «Барзгар», «Шаҳрбону», «Зуза», «Чугӣ» в маҷмуаи ҳикояҳои «Мағзреза» аз лиҳози маъно ва вазифаҳои грамматикӣ худ дар шакли диалектизмҳои предметӣ, ки барои ифодаи номи ашёву ҳаводис ба кор рафтаанд; дар шакли диалектизмҳои ғайрипредметӣ, ки ҷиҳати нишон додани аломати ашё, хусусияту ҷигунагии он, ҳаракату ҳолати предметҳо, аломати аломат ва аломати амалу ҳолат бештар мушоҳида карда мешаванд. Ин гурӯҳи калимаҳои лаҳҷавӣ аз лиҳози мавзӯ ҳеле рангинанд. Дар рисола мо танҳо ба мавзӯҳои бештар тавачҷуҳ намудем, ки онҳо дар забони асар мунтазам дучор мешаванд ва мақсаҳои услубии нависандаро таҷассум менамоянд.

2. Аксарияти диалектизмҳои лексикӣ предметӣ бештар дар шакли фарохистеъмол бо мақсади умумӣ гардонидани ин ё он калима дар нутқи тасвирии ҳуди нависанда, вале бештарини диалектизмҳои лексикӣ маҳдудистеъмол дар нутқи персонажҳо истеъмол меёбанд, ки аз лиҳози услубӣ дуруст буда, барои пиёда сохтани ҳадафҳои нависанда дар самти воқеӣ тасвир намудани нутқи персонажҳо дар муҳити маҳалли муайян, фардиқунонии сухани иштирокчиёни асар, инъикоси хусусиятҳои маҳалли тасвир ва амсоли инҳо дар забони асар ба кор рафтаанд.

3. Диалектизмҳои предметӣ зимни инъикоси номгузориҳои хоси маҳаллоти ҷудогона, хусусан, барои дуруст инъикос намудани номи истилоҳоти хешутаборӣ, номи мафҳумҳои вобаста ба манзилу макон, сару либос ва каллапӯшу пойафзол, номи асбобу анҷоми рӯзгор, мафҳуми набототу растанӣ, олами ҳайвоноту парандагон ва ҷиҳати ифодаи мафҳумҳои марбут ба урфу одат ва маросимҳо ва амсоли инҳоро дар шароити муайян инъикос намудаанд.

4. Диалектизмҳои ғайрипредметӣ фарогири калимаҳои лаҳҷавии ифодакунандаи аломату хусусияти ашёӣ мебошанд. Диалектизмҳои сифатӣ дар доираи аломатҳои марбут ба инсон, ҳайвонот ва ашёву ҳодисоти гуногун таҳқиқ шудаанд.

ХУЛОСА

Зимни ташхису муоина, таҳлил ва баррасии диалектизмҳо дар осори баъд аз даврони истиқлол навиштаи нависандаи маъруфи тоҷик Сорбон ба хулосаҳои зайл омадан мумкин аст:

1. Аҳамияти захиравӣ доштани лаҳҷаҳо дар робита ба истифодаи диалектизмҳои маҳалу манотиқи гуногун дар рушди таркиби луғавии тоҷик бармало равшан гардид. Таъсири мутақобилаи забони адабӣ бо шоҳаи дигари забони умумимиллӣ – лаҳҷаю шеваҳо раванди доимӣ буда, хусусан, дар солҳои пас аз ба даст овардани истиқлоли миллию давлатӣ ҷиҳати вусъат бахшидан ва тақомул додани забони давлатӣ ва ба забони ягонаи умумихалқӣ табдил ёфтани он муҳимии зиёд касб мекунад [2-М].

2. Адабиёти бадеӣ дар инкишоф ва тавсеаи меъёрҳои забони адабӣ мақоми назаррас дошта, зарурати корбурди минбаъдаи ҳар як диалектизми дар забони асар истифодашуда муайян карда мешавад. Пас, ба чунин натиҷа расидан мумкин аст, ки адабиёти бадеӣ як купруки хеле устувор ҷиҳати ба забони адабӣ интиқол ёфтани калимаҳои хоси лаҳҷа маҳсуб меёфтааст, ки дар ин чода нақши нависандаи маъруф Сорбон бағоят калон мебошад. Зеро нависанда аз имкониятҳои гуногуни забон истифода бурда, диалектизмҳоро ҳамчун воситаи муқтадари услубӣ дар офаридани тасвири манзараҳо, ҳодисаҳо, кушодани симои персонаж ва ҷаҳони ботинии ӯ ба кор бурдааст, ки он бояд ба хонанда таъсири эстетикӣ бахшад, ба рушди шахсияти ӯ ва болоравии маънавияташ мусоидат намояд [2-М; 6-М; 8-М].

3. Корбурди диалектизмҳо дар забони асарҳои Сорбон бо сабабҳои мухталиф сурат гирифтааст, ки он барои халқӣ кунонидани забони асар ва пиёда соختани мақсадҳои услубию эҷодии адиб созгор афтадааст. Масъалаи мавриди назар дар забоншиносии тоҷик мубрам буда, натиҷаҳои таҳқиқ ҳам барои тақомули забони адабии ҳозираи тоҷик ва хусусан, илми услубшиносӣ тақони ҷиддӣ бахшида, дар самти муайян намудани саҳву иштибоҳот ва нишон додани саҳми нависандагон дар ривочу равнақи таркиби луғавии ягон давраи давраи таърихи инкишофи забонамон хеле муҳим мебошад [1-М].

4. Агар аз диди имрӯза ба забони адабии ҳозираи тоҷик назар афканем, аён мегардад, ки чараёни ба ҳам наздик шудани ду шоҳаи забони миллӣ – забони адабӣ ва шеваҳо нисбат ба солҳои 30-50-уми қарни гузашта тайи сӣ соли истиқлоли давлатӣ босуръат ва мақсаднок ба вуқӯъ пайваستاаст. Гуфтан ҷойиз аст, ки забони адабии имрӯза бо пешрафти замон, илм ва техника, иқтисодиёту фарҳанг по ба по қадамҳои устувор гузошта, дар зарурат ҷиҳати пур кардани ҷойҳои холимондаи таркиби луғавӣ ба лексикаи шеваю лаҳҷаҳо муроҷиат менамояд [3-М].

5. Омили дигари муҳиме, ки зарурати умумӣ гардонидани диалектизмҳоро пайгирӣ дорад, сиёсати давлату ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад, ки пурраву сахҳ омӯхтани лексикаи лаҳҷаҳои маҳаллӣ, дарёфти унсурҳои қадимию классикона, ки дар забони зиндаи халқ то имрӯз маҳфуз мондааст ва умумӣ гардонидани калимаву ибораҳои истилоҳзеби шеваю лаҳҷаҳо ба шумор меравад. Яъне, рушди забон, пайваста такомул ёфтани таркиби луғавии он аз ҳадафҳои муҳим ва стратегии давлат низ маҳсуб меёбад ва ин ҷиҳат, суҳанварон ва аҳли тадқиқро барои боз ҳам амиқтар омӯхтани лексикаи шеваҳои забонамон водор месозад. Барои амалӣ намудани ин нақшаҳо мақоми давлатӣ касб намудани забони тоҷикӣ ва қабули Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи забони давлатӣ» (2009, №553) чун дастури роҳнамо хизмат карда метавонад [6-М].

6. Масъалаи мавриди назар дар робита ба дастовардҳои илми шевашиносии тоҷик ҳалли пурраи худро ёфта метавонад, зеро ин соҳа барои дарёфти калимаву ибораҳои ноби тоҷикӣ, ки дар муҳити лаҳҷаҳо маҳфуз мондаанд, имконият фароҳам меоварад [2-М; 8-М].

7. Адибони варзидаи муосири тоҷик, чи насли куҳансол – С. Айнӣ ва пайравони ӯ; чи насли баъдина – Бозор Собир, Лоиқ Шералӣ, Сорбон, А. Самад, Ш. Ёдгорӣ, К. Мирзо ва дигарон дар инкишофи забони адабии тоҷик саҳми арзанда доранд. Дар миёни онҳо эҷодиёти Сорбон бо гуногунжанрӣ, корбурди мавзӯҳои хеле зиёд ва бардошти масъалаҳои ҳалталаб, забони бою рангин доштан, инъикоси симоҳои такрорнашаванда, риояи нутқи персонажҳо вобаста

ба маҳалли ба вуқӯъ омадани ҳодисаҳо, тасвири этюдҳои хеле ҷолиб ва ғайра фарқ карда меистад. Алалхусус, Сорбон дар дониستاني меъёрҳои асосии забони адабӣ ва дар забони асар кор гирифтани диалектизмҳо ҳамто надорад [7-М].

8. Диалектизмҳо як қабати муҳими таркиби луғавии забони асарҳои Сорбон ба ҳисоб рафта, қорбасти онҳо аз оғози ғайолияти адабии ӯ шуруъ шуда, минбаъд дар замони истиқлол бо фаро расидани шароитҳои марбут ба раванди демократикунони забон тақвият ёфтааст. Истифодаи калимаҳои хоси лаҳҷа дар осори Сорбон раванди мақсаднок буда, қабл аз ҳама, барои умумихалқӣ гардонидани забони осори бадеӣ, омезиш додани забони меъёрӣ бо забони зиндаи халқ ва ғайрӣ гардонидани лексикаи забони адабӣ нигаронида шудааст. Аз ин лиҳоз, нависанда унсурҳои забони зиндари бо нияти амалӣ намудани вазоифи зерин ба кор бурдааст. Чунончи: - барои образноку ҷолиб баён намудани мақсадҳои адиб; - барои таъмин намудани имкониятҳои фардӣ кунонидани нутқи персонажҳо; - тобишҳои халқӣ бахшидан ба тасвирот ва тақвият бахшидан ба ҷиҳатҳои ҳиссию таъсирбахшии забони асарҳо; - барои табиӣ баромадани андешаҳои суҳанвар, ба таври воқеӣ инъикос намудани ҳодисаҳо нақши диалектизмҳо ҳамчун воситаи тасвир муҳим мебошад [4-М].

9. Сорбон дар истифодаи диалектизмҳо эҳтиёткор буда, диалектизмҳои маъмулро мавридсанҷона, вале калимаҳои хоси лаҳҷаро, ки хусусияти маҳдудистеъмоли доранд, бо шарҳу тавзеҳи махсус: бо роҳи дар қавсайн нишон додани маънои онҳо (*биёрбаста* (докапеч), *натақ* (нутқ, садо, овоз), *дия* (падар)); якҷоя дар матн бо муродифу вожаҳои наздикмаъно овардани онҳо (*ҷузӯлӣ* ё иғвогарӣ; *кенча* – таги халта); дар поварақ шарҳ додани унсурҳои лаҳҷавӣ (*рука кардан*: 1. майл кардан) ба хонандааш манзур намудааст [3-М].

10. Сорбон диалектизмҳои фонетикиро қариб дар доираи ҳамаи ҳиссаҳои нутқ дар робита ба тасвири ҳаққонияти нутқи персонажҳо ва макону маҳалли инъикоси воқеаҳо асосан бо риояи талаботи меъёри фонетикии забони адабӣ мавриди истифода қарор додааст [6-М].

11. Дар матни асарҳои худ Сорбон аз чанд намуди диалектизмҳо кор гирифтааст: фонетикӣ, лексикӣ, этнографӣ, семантикӣ. Дар миёни онҳо

муҳимтаринаш диалектизмҳои лексикӣ ба шумор меравад, ки онҳо дар шакли фарохистеъмол ва маҳдудистеъмол ба кор рафтаанд. Маҳз ҳамин навъи диалектизмҳо барои таъмини ҷиҳатҳои услубии забони осори нависанда мусоидат намуда, навъи фарохистеъмоли диалектизмҳо бинобар хусусияти оммафаҳмӣ касб намудан бо мақсади умумӣ гардонидан ва роҳ ёфтани ба забони адабӣ истифода шудаанд [3-М; 5-М; 6-М].

12. Дар асарҳои Сорбон бо ду навъи диалектизмҳо – 1) калимаҳои лаҳҷавие, ки доираи фароҳи истеъмол доранд; 2) вожаҳои лаҳҷавие, ки истифодаи онҳо дар ягон минтақаи маҳдуд ба вуқӯъ мепайвандад, ба мушоҳида мерасад. Корбасти анвои диалектизмҳо ба жанри асари бадеӣ, мавзӯҳо, маҳаллу минтақаи тасвир низ вобаста мебошад. Воқеаҳои асар ҳар қадаре, ки домани густурдаи инъикоси воқеу ҳодисотро дар якҷанд минтақаи тасвир фаро гирад, эҳтиёҷ ба корбурди диалектизмҳои фарохистеъмол ҳамон қадар меафзояд. Баръакс, инъикоси рӯйдодҳо дар маҳалли ҷудогона ва ё минтақаи танг сурат гирад, зарурат барои корбурди диалектизмҳои маҳдудистеъмол ба миён меояд [4-М; 7-М].

13. Дар матни осори Сорбон бештар бо ду навъи этнографизмҳо – умумиточикӣ ва диалектизмҳои этнографӣ дучор омадан мумкин аст, ки дар рисола ин таҳқиқи ин масъала ҳамчун як бахши калони диалектизмҳои лексикӣ сурат гирифт. Аз он ҷумла, диалектизмҳои этнографӣ дар робита ба ифодаи мафҳумҳои хешутаборӣ, лақаби одамон, номи матоъ, сару либос, пойафзол ва каллапӯш; этнографизмҳои марбут ба ҳавлию хона, биноҳои ёрирасон ва истиқоматгоҳҳои таъиноташон гуногун; лексикаи маросимӣ: тӯй, азодорӣ; номи асбобу анҷоми рӯзгор; номи ҳайвонот, афзор ва хӯроки онҳо тасниф ва дар доираи маводи фароҳамомада таҳқиқ гардиданд. Онҳо бештар мақсадҳои услубии нависандаро амалӣ сохта, дар бобати ҳақиқию табиӣ тасвир шудани зиндагиву маишат, қору кирдор ва дигар амалу ҳолатҳои пурсонажҳо истеъмол ёфтаанд [9-М].

14. Диалектизмҳои семантикӣ амсоли диалектизмҳои маҳдудистеъмол барои пиёда намудани аҳдофи услубии адиб ба кор рафта, Сорбон ин навъи

унсурҳои лаҳчавиро чиҳати такомулу таҳаввули маъноӣ калимаҳои маъмули забон, ки дар муҳити лаҳчаҳо тобиши нави семантикӣ пайдо мекунад: **килла** – 1) чодир; сакф, шифт; 2) чинси модаи ҳайвон; **барра** – 1) бачаи гӯсфанд; 2) фарзанд (баррем – бачем – писарам); **кавора** – 1) сабади калон, қачова; 2) бачадон, захдон; **навоҳтан** – 1) оҳанг, садо, наво; 2) дашном, ҳақорат ва монанди инҳо [7-М].

15. Дар рисола ба масъалаи гурӯҳбандии мавзуӣ маъноӣ диалектизмҳо низ эътибори ҷиддӣ дода шудааст. Диалектизмҳои фароҳамомада аз лиҳози мавзӯ асосан ба ду гурӯҳи калон – диалектизмҳои предметӣ ва диалектизмҳои ғайрипредметӣ ҷудо карда шуданд. Диалектизмҳои предметӣ асосан номи ашёву ҳодисаҳоро ифода намуда, дар забони осори Сорбон ба 9 гурӯҳи мавзуӣ маъноӣ: номҳои марбут ба шахс, манзили макон, номи матоъ, сару либос, пойафзолу каллапӯш, номи таомҳо ва маҳсулоти ғизоӣ, номи ҳайвонот, паранда ва ҳазандагон, номи дарахту бутта ва наботот ҷудо гардида таҳқиқ шудаанд [9-М].

16. Диалектизмҳои ғайрипредметӣ, дар забони асарҳои Сорбон асосан барои нишон додани аломату хислатҳои инсон, ҳайвонот ва хусусияту ҷиғунагии ашёи гуногун ба қор рафтаанд [2-М; 9-М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚОТ

1. Маводи рисолаи илмиро метавон дар таълими фанҳои забони адабии ҳозираи тоҷик (баҳши лексикология ва фонетика; калимасозӣ ва морфология), услубшиносӣ, таърихи забони тоҷикӣ, лаҳҷашиносӣ, маданияти сухан барои омӯзгорону донишҷӯёни факултетҳои филологии муассисаҳои олии касбӣ, омӯзгорони фанни забон ва адабиёти тоҷики муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ чихати рушду камол ва инкишофи нутқи хонандагон истифода бурдан мумкин аст.

2. Мутахассисони луғатсоз дар таҳияи луғатҳои тафсири, луғати истилоҳот, луғати диалектологӣ, луғатҳои муродифӣ, ҳамгунӣ ва антонимӣ метавонанд истифода намоянд.

3. Маводи рисола дар ҷодаи тарбияи маданияти нутқи мутахассисон, донишҷӯён ва хонандагони мактаб дар ҷодаи худдорӣ аз калимаву таркибҳо ва ибораҳои лаҳҷавии хусусияти вулгаридошта низ мусоидат карда метавонад.

4. Таҳлили забонии диалектизмҳо имконият фароҳам меоварад, ки нависандагон ва рӯзноманигорони ҷавон меъёрҳои истифодаи унсурҳои лаҳҷавӣ, аҳаммияти онҳо ва зарари ифрот аз истеъмоли чунин унсурҳои луғавӣ ва воситаҳои забониро дар мисоли фардикунонии нутқи персонажҳои осори устоди варзидаи каломии бадеӣ – Сорбон омӯзанд ва мавриди пайравӣ қарор диҳанд.

5. Тадқиқи ҳаматарафаи истифодаи диалектизмҳо дар асари бадеӣ ҳамчунин, барои тавсеаи мушкилоти имлои забони тоҷикӣ, тарбияи нутқи адабии гуфтугӯии мутахассисони касбу кори гуногун, чихати рушди маданияти нутқи намояндагони табақаҳои мухталифи иҷтимоӣ ва наслҳои синну соли гуногун низ ёрӣ расонида метавонад.

НОМГЎЙИ АДАБИЁТ

I. Монографияҳо, китобҳои дарсӣ, васоити таълимӣ:

1. Абдуқодиров А. Забон ва услуби назми Мирзо Турсунзода. [Матн] / А. Абдуқодиров. – Душанбе, 1988. – 124 с.
2. Абдуллозода М. Адабиёти тоҷик дар замони истиқлолият. [Матн] / М. Абдуллозода. – Душанбе: Матбааи ДМТ, 2020. – 346 с.
3. Айнӣ С. Куллиёт. Ҷилди 11 (китоби 2). [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 435 с.
4. Андреев М.С. Материалы по этнографии Ягноба (Записы 1927-1928 гг.). [Текст] / М.С. Андреев. – Душанбе, 1970. – 192 с.
5. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Муродифические средства языка. [Текст] / Ю.Д. Апресян. – М., 1974. – 366 с.
6. Аҳмадова У. Шаклҳои феълӣ бо ёридиҳандаи «истодан» дар забони ҳозираи тоҷик. [Матн] / У. Аҳмадова. – Сталинобод, 1961. – 124 с.
7. Бобомуродова М. Вожаномаи мухтасари зебу зинати занон ва заргарӣ. [Матн] / М. Бобомуродова. – Душанбе: Бебок, 1971. – 71 с.
8. Брагина А.А. Муродифы в литературном языке. [Текст] / А.А. Брагина. – М., 1986. – 127 с.
9. Виноградов В.В. Наука о языке художественной литературы. [Текст] / В.В. Виноградов. – М., 1963. – 255 с.
10. Виноградов В.В. О теории художественной речи. [Текст] / В.В. Виноградов. – М., 1971. – 237 с.
11. Винокур Т.Г. Понятие поэтического языка. Филологическое исследование. Лингвистика и поэтика. [Текст] / Т.Г. Винокур – М., 1990. – 452 с.
12. Винокур Т.Г. Стилистика как она есть. Избранные работы. [Текст] / Т.Г. Винокур. – М.: ЛКИ, 2010. – 237 с.
13. Гадоев Н. Лексикаи лаҳҷаи Тағнов. [Матн] / Н. Гадоев. – Душанбе: ДДОТ, 2012. – 202 с.
14. Гадоев Н. Таҳлили луғавию семантикии матн. [Матн] / Н. Гадоев. – Душанбе: ДДОТ, 2016. – 130 с.

15. Гадоев Н. Баъзе хусусиятҳои воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаи ҷанубии Кулоб. [Матн] / Н. Гадоев. – Душанбе: Балоғат, 2017. – 232 с.
16. Головин Б. Введение в языковедение. [Текст] / Б. Головин. – М.: Просвещение, 1966. – 231 с.
17. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷиди 1. Фонетика ва морфология [Матн]. – Душанбе: Дониш, 1985. – 356 с.
18. Гулназарова Ж.Б. Таснифоти маъноии феъл дар «Баҳористон» – Абдурахмони Ҷомӣ. [Матн] / Ж.Б. Гулназарова. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 168 с.
19. Гаффоров Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил (дар асоси маводи романи «Одамони ҷовид»). [Матн] / Р. Гаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 224 с.
20. Гаффоров Р. Нависанда ва забон. [Матн] / Р. Гаффоров. – Душанбе: Дониш, 1977. – 203 с.
21. Додихудоев Р.Х., Гертсенберг Л.Г. Таърихи забони тоҷикӣ. [Матн] / Р.Х. Додихудоев, Л.Г. Гертсенберг. – Душанбе: Маориф, 1988. – 216 с.
22. Ефимов А.И. О языке художественной литературы. [Текст] / А.И. Ефимов. – М., 1954. – 288 с.
23. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. [Текст] / А.И. Ефимов. – М., 1961. – 431 с.
24. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. Лексикология, фонетика, морфология [Матн]. – Душанбе: Ирфон, 1987. – 236 с.
25. Зеҳнӣ Т. Аз таърихи лексикаи забони адабии тоҷик. [Матн] / Т. Зеҳнӣ. – Душанбе: Дониш, 1987. – 236 с.
26. Зеҳниева Ф. Сурудҳои маросими тӯӣи тоҷикон. [Матн] / Ф. Зеҳниева. – Душанбе: Дониш, 1978. – 162 с.
27. Исмоилов И. Зарф дар забони адабии тоҷик. [Матн] / И. Исмоилов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 86с.
28. Исмоилов Ш. Як омили халқияти забони асари бадеӣ. [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 2012. – 120 с.

29. Исмоилов Ш. Лексикаи лаҳҷаҳои водии Рашт. [Матн] / Ш. Исмоилов. – Душанбе, 2018. – 333 с.
30. Калинин А.В. Лексика русского языка. [Текст] / А.В. Калинин. – М., 1978. – 231 с.
31. Камолиддинов Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим. [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 1967. – 185 с.
32. Касимов О.Х. Картина животного мира в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси. [Текст] / О.Х. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2001. – 135 с.
33. Касимов О.Х. Лексика и словообразование в «Шахнаме» Абулқасима Фирдоуси. [Текст] / О.Х. Касимов. – Душанбе: Дониш, 2016. – 346 с.
34. Кисляков Н.А. Очерки по истории Каратегина. [Текст] / Н.А. Кисляков. – Сталинобод: Таджикгосиздат, 1954. – 224 с.
35. Косимова М. История таджикского литературного языка. [Текст] / М. Косимова. – Душанбе: ТНУ, 2003. – 490 с.
36. Кузнецов П.С. Русская диалектология. [Текст] / П.С. Кузнецов. – М., Учпедгиз, 1951. – 142 с.
37. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара. [Матн] / Т. Мақсудов. – Душанбе, 1977. – 197 с.
38. Маҳмудов М. Лаҳҷаҳои тоҷикони райони Китоб. [Матн] / М. Маҳмудов. – Душанбе: Дониш, 1978. – 280 с.
39. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ. [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Деваштич, 2007. – 243 с.
40. Маъсумӣ Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: НашрдавлТоҷ., 1959. – 294 с.
41. Маъсумӣ Н. Ҷаҳонбинӣ ва маҳорат. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 267 с.
42. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби “Марги судхур”. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 75 с.
43. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 2. Забоншиносӣ. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 296 с.

44. Маъсумӣ, Н. Забон ва услуби Аҳмади Дониш. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 1976. – 75 с.
45. Мухторӣ Қ. Хусусиятҳои луғавию услубии ашъори Рӯдакӣ. [Матн] / Қ. Мухторӣ. – Душанбе, 2006. – 129 с.
46. Муҳаммадиев М. Муродифҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / М. Муҳаммадиев. – Душанбе: УДТ, 1962. – 162 с.
47. Неменова Р.Л. Таджики Варзоба. [Текст] / Р.Л. Неменова. – Душанбе: Дониш, 1998. – 253 с.
48. Неменова Р.Л., Кулябские говоры таджикского языка (Северная группа). [Текст] / Р.Л. Неменова. – Сталинабад: Изд. АН Тадж. ССР, 1956. – 192 с.
49. Неменова Р.Л., Ҷӯраев Ғ. Шеваи чанубии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1. [Матн] / Р.Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Дониш, 1980. – 328 с.
50. Ниёзӣ Ш. Исм ва сифат дар забони тоҷикӣ. [Матн] / Ш. Ниёзӣ. – Сталинобад: Нашриёти АИ РСС Тоҷикистон, 1954. – 48 с.
51. Ниёзмухаммедов Б. Канибадамские наречие таджикского языка. [Текст] / Б. Ниёзмухаммедов. – Сталинабад: Изд. АН. Тадж. ССР, 1951. – 58 с.
52. Ниёзмухаммадов Б. Забоншиносии тоҷик. [Матн] / Б. Ниёзмухаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 387 с.
53. Олимҷонов, М. Хусусиятҳои луғавию услубии насри таърихӣ (дар асоси эҷодиёти Сотим Улуғзода). [Матн] / М. Олимҷонов. – Хучанд: Нури маърифат, 2011. – 152 с.
54. Оранский И.М. Фольклор и язык Гисарских парья. [Текст] / И.М. Оранский. – М.: Наука, 1977. – 448с.
55. Осимова Б.А. Ходжентский говор (Лексика и фразеология). [Текст] / Б.А. Осимова. – Худжанд: ММПИ, 2000. – 56 с.
56. Оссоветский И.А. Лексика современных русских говоров. [Текст] / И.А. Оссоветский. – М., 1982. – 196 с.
57. Писарчик А.К. О некоторых терминах родства таджиков. [Текст] / А.К. Писарчик. Труды АН Тадж. ССР. Том 17. – Душанбе, 1963. – 179 с.

58. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. [Текст] / А.А. Потебня. – М., 1958. – 244 с.
59. Прохорова В.Н. Диалектизмы в языке художественной литературы. [Текст] / В.Н. Прохорова. – М., 1957. – 179 с.
60. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. [Текст] / В.С. Расторгуева. Вып. 3. Северные говоры полосы Шайдан – Ашт, чуст - Косонсой. – М.: Изд. АН СССР, 1952. – 322 с.
61. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 1. Варзобский говор таджикского языка. [Текст] / В.С. Расторгуева. – М.: Изд. АН СССР, 1952. – 205 с.
62. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. Вып. 2. Варзобский говор таджикского языка. [Текст] / В.С. Расторгуева. – М.: Изд. АН СССР, 1952. – 205 с.
63. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии. [Текст] / В.С. Расторгуева. Вып. 3. Ленинабадско-канибадамская группа северных говоров. Южноферганские говоры (Риштан, Сох) и говоры уратюбинской группы. – М.: Изд. АН СССР, 1956. – 191 с.
64. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров. [Текст] / В.С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 188 с.
65. Расторгуева В.С., Керимова А.А. Система таджикского глагола. [Текст] / В.С. Расторгуева. – М.: Наука, 1964. – 292 с.
66. Рауфов Ҳ.С. Айнӣ ва инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик. [Матн] / Ҳ.С. Рауфов. – Душанбе: Дониш, 1976. – 47 с.
67. Раҳматуллозода С. Словообразования имен существительных в юго-восточных говорах таджикского языка. [Текст] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: Дониш, 2016. – 239 с.
68. Раҳматуллозода С. Таҳқиқи лингвистии вожаҳои марбут ба ҳайвонот ва паррандагон. [Матн] / С. Раҳматуллозода. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2020. – 57 с.

69. Раҳимова Ш. Диалектизмҳо ва вазифаҳои услубии онҳо дар адабиёти бадеӣ (дар асоси маводи асарҳои Чалол Иқромӣ). [Матн] / Ш. Раҳимова. – Душанбе, 2013. – 184 с.
70. Раҳмон Эмомалӣ. Забони миллат – ҳастии миллат. [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 516 с.
71. Розенфельд А.З. Бадахшанские говоры таджикского языка (Юго-восточный Таджикистан). [Текст] / А. Розенфельд. –Л.: ЛГУ, 1971. –192 с.
72. Русская диалектология [Матн]. – М.: Просвещение, 1973. – 201 с.
73. Рустамов Ш. Исм (Категорияҳои грамматикӣ, калимасозӣ ва мавқеи исм дар байни ҳиссаҳои нутқ). [Матн]/Ш. Рустамов. –Душанбе: Дониш, 1981. –218 с.
74. Рустамов Ш. Калимасозии исм дар забони адабии ҳозираи тоҷик. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 78 с.
75. Рустамов Ш. Таснифоти ҳиссаҳои нутқ ва мавқеи исм. [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1972. – 90 с.
76. Сабзаев С.М. Забон ва услуби шоирони маорифпарвар. [Матн] / С.М. Сабзаев. – Душанбе: Дониш, 1991. – 80 с.
77. Саймиддинов, Д. Вожашиносии забони форсии сиёна. [Матн] / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001. – 310 с.
78. Саломӣён М. Вижагиҳои луғавӣ ва маъноии забони ғазалиёти шоирони асрҳои XII-XIV. [Матн] / М. Саломӣён. – Душанбе: Фасл-4, 2020. – 158 с.
79. Саломов М. Ифодаи маҷоз дар ғазалиёти Ҳофиз. [Матн] / М. Саломов. – Душанбе: Дониш, 2001. – 138 с.
80. Сиёев Б. Очерк доир ба таърихи феъли забони адабии тоҷик. [Матн] / Б. Сиёев. – Душанбе: Дониш, 1968. – 165 с.
81. Сороколетов Ф.П. Диалектная лексика и ее отношение к словарному составу общенародного языка // Слово в русских народных говорах. [Текст] / Ф.П. Сороколетов. – Л., 1968. – С.221-229.
82. Степанова, М. Словообразовательная современного немецкого языка. [Текст] / М. Степанова. – М.: Изд-во лит-ры на иностр. яз., 1953. – 376 с.
83. Таджики Каратегина и Дарваза [Текст]. – Душанбе, 1970. – 312 с.

84. Тоҳирова Қ. Лексикаи забони адабии ҳозираи тоҷик (Материалҳо). [Матн] / Қ. Тоҳирова. – Душанбе: Дониш, 1967. – 80 с.
85. Успенская Л.В. Говоры таджиков Гиссарского района. [Текст] / Л.В.Успенская. Труды Ан Тадж. ССР. Том 15. – Душанбе, 1962. – 115 с.
86. Уфимцева А.А. Слова и лексико-семантической системе языка. [Текст] / А.А. Уфимцева. – М.: Просвещение, 1985. – С.88-184.
87. Филин Ф. П. Проект словаря русских народных говоров [Текст] / Ф. П. Филин. – М., Л.: Издательство АН СССР, 1961. – 198 с.
88. Фомина Н.Д. Лингвистический анализ художественного текста. [Текст] / Н.Д. Фомина. – М., 1987. – 91 с.
89. Хоркашев С. Ташаккули таркиби луғавӣ ва калимасозӣ. [Матн] / С. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 106 с.
90. Хоркашев С.Р (Раҳматуллозода С). Барсии лингвистии гурӯҳҳои мавзуии таркиби луғати лаҳҷа. [Матн] / С.Р. Хоркашев. – Душанбе: Маориф, 2014. – 233 с.
91. Хоҷаев Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XVI. [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Фарҳанг ва маориф, 2013. – 345 с.
92. Хромов А.Л. Говоры таджиков Матчинского района. [Текст] / А.Л. Хромов. Труды АН Тадж. ССР. Том 107. – Душанбе, 1962. – 215 с.
93. Ҳалимов С. Таърихи забони адабии тоҷик (асри X). [Матн] / С. Ҳалимов. – Душанбе: УДТ, 1979. – 216 с.
94. Ҳамроқулов Х. Шеваи тоҷикони райони Бойсун. [Матн] / Х. Ҳамроқулов. – Душанбе: Ирфон, 1961. – 274 с.
95. Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию наҳвии осори садаҳои X-XIII. [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд, 2003. – 256 с.
96. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни. [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе: Дониш, 1973. – 254 с.
97. Ҷӯраев Ғ. Забони ман – ҷаҳони ман. [Матн] / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Эр-граф, 2016. – 160 с.

98. Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. [Текст] / Шанский. – М.: Просвещение, 1972. – 327 с.; 1988. – 335 с.
99. Шанский, Н. Очерки по русскому словообразованию. [Текст] / Н. Шанский. – М., 1968. – 312 с.
100. Шаропов Н. Инкишофи лексикаи забони адабии тоҷик бо терминҳои харбӣ (солҳои 1940-1945). [Матн] / Н. Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 135 с.
101. Шаропов Н. Калимаҳои русӣ-интернационалӣ дар забони адабии тоҷик. [Матн] / Н. Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1972. – 162 с.
102. Шаропов Н. Пути развития лексики современного литературного языка. [Текст] / Н. Шаропов. – Душанбе: Дониш, 1988. – 134 с.
103. Шерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. [Текст] / Л.В. Шерба. – Л.: 1974. – 325 с.
104. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. [Текст] / Д.Н. Шмелёв. – М.: Просвещение, 1977. – 335 с.
105. Шукуров М. Пайванди замони ва халқҳо. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1982. – 221 с.
106. Шукуров М. Устоди портрети психологӣ (Ҷ. Иқромӣ). Асарҳои мунтахаб. Ҷилди 1. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе: Маориф, 1987. – С.3-18.
107. Шукуров, М. Забони мо ҳастии мост. [Матн] / М. Шукуров. – Душанбе, 1991. – 232 с.
108. Эшниеёзов М. Диалектологияи тоҷик. Лексикаи шеваҳои тоҷикӣ. [Матн] / М. Эшниеёзов. – Душанбе: УДТ, 1967. – 120 с.
109. Эшниеёзов М. Шеваи ҳардурӣ. [Матн] / М. Эшниеёзов. – Душанбе: Дониш, 1967. – 120 с.

II. Диссертатсия ва авторефератҳо:

110. Абдуллоева Г. Лексика Каратагского говора [Текст] / Г. Абдуллоева: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2013. – 22 с.

111. Амонова Ф. Именное аффиксальное словообразование в современном таджикском языке (в сопоставлении с персидским) [Текст] / Ф. Амонова: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1979. – 24 с.
112. Бегбуди Н. Говор самаркандских таджиков [Текст] / Н. Бегбуди: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – М., 1956. – 22 с.
113. Бердиев Б. Рамитские говоры таджикского языка [Текст] / Б. Бердиев: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1979. – 28 с.
114. Гадоев Н. Хусусиятҳои луғавию семантикии воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои чанубии забони тоҷикӣ (минтақаи Кӯлоб) [Матн] / Н. Гадоев: дис. док. илм. фило: 10.02.01. – Душанбе, 2019. – 334 с.
115. Джураев Г. Система диалектной лексики таджикского языка [Текст] / Г. Джураев: автореф. дис. докт. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1992. – 30 с.
116. Замонов З.И. Лексика даштиджумского говора таджикского языка [Текст] / З.И. Замонов: автореф. дисс... канд. филол. наук. – Душанбе, 2009. – 19 с.
117. Иванова С.Ю. Говор таджиков города Пенджикента [Текст] / С.Ю. Иванова: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – М., 1952. – 26 с.
118. Исмоилов Ш. Лексика Каратегинского говора [Текст] / Ш. Исмоилов: автореф. дис. канд. филол. наук. – Душанбе, 1982. – 74 с.
119. Истамова М. Лексика и терминология швейного и вышивательного искусства в Самаркандских говорах [Текст] / М. Истамова: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Самарканд, 1988. – 20 с.
120. Каххаров М.М. Лексика Пенджикентских говоров [Текст] / М.М. Каххаров: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1998. – 20 с.
121. Каюмова Д.Г. Жанровые и стилистические особенности рассказов и повестей Сорбона [Текст] / Д.Г. Каюмова.: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2019. – 25 с.
122. Маджидов Х. Лексико-семантические особенности фразеологических единиц таджикского литературного языка [Текст] / Х. Маджидов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1963. – 26 с.

123. Маджидов Х. Фразеологическая система таджикского литературного языка [Текст] / Х. Маджидов: автореф. дис. докт. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1995. – 48 с.
124. Маниёзова Р.А. Семантические соотношения наименований родства должностей и качества при таджикско русских контактах [Текст] / Р.А. Маниёзова: автореф. дис. канд. фил. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2002. – 19 с.
125. Мирзоев Х. Термины конневодства в таджикском и английских языках [Текст] / Х. Мирзоев: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1997. – 26 с.
126. Мирмухамедова М.Б. Лексические особенности языка поэзии камола Худжанди [Текст] / М.Б. Мирмухамедов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Худжанж, 2012. – 26с.
127. Муминова С. Лексикаи лаҳҷаи тоҷикзабони водии Вахон: дисс. канд. филол. наук: 10.02.01. [Матн] / С. Муминова. – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2023. – 217 с.
128. Мухаммадиев Ш. Субстантивация в таджикском литературном языке [Текст] / Ш. Мухаммадиев: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2009. – 24 с.
129. Нурмахмадов Ю.Ш. Лексические категории и их стилистические особенности в творчестве Лоика Шерали [Текст] / Ю.Ш. Нурмахмадов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2007. – 26 с.
130. Олимджанов М.О. Лексико-стилистические особенности исторической прозы (На материале творчество С. Улугзаде) [Текст] / М.О. Олимджанов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2002. – 22 с.
131. Офаридеаев Н. Лингвистический анализ микропонимии Ванджа и Дарвоза [Текст] / Н. Офаридеаев: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1984. – 20 с.
132. Расулов С. Лексические и стилистические особенности поэзии Накибхона Туграла [Текст] / С. Расулов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2011. – 22 с.

133. Рахимова Ш.С. Диалектные элементы и их стилистические функции в литературном языке (На основе произведений Джалола Икромии) [Текст] / Ш.С. Рахимова: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1992. – 25 с.
134. Саидов Н. Лексические и фразеологические особенности рассказов Абдулхамида Самада [Текст] / Н. Саидов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2014. – 25 с.
135. Саидова Дж. Диалектизмы и их стилистические особенности в художественных произведениях (на основе произведений А. Самада) [Текст] / Дж. Саидова: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2019. – 25 с.
136. Сангинова Р. Лексика Канибадамского говора [Текст] / Р. Сангинова: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2012. – 23 с.
137. Сулаймонов И. О. Лексика говора горного Гиссара [Текст] / И. О. Сулаймонов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2019. – 25 с.
138. Усманова С. Лексика орнаментации текстиля в таджикском языке [Текст] / С. Усманова: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1971. – 24 с.
139. Хасанов А.А. Сохранение лексических особенностей и грамматических конструкций классического таджикского языка (X-XIII вв.) в северных говорах [Текст] / А.А. Хасанов: автореф. дис. докт. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2004. – 47 с.
140. Хасанов И. Лексика и фразеология романа Джалола Икромии «Духтари оташ» [Текст] / И. Хасанов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1966. – 24 с.
141. Хикматуллоев Н. Семантико-стилистические особенности лексических муродифов в трилогии Джалола Икромии «Двенадцать ворот Бухары» [Текст] / Н. Хикматуллоев: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1993. – 24 с.
142. Ходжаев С. Языковые особенности прозы начала XX в. (На материале «Туҳафи аҳли Бухоро» Мирзо Сироджа Хакима) [Матн] / С. Ходжаев: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1967. – 25 с.

143. Холов М. Лексика романа «Дохунда» Садриддина Айнӣ [Текст] / М. Холов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1972. – 27 с.

144. Хоркашев С.Р. (Раҳматуллозода С). Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка [Текст] / С. Хоркашев: автореф. дис. докт. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 2015. – 53 с.

145. Шоев Р. Ономастика «Самака айёра» [Матн] / Р. Шоев: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1996. – 23 с.

146. Шокиров Т. Лингвистические особенности произведений Фазлиддина Мухаммадиева [Текст] / Т. Шокиров: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1986. – 25 с.

147. Юсупов Х. Лексические особенности языка произведений Садриддина Айнӣ [Текст] / Х. Юсупов: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1971. – 22 с.

148. Юсупова М. Фразеология романа С. Айнӣ «Дохунда» [Текст] / М. Юсупова: автореф. дис. канд. филол. наук: 10.02.22. – Душанбе, 1972. – 23 с.

III. Мақола ва маърузаҳо:

149. Абдуллоева Г. Лексикаи пухтупаз дар лаҳҷаи Қаратоғ [Матн] / Г. Абдуллоева. // Паёми Донишгоҳи миллӣ, №4/3 (113). – Душанбе, 2013. – С.80-85.

150. Айнӣ С. Мактуби кушода ба рафиқ толис [Матн] / С. Айнӣ. // Ахгари инқилоб. – Душанбе, 1974. – С.230-238.

151. Атобуллоев С. Материалҳо аз луғати шеваи диёри Рӯдакӣ [Матн] / С. Атобуллоев. // Масъалаҳои диалектологияи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1970. – С.145-170.

152. Аҳмадов Ҳ. Баъзе хусусиятҳои лексикӣи публицистикаи С. Айнӣ [Матн] / Ҳ. Аҳмадов. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1991. – С.60-64.

153. Бердиев Б. Баъзе қайдҳо оид ба лексикаи лаҳҷаҳои Ромит [Матн] / Б. Бердиев. // Масъалаҳои диалектологияи тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1970. – С.171-177.
154. Богорад Ю.И. Южнокулябские диалектизмы [Текст] / Ю.И. Богорад. // Вопросы таджикской диалектологии. Том 1. – Душанбе, 1970. – С.245-257.
155. Будагов Р.А. Закон о многозначности слова [Текст] / Р.А. Будагов. // Человек и его язык. – М., 1976. – С.236-240; - 312 с.
156. Введенская А.А. Муродифические пары антонимов [Текст] / А.А. Введенская. // Русский язык в школе, 1989, №4. – С.105-112.
157. Виноградов В. В. Словообразование и его отношение к грамматике и лексикологии [Текст] / В.В. Виноградов. // Вопросы теории и истории языка. – М., 1952. – С.99-152.
158. Ғаффоров Р. Калимаҳои умумӣ ва хосса [Матн] / Р. Ғаффоров. // Мактаби советӣ, №9, 1990. – С.15-20.
159. Ғаффоров Р. Нависанда ва лаҳҷаҳои забон [Матн] / Р. Ғаффоров. // Садои Шарқ, №7, 1975. – С.113-124.
160. Давлатов О. Аз сермаъноӣ ба амал омаданги ҳамгуния ва фарқи ҳамгуния аз калимаҳои сермаъно [Матн] / О. Давлатов. // Мактаби советӣ, №10, 1975. – С.13-18.
161. Давронов А. Муруре ба нақди наср [Матн] / А. Давронов. // Адабиёт ва санъат, 17.05.2012. – С.12-13.
162. Зайниддинова З. Аз хусуси истилоҳи «палонҷ» ва муродифҳои он [Матн] / З. Зайниддинова. // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.104-107.
163. Зайниддинова З. Истилоҳи «хеш» ва муродифҳои он [Матн] / З. Зайниддинова. // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1884. – С.190-191.
164. Зайниддинова З. Маълумотҳо оид ба истилоҳоти ифодакунандаи «зан» дар шеваҳои чанубӣ [Матн] / З. Зайниддинова // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1977. – С.162-170.

165. Зайниддинова З. Терминҳои «падар» ва «модар» дар шеваҳои Ленинободу Конибодом [Матн] / З. Зайниддинова. // Масъалаҳои шевашиносии тоҷик. Ҷилди 1. – Душанбе: Дониш, 1970. – С.189-196.

166. Зарубин И.И. Очерки разговорного языка самаркандских евреев [Текст] / И.И. Зарубин. // Иран. – Л.: Издат. АН СССР, 1928. – С.95-180.

167. Зехнӣ Т., Бақозода Ҳ. Сарф дар мактабҳои миёна (бо ҳатти лотинӣ) [Матн] / Т. Зехнӣ, Ҳ. Бақозода. – Сталинобод, 1935. – С.57-69.

168. Иқромӣ Ҷ. Насихат ба рафики ҷавонам [Матн] / Ҷ. Иқромӣ. // Тоҷикистони советӣ, 27 феввали соли 1975.

169. Исмоилов Ш. Баъзе хусусиятҳои лексикии зарф дар лаҳҷаҳои Қаротегин [Матн] / Ш. Исмоилов. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: ИДПД, 1978. – С.155-165.

170. Исмоилов Ш. Баъзе хусусиятҳои лексикии феъл дар лаҳҷаҳои Қаротегин [Матн] / Ш. Исмоилов. // Материалҳо барои забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 91. Серии филологӣ. – Душанбе: ИДПД, 1974. – С.93-99.

171. Исмоилов Ш. Гулзори сухан [Матн] / Ш. Исмоилов. // Маҷмуаи илмӣ. – Душанбе, 2009. – С.112-120.

172. Исмоилов Ш.. Як омили халқияти забони асари бадеӣ [Матн] / Ш. Исмоилов. // Садои Шарқ, №7-12, 2001. – С.144-164.

173. Кисляков Н.А. Некоторые материалы по сельскохозяйственной терминологии у таджиков [Матн] / Н.А. Кисляков. // Советская этнография, №3, 1969. – С.12-19.

174. Маҳмудов М. Луғат ва истилоҳоти таҳассусӣ дар ғӯйишҳои тоҷикӣ (Луғат ва истилоҳоти тоқпарварӣ) [Матн] / М. Маҳмудов. // Номаи пажӯҳишгоҳ, №11-12. Шуъбаи эроншиносӣ. Пажӯҳишгоҳи форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С.71-85.

175. Маҳмудов М. Луғат ва истилоҳоти таҳассусӣ дар ғӯйишҳои тоҷикӣ (Луғат ва истилоҳоти мансуб ба осиеб ва ҷувоз) [Матн] / М. Маҳмудов. // Номаи пажӯҳишгоҳ, №13-14. Шуъбаи эроншиносӣ. Пажӯҳишгоҳи форсӣ-тоҷикӣ. – Душанбе: Пайванд, 2006. – С.27-42.

176. Маҷидов Ҳ. Таркиби лексии воҳидҳои фразеологӣ [Матн] / Ҳ. Маҷидов. // Мактаби советӣ. №10. 1986. – С.25-28.
177. Маъруфов Р.М. Истилоҳоти хешутаборӣ дар шеваи тоҷикони Самарқанд [Матн] / Р.М. Маъруфов. // Масъалаҳои лексикаи забони тоҷикӣ. – Самарқанд, 1985. – С.21-29.
178. Молчанова Е.К. Таджикские диалектные обороты типа «ини ман» [Текст] / Е.К. Молчанова. // Вопросы языкознания. – Душанбе: Дониш, 1975. – С.165-175.
179. Муҳаммадиева М. Қайдҳои ба лексикаи нонвой [Матн] / М. Муҳаммадиева. // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.60-69.
180. Муҳаммадиева М. Лексикаи таомҳо дар эҷодиёти баъзе шоирони тоҷик [Матн] / М. Муҳаммадиева. // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.125-137.
181. Набиева Г. Инкишофи лексикаи сару либос [Матн] / Г. Набиева. // Забоншиносӣ тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.39-48.
182. Неменова Р.Л. Некоторые особенности говоров таджиков Зидди [Текст] / Р.Л. Неменова. // Таджикское языкознание. – Душанбе: Дониш, 1984. – С.180-189.
183. Расторгуева В.С. Изучение таджикского языка в СССР [Текст] / В.С. Расторгуева. // Очерки по истории изучения иранских языков. – М., 1962. – С.33-66.
184. Расторгуева В.С., Гаффаров Р. Современный таджикский язык и его отношение к диалектам [Текст] / В.С. Расторгуева. // Вопросы диалектологии и истории языка. – Душанбе: Дониш, 1984. – С.8-14.
185. Рауфов Ҳ. Таркиби луғавии забони тоҷикӣ [Матн] / Ҳ. Рауфов // Забони адабии ҳозираи тоҷик. – Душанбе, 1973. – С.59.
186. Реформатский А.А. вопрочь грамматического строя. [Матн] / А.А. Реформатский. – М., 1955. – С.105-109.

187. Розенфельд А.З. К терминологии родства и свойства в таджикских говорах [Текст] / А.З. Розенфельд. // Иранская языкознания. – М., 1976. – С.209-217.
188. Рустамов Ш. Сабакҳои Айнӣ доир ба забон [Матн] / Ш. Рустамов. // Забон ва замон. – Душанбе, 1981. – С.170-210.
189. Рустамов Ш. Тарзи ифодаи андешаҳо [Матн] / Ш. Рустамов. // Забон ва замон. – Душанбе, 1981. – С.245-255.
190. Рустамов Ш. Ҳусни каломи Лоик [Матн] / Ш. Рустамов. // Забон ва замон. – Душанбе, 1981. – С.210-235.
191. Саймиддинов Д. К вопросу о происхождении «пазанда» [Текст] / Д. Саймиддинов. // Таджикское языкознание. – Душанбе: Дониш, 1980. – С.268-270.
192. Саймиддинов Д. Номҳои хешовандӣ дар осори замони Сосониён [Матн] / Д. Саймиддинов. // Мардумгиёҳ, №1-2. – Душанбе, 1997. – С.112-115.
193. Сайфуллоев А. Ҳусну маънии романи иҷтимоӣ ва ахлоқӣ [Матн] / А. Сайфуллоев. // Садои Шарқ, №1, 2010. – С.145-149.
194. Сафаров Ӯ. Калимаҳои русӣ-интернатсионалӣ дар нутқи персонажҳои асарҳои Раҳим Ҷалил [Матн] / Ӯ. Сафаров. // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе: ИДПД, 1978. – С.64-74.
195. Сулаймонов И. Диалектизмҳои соҳаи сохтмон дар лаҳҷаи кӯҳистони Ҳисор [Матн] / И. Сулаймонов. // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2013, №6 (55). – С.351-358.
196. Сулаймонов И. Лексикаи чорводорӣ дар лаҳҷаи кӯҳистони Ҳисор [Матн] / И. Сулаймонов. // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2010, №1 (35). – С.199-209.
197. Усмонова С. К вопросу изучения ремесленно-промышленной терминологии в таджикском языке [Текст] / С. Усмонова. // Армуғон: Вопросы таджикской филологии. Том 2. – Душанбе: Дониш, 1971. – С.186-188.
198. Филин Ф. П. Язык художественной литературы и читатель [Текст] / Ф.П. Филин // Русская речь. – №4. – М., 1977. – С. 26-36.

199. Холова А. Вожаҳои этнографӣ дар романи «Занони Сабзабахор» [Матн] / А. Холова. – Душанбе, 2005. – С.91-97.

200. Хусейнов Х. Диалектизмҳо дар забони ҳикояҳои Ҳаким Карим [Матн] / Х. Хусейнов. // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1964. – С.58-72.

201. Шарифзода Х. Баррасии як романи Сорбон [Матн] / Х. Шарифзода. // Садои Шарқ, №1, 2015. – С.126-139.

202. Шарофов Н.О. Профессионально-ремесленная лексика таджикского языка. [Текст] / Н.О. Шарофов. – Душанбе: Дониш, 1983. – С.56-60.

IV. Манбаъҳо:

203. Сорбон. Барзгар (роман) [Матн] // Садои Шарқ, №1, 2014. – С.8-71.

204. Сорбон. Зуза (Роман) [Матн] // Садои Шарқ, №10, 2016. – С.17-65.

205. Сорбон. Зуза (Роман. Поён) [Матн] // Садои Шарқ, №11, 2016. – С.15-56.

206. Сорбон. Мағзреза (дида ва шунида) [Матн].– Душанбе: Адиб, 2013. – 352 с.

207. Сорбон. Росу (роман) [Матн] // Садои Шарқ, №1, 2010. – С.8-61.

208. Сорбон. Чугӣ (роман). Китоби 2 [Матн] // Садои Шарқ, №2, 2019. – С.8-67.

209. Сорбон. Чугӣ (роман). Китоби 2 [Матн] // Садои Шарқ, №3, 2019. – С.59-83.

210. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Аввалаш) [Матн] // Садои Шарқ, №7, 2015. – С.39-79.

211. Сорбон. Шаҳрбону (Роман. Поён) [Матн] // Садои Шарқ, №8, 2015. – С.8-44.

V. Феҳристи фарҳангҳо:

212. Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ. [Матн] / Р. Абдуллозода. – Душанбе: Дониш, 1974. – 206 с.

213. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии тоҷикӣ барои забони адабии тоҷикӣ. Куллийёт. Ҷилди 12. [Матн] / С. Айнӣ. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 563 с.

214. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. [Текст] / О.С. Ахманова. – М., 1969. – 604 с.

215. Бердикулов Ҳ., Муродов С. Луғати мухтасари лексикаи чорводории водии Зарафшон. [Матн] / Ҳ. Бердикулов, С. Муродов. – Самарқанд, 1992. – 136 с.
216. Бобомуродов Ш., Мухторов З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ. [Матн] / Ш. Бобомуродов, З. Мухторов. – Душанбе: ДМТ, 2016. – 428 с.
217. Гулназарова Ж. Луғати феълҳои «Баҳористон»-и Абдурахмони Ҷомӣ. [Матн] / Ж. Гулназарова. – Душанбе, 2014. – 95 с.
218. Лингвистический энциклопедический словарь (гл. ред. В. Н. Ярцева) [Текст]. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 688 с.
219. Махмудов М., Бердиев Б. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро. [Матн] / М. Махмудов, Б. Бердиев. – Душанбе: Дониш, 1989. – 278 с.
220. Мирзоев С. Фарҳанги яғнобӣ-тоҷикӣ. [Матн] / С. Мирзоев. – Душанбе: Анҷумани Деваштич, 2008. – 279 с.
221. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 1. [Матн] / Ғиёсиддин Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, 1987. – 480 с.
222. Муҳаммад Ғиёсиддин. Ғиёс-ул-луғот. Ҷилди 2. [Матн] / Ғиёсиддин Муҳаммад. – Душанбе: Адиб, 1988. – 416 с.
223. Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотеъ. Ҷилди 1. [Матн] / Бурҳон Муҳаммадхусайн. – Душанбе: Адиб, 1993. – 416 с.
224. Нуров А. Фарҳанги ашъори Рӯдакӣ. [Матн] / А. Нуров. – Душанбе: Маориф, 1990. – 368 с.
225. Розенталь Д.Э., Теленкова М.А. Словарь – справочник лингвистических терминов. [Текст] / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. – М.: Просвещение, 1985. – 544 с.
226. Розенфельд А.З. Таджикско-русский диалектный словарь (Юго-Восточный Таджикистан). [Текст] / А.З. Розенфельд. – Л.: ЛГУ, 1982. – 240 с.
227. Русско-таджикский словарь. (Составители: С.Д. Арзуманов, Ш.А. Ахрори, М. Бегбуди) [Текст]. – М.: Русский язык, 1985. – 1280 с.
228. Сирочиддин Алихони Орзу. Ҷароғи ҳидоят. [Матн] / Алихон Орзу Сирочиддин. – Душанбе: Ирфон, 1992. – 288с.
229. Словарь иностранных слов [Текст]. – М., 1954. – 476 с.

230. Фарҳанги ғўйишҳои ҷанубии забони тоҷикӣ. (мураттибон: М. Маҳмудов, Р. Гаффоров, Б. Бердиев) [Матн]. – Душанбе: Пайванд, 2012. – 946 с.
231. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 (А-О) [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 951 с.
232. Фарҳанги забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 (П-Я) [Матн]. – М.: Советская энциклопедия, 1969. – 949 с.
233. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 1 [Матн]. – Душанбе, 2008. – 950 с.
234. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ. Ҷилди 2 [Матн]. – Душанбе, 2008. – 945 с.
235. Филин Ф.П. Проект «Словаря русских народных говоров». [Текст] / Ф.П. Филин. – М., - Л., 1961. – 385 с.
236. Фомина М. И. Современный русский язык (лексикология). [Текст] / М.И. Фомина. – М., 1983. – 335 с.
237. Ҳусейнов Х., Шукурова Қ. Луғати терминҳои забоншиносӣ. [Матн] / Х. Ҳусейнов, Қ. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.

I. Мақолаҳои илмие, ки дар нашрияҳои бақайдгирифташудаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ба таъб расидаанд:

[1-М]. Раҳмонов Б.Н., Умедҷони Л. Ифодаи мафҳуми чинсият дар забони тоҷикӣ (дар мисоли феъл ва исм). [Матн] / Б.Н. Раҳмонов, Л. Умедҷон // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2019, №2 (74). – С.47-56. ISSN 2308-7420

[2-М]. Умедҷони Л. Луғати гуфтугӯӣ ва калимаҳои шевагӣ дар романи «Росу»-и Сорбон. [Матн] / Л. Умедҷон // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020, №5 (88). – С.54-57. ISSN 2219-5408

[3-М]. Умедҷони Л. Диалектизмҳои луғавӣ дар романи «Талош»-и Шохмузаффар Ёдгорӣ. [Матн] / Л. Умедҷони // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2022, №6-1 (101). – С.144-148. ISSN 2219-5408

[4-М]. Умедҷони Л. Таҳлили диалектизмҳои лексикии фарохистеъмол дар осори Сорбон. [Матн] / Л. Умедҷон // Суханшиносӣ. – Душанбе, 2023, №3 (87). – С.51-57. ISSN 2308-7420

[5-М]. Умедҷони Л. Баррасии диалектизмҳои сифатӣ дар осори Сорбон. [Матн] / Л. Умедҷон // Паёми Донишгоҳи забонҳо. – Душанбе, 2023, №4 (52). – С.122-127. ISSN 2226-9355

[6-М]. Мирбобоев А., Умедҷони Л. Хусусиятҳои вижаи диалектизмҳои фонетикӣ дар осори Сорбон. [Матн] / А. Мирбобоев, Л. Умедҷони // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2023, №5 (106). – С.102-107. ISSN 2219-5408

II. Мақолаҳои, ки дар дигар нашрияҳои илмӣ интишор гардидаанд:

[7-М]. Умедҷони Л. Диалектизмҳои луғавии маҳдудистеъмол дар осори давраи истиқлолияти Сорбон. [Матн] / Л. Умедҷон // (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ (21-уми феврал) дар мавзӯи «Истиқлоли давлатӣ ва рушди забони модарӣ»). – Душанбе: ДДОТ ба номи С.Айнӣ, 2022. – С.75-81.

[8-М]. Умедчони Л. Диалектизмҳои луғавӣ дар осори давраи истиқлолияти Сорбон. [Матн] / Л. Умедчон // Маҷаллаи илмӣ «Масъалаҳои забоншиносӣ». – Душанбе, 2022, №2 (2). – С.104-115.

[9-М]. Умедчони Л. Диалектизмҳои ифодагари номи хӯрокҳо ва маҳсулоти ғизоӣ дар осори Сорбон. [Матн] / Л. Умедчон (Маводи конференсияи илмӣ-амалии ҷумҳуриявӣ бахшида ба Рӯзи байналмилалӣ забони модарӣ (21-уми феврал) дар мавзӯи «Рушди забони модарӣ дар шароити Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон») // Маҷаллаи илмӣ «Масъалаҳои забоншиносӣ». – Душанбе, 2023, №1 (3). – С.77-79.

